

Takáts József

JÁSZI ÉS A LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS

Takáts József

JÁSZI ÉS A LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS

Eszmetörténeti tanulmányok

Osiris ✱ Budapest ✱ 2021

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

nka

2

320
T20

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000750579

© Takáts József, 2021

© Osiris Kiadó, 2021

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

Osiris Kiadó, Budapest

www.osiriskiado.hu

Az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

A kiadásért felel Gyurgyák János
Szöveggondozó Várnai-Vigh Adrienn E.
Műszaki szerkesztő, tördelő Lipót Éva
Kiadói szerkesztő Gyurgyák Anna

ISBN 978 963 276 434 4

 magyar
nyomdaipari termék
NYOMDA- ÉS PAPÍRIPARI SZÖVETSÉG

Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyulán
Felelős vezető Aggod István ügyvezető igazgató

TARTALOM

Előszó	7
Bevezetés: a liberális szocializmus	13
A bécsi főmű: <i>Marxizmus, vagy liberális szocializmus</i>	23
Jóság vagy igazságosság?	
Jászi és Lukács vitája Lesznai Anna naplójában	59

KÉT LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS: JÁSZI ÉS ROSSELLI

Az elmaradt találkozás	
<i>A Giustizia e Libertà</i> -felfedezés és -csalódás története	77
Párhuzamos eszmerajzok	
Jászi Oszkár és Carlo Rosselli	91
A cikkíró mint tanár és történész	
Menczer Béla az 1920–1930-as években	113
Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről	132

LIBERÁLIS ELMOZDULÁSOK

Jászi és a „vörös évtized”	161
Eötvös-revízió	
Jászi Oszkár levele az <i>Uralkodó eszmékről</i> 1935-ben	176
Távírányítás vagy önállóság?	
Csécsy Imre és Jászi Oszkár elmaradt levélvitája 1935-ből	194
Találkozás egy fiatalemberrel	
Jászi és Mannheim vitája 1936-ban	210
Jászi és <i>A jó társadalom</i>	
A Lippmann-felfedezés és -csalódás története	231

Jászi Oszkár és Az Ember Városa	257
Főmű helyett	
Jászi Oszkár utolsó budapesti előadása	298
A kötet írásairól	312

ELŐSZÓ

E kötet nem monográfia, hanem tanulmánygyűjtemény, azaz tizen-négyszáz önálló dolgozat együttese Jászi Oszkár emigrációs éveinek politikai írásműveiről. Pontosabban, nem a három évtizedes pályaszakasz egészéről szólnak a tanulmányaim – hiszen egyáltalán nem foglalkozom bennük például Jászi emigráns politizálásával, a dunai konföderáció lehetőségéről írott cikkeivel, a háború és a béke kérdésének elemzéseivel, történetírói munkájával stb. –, hanem csupán a liberális szocializmus politikai javaslatát és gondolati következményeit megvilágító írásairól. Jászi ugyanis 1919-ben kezdődő emigrációjában sokáig, legalább két évtizedig bizonyosan, liberális szocialistaként nevezte meg politikai álláspontját, s nagyobb műben is, kisebb cikkekben is, politikai levelezésében is újra és újra kísérletet tett ezen álláspont értelmének a bemutatására. Művem a kutatás korlátai miatt sem lehetett monográfia: Jászi irathagyatéka New Yorkban, a Columbia egyetem Butler könyvtárának gyűjteményében található, s én nem kutattam Amerikában. Csupán ahhoz a hatdoboznyi – lassan elhalványuló – fénymásolathoz jutottam hozzá, amelyeket még Litván György, Jászi életrajzírója, legjelentősebb kutatója hozott haza évtizedekkel ezelőtt az Egyesült Államokból.

De az érdeklődésem jellege is kizárta a monografikus megközelítést. Olyan fajtájú szövegek – kiadatlanul maradt írások, levelek, naplóbejegyzések, gyorsírással feljegyzett beszédek, elfeledett recenziók – értelmezésére tettem ugyanis kísérletet, amelyeket a politikai gondolkodás periferiáján tartunk csak számon, s olyan fajtájú értelmezésükre törekedtem, amely főként a szövegekben folyó, olykor kinyilvánított, olykor alig látható viták nyelvi munkájára figyel. A politikai írásművek mindig vitában állnak, vitában jönnek létre,

hurcolják magukkal egykori vitahelyzetük nyelvi nyomait. E nyomokat igyekeztem feltárni az említett periférikus műfajú szövegekben, elsősorban Jászi politikai levelezésében. Emigrációs évtizedeiben több barátjával és ismerőseivel (Braun Róberttel, Csécsy Imrével, Walter Lippmann-nel, Mannheim Károllyal, Menczer Bélával, Polányi Mihállyal) bonyolódott érdekes politikai levélvitákba. Elemzésükkor a figyelmem Jászi levelezőtársainak az érveire, nyelvi törekvéseire – mint főszereplőm nézeteinek elsődleges kontextusára – is irányult. A levélviták eminensen tanúskodnak arról, hogy az emberi gondolkodás nem egyéni, hanem társas tevékenység.

A „kályha”, amelytől gyakran elindultam egy-egy tanulmány megfogalmazásakor, s amelyhez mindig visszatértem, Litván György életrajza volt, amelyet mesteri alkotásnak tartok: ritka bölcsességgel és egyensúlyérzékkel létrehozott műnek. Tanulmánysorozatom darabjai voltaképpen az ő művének egy-egy oldalához, bekezdéséhez, mondatához fűzött hosszás kiegészítéseknek is tekinthetők. A biográfiája (nagyon helyesen) nem tartalmazza Jászi egyes műveinek a részletes elemzéseit; az én könyvem ellenben szövegértelmezésekből áll, s csak mellékesen közöl életrajzi adatokat. A tanulmányaim állításai, tézisei, bármily határozottak is, voltaképpen ideiglenesnek tekinthetők – én is annak tekintem őket. Feltevések, amelyeket az utánam jövő kutatók remélhetőleg majd igazolni, kiigazítani vagy cáfolni fognak, a humán tudományok normál működésmódjának megfelelően. Jászi amerikai irathagyatékában kiadatlan kéziratok, levelek, naplók találhatók, amelyek kutatása, közzététele, magyarázata módosítani fogja az életrajzot és politikai írásműveinek megítélését is. Ez a munka azonban már nem rám vár, hanem más kutatókra.

A mai magyar szellemi nyilvánosság, politikai közvélemény Jászi-ról alkotott képe döntően (szinte kizárólag) század eleji tevékenységének az értelmezésére épül, holott e két évtizedet még három évtizednyi emigrációs pályaszakasz követte. Emigrációs éveiből döntően (szinte kizárólag) az vált csupán érdekessé, ami századelős ténykedése meghosszabbításaként volt felfogható: korai emigráns politizálása, a dunai konföderáció tervéhez való ragaszkodása, *A Habsburg-monarchia felbomlása* című könyve. Csakhogy 1919-től kezdődően Jászi

egyik legfőbb szellemi törekvése az önrevízió volt: század eleji vélekedéseinek, állásfoglalásainak a felülvizsgálata, meghaladása. Már a harmincas években előállt a furcsa, maradandónak bizonyult helyzet, hogy hazai hívei század eleji teljesítménye miatt tartották nagyra, ellenfelei ugyanezért bírálták vagy kárhoztatták, miközben ő maga már átértékelte egykori nézeteit. A hazai közvélemény egyébként is hajlamos felszínesen számon tartani vagy alábecsülni emigránsná lett tagjainak a szellemi eredményeit. Pedig lehetséges, hogy például Jászi bécsi-amerikai politikai gondolkodása érdekesebb, de legalábbis kevésbé helyi jellegű, mint a budapesti volt.

Unokaöccse, Menczer Béla *Bread far from my cradle* (Kenyér bölcsőmtől távol) című kiadatlan önéletrésztében a századelő Jászi Oszkárát nyugtalan, eklektikus elmeként jellemezte, aki „pártfogásába vett minden eszmét, amely külföldről jött, Nagy-Ausztria Redlich és Králik-féle elméletét ugyanúgy, mint a marxizmust, Georges Sorel új forradalmi irányát, vagy az angol fabiánus elmélet töredékeit.” A forrongó, mindent befogadó, még tisztázás előtti ifjúi évekkel ellentétben többre értékelte nagybátyja emigráns időszakát: „Jászi a két háború között bizonyosan hatással volt az amerikai gondolkodásra. A Hamilton Fish Armstrong szerkesztette Foreign Affairs-be írott cikkei széles körben hivatkozottak voltak, és ő volt az első európai az Egyesült Államokban, aki Amerikát a bolsevizmus, a fasiszmus és a nácizmus iránti helyzetének tisztázására ösztönözte.” Menczer a harmincas-negyvenes években francia, német, angol lapok külpolitikai újságírója volt; talán helyesen ítélte meg Jászi cikkeinek a szerepét és hatását, talán túlzott. Nem az igaza a fontos, hanem állításának a szemszöge. Az ő nézőpontjából a századelő budapesti fiatalembere nyugati eszmék helyi forgalmazója volt, az amerikai évek egyetemi tanára viszont a cikkeivel ezen eszmék nagy nemzetközi vitájába szőtt bele.

Jászi első évtizedeinek (és említett meghosszabbításainak) a politikai gondolkodásáról számos kiváló könyv és tanulmány áll a rendelkezésünkre Hanák Péter, Litván György, Pók Attila, Szarka László, Veres András és mások tollából. Emigrációs, különösen amerikai éveinek alkotásaira először Litván életrajza helyezett súlyt. Az én

figyelmemet pedig az irányította az emigráns Jászi felé, hogy politikai eszmetörténeti tankönyvemnek a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*ról szóló bekezdéseit írva ráébredtem, hogy e fontos műről még egyetlen elemzést sem írtak. Később, amikor beleolvastam az olasz *liberalsocialismo* szakirodalmába, azzal szembesültem, hogy míg az olasz liberális szocializmussal könyvek, tanulmányok soksága foglalkozik (olaszul és angolul), addig a magyarral magyarul is csak legfeljebb néhány bekezdés. Nem azért kezdtem el Jászi liberális szocializmusával foglalkozni, mert liberális szocialista vagyok (nem vagyok az), hanem mert eszmetörténészként intellektuálisan érdekesnek találtam a témát, s azt a jellegzetes hangot, amely Jászi írásai-ban megszólal.

Régebbi politikai szövegek mai magyarázói gyakran politikai késztetésből foglalkoznak tárgyukkal, mert önmaguk vagy politikai közösségük törekvéseinek elődjét vagy ellenfelét kívánják munkájuk által bemutatni a közönségnek. Nem tartozom közéjük. Eszmetörténész vagyok, aki hozzászólt a munkája során, hogy egymásnak, vagy a saját nézeteinek ellentmondó politikai szövegeket is figyelmen és egykori kontextusuk fényében kell interpretálnia. „Nyilván vannak politikai nézeteim – hogy a francia Nobel-díjas közgazdászt, Jean Tirole-t idézzem –, de ha bármelyik kutatásomat befolyásolná, hogy baloldali vagy jobboldali vagyok, az maga volna a katasztrófa.” Ha politikai művet akarnék írni, teszem hozzá már én, nem eszmetörténetit írnék. Azt hiszem, hogy a mai társadalmi, politikai problémák megoldását nem érdemes nyolcvan vagy száznegyven évvel ezelőtti írásművekben keresni, amelyek nem a mi kérdéseinkre, hanem nyolcvan vagy száznegyven évvel ezelőtti kérdésekre adtak választ. A régi szövegek persze bizonyulhatnak ösztönzőnek, segíthetik mai érveléseink kidolgozását, s még inkább a politikai beszéléssel kapcsolatos kritikai érzékünk kifejlesztését. De mindez már az olvasóra tartozik, nem a politikai eszmetörténészre.

A régebbi politikai szövegekről írok olykor nehezen állják meg, hogy ne értékeljék mai nézeteik szemszögét érvényesítve a tanulmányozott kijelentéseket. Ugyanazt tudom mondani, mint amit fentebb írtam. Nem ma kell megnyerni a nyolcvan vagy száznegyven

évvel ezelőtti politikai vitákat. Ugyanakkor az interpretációkhoz valamilyen értékelő mozzanat óhatatlanul hozzátartozik. A szavak, amelyeket használtak a régi politikai vitákban, részben azonosak a mai politikai beszélésünk szavaival, ám a jelentésük általában nagyot változott. A politikai eszmetörténet-írás éppen arra való, hogy a politikai fogalmak, érvelések, eszmék egykori és mai jelentései közötti eltérést világossá tegye; hogy hozzásegítsen az egykori viták *akkori* tétjeinek a megértéséhez. Az eszmetörténet-írás, éppúgy, mint a történetírás más ágai, főként a történeti érzék kimunkálásán dolgozik, s legfőbb közösségi haszna is ebben keresendő. A történeti érzék elsősorban különbségtevés jelen és múlt, akkori és mai problémák, kérdések, válaszok között; az eltérésekben megtestesülő folytonosság, a saját történeti helyünk és időnk viszonylagossága iránti érzék.

„Amit az istenek jelentettek a háborúskodó régieknek, azt jelentik az eszmék nekünk, moderneknek”, írta *A történeti érzék* című tanulmányában az amerikai íródalomkritikus, Lionel Trilling. Azaz a modernek – tehát Jászi is, elvbarátai és ellenfelei is, sőt mi mai olvasóik is – eszméknek kötelezik el magukat, ahogyan egykor a régiek az isteneknek, s állandóként, változhatatlanként, segítőként vagy ártóként képzelik el őket. Az eszmetörténet-írás ellenben azzal foglalkozik, hogy megfigyelje, mennyire változékonyak, helyhez-időhöz kötődők az eszmék, a fogalmak, az érvelések, s milyen sokféle kapcsolatban állhatnak az emberek cselekedeteivel. Arra int tehát, hogy nem érdemes istenünknek elfogadni e változékony, korlátozott szellemi létezőket. Hisz arra valók csupán, hogy ösztönözzenek bennünket, hogy érvekkel lássanak el, hogy kifejlesszék a kritikai érzékünket, de nem többre; istennek nem alkalmasak.

BEVEZETÉS: A LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS

Liberális szocialistának általánosságban az a szocialista – azaz a társadalmi kizsákmányolás módjait, a társadalmi egyenlőtlenségeket kiiktatni akaró – álláspont nevezhető, amely megvalósíthatónak tartja az egyéni szabadság és az egyenlőség együttes érvényesülését a társadalomban, ahogyan ezt a saját gazdasági rendszerét liberális szocialistának nevező német szociológus, Franz Oppenheimer írta *A szociális kérdés* című könyve zárlatában, 1912-ben.¹ A liberális szocializmus ilyen tág fogalma jellemezte például szellemi önéletrajza szerint bécsi éveiben, a húszas években Karl Popper nézeteit is, aki akkor adta fel álláspontját, amikor arra a belátásra jutott, hogy egyéni szabadság és egyenlőség mégsem egyeztethető össze: „Néhány éven keresztül még szocialista maradtam, még azt követően is, hogy visszautasítottam a marxizmust: és ha létezne egy olyan társadalom, amely a szabadságot és a szocializmust össze tudná egyeztetni, még ma is szocialista lennék. Hiszen semmi nem lenne jobb, mint szelény, egyszerű és szabad életet élni egy olyan társadalomban, ahol az emberek egyenlők.”² Mint Popper soraiból is kitűnik, a liberális szocializmus mindenekelőtt nem marxista szocializmus, amelynek a jövőképe főként abban tér el a marxizmusétól, hogy a kollektívizmus és a szervezettség (és a következményeik) nem, vagy csak kis mértékben játszanak benne szerepet.

Popper így folytatja a szocializmustól való eltávolodása megindoklását: „Időbe telt, míg rájöttem, hogy ez csupán szép álom, hogy

¹ Franz Oppenheimer: *A szociális kérdés*. Budapest, 1918, Új Magyarország, 96.

² Karl Popper: *Szüntelen keresés. Intellektuális önéletrajz*. Budapest, 1998, Áron, 35–36.

a szabadság fontosabb, mint az egyenlőség, és hogy az a próbálkozás, mely az egyenlőség megvalósítását célozza, ugyanakkor veszélyezteti a szabadságot, és ha nincsen szabadság, egyenlőség sem lesz azok számára, akik nem szabadok.”³ Magyar olvasók számára Popper fenti liberális érvelése elsősorban Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című művéből lehet ismerős. Noha Popper megfogalmazása – miszerint szabadság és szocializmus összeegyeztetése „csupán szép álom” – azt sugallja, hogy a liberális szocialista társadalom megvalósíthatatlan, utópikus jövőkép, egyes liberális szocialisták létező társadalmi és politikai gyakorlatokra hivatkoztak víziójuk alátámasztásakor: Oppenheimer például Új-Zélandra és egyes ausztráliai államok társadalmi berendezkedésére, Carlo Rosselli pedig a kormányra került angol Munkáspárt politikájára.

Másként megfogalmazva, a liberális szocialisták általában úgy látják – Norberto Bobbio szavait kölcsönvéve –, hogy a szocializmus nem antitézise a liberalizmusnak, „hanem bizonyos értelemben a folytatása és a beteljesítője”,⁴ de legalábbis lehetséges kiegészítője. A liberális szocialista szövegek mindenesetre a két izmus ellentétének megszüntetésén vagy tompításán dolgoznak. Jászi Oszkár egy harmincas évekbeli, angolul és magyarul is megjelent tanulmányában például „majdnem szíami ikreknek” nevezte az individualizmust és a szocializmust, noha inkább ellentétbe szokták őket állítani egymással.⁵ Bibó István, Jászi mellett a másik jelentős magyar liberális szocialista gondolkodó, utolsó írásában éppen *A kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus állítólagos kiegyenlíthetetlen ellentétének a kiegyenlítését* igyekezett megoldani.⁶ Igaz, nem csu-

³ Uo.

⁴ Norberto Bobbio: *Introduzione. Tradizione ed eredità del liberalsocialismo*. In M. Bovero, V. Mura, F. Sbarberi (a cura di): *I dilemmi del liberalsocialismo*. Roma, 1994, La Nuova Italia Scientifica, 49–59., 54. p.

⁵ Jászi Oszkár: *A jó társadalom*. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttorony, 251–263., 262. p.

⁶ Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. 4. köt. 1935–1979. Budapest, 1990, Magvető, 759–782.

pán liberális szocialisták gondolták úgy, hogy e két eszme nem áll ellentétben egymással – ugyanezt állította például a szociáldemokrata Eduard Bernstein is, akinek a megfogalmazása, miszerint „a szocializmus nemcsak időrendben, hanem szellemi tartalmánál fogva is törvényes örököse” a liberalizmusnak,⁷ nagy hatást tett a szocialista mozgalmon belül és kívül is.

Némely szöveg a két izmus szintéziseként és egyensúlyi állapotként jeleníti meg a liberális szocializmust. *Socialismo liberale* című műve előszavában így ír Rosselli: „Történelmi szempontból ez a formula ellentmondásnak tűnik, abból következően, hogy a szocializmus a liberalizmusra – mindenekelőtt a gazdasági liberalizmusra – válaszul merült fel ... a 19. század elején. De a 19. századtól napjainkig nagy utat tettünk meg, sok tapasztalat halmozódott fel. A két szemben álló pozíció lassan közeledett egymáshoz. A liberalizmus fokozatosan magára vette a társadalmi problémákat, és már nem tűnik szükségszerűnek kötődése a manchesteriánus klasszikus gazdasági alapelvekhez. A szocializmus – bár fájdalmasan – levetkőzte utópizmusát, új érzékenységre téve szert a szabadság és az autonómia problémái iránt. / A liberalizmus szocialistává lesz, vagy a szocializmus válik liberálissá? / A kettő együtt. Az élet két nagyszabású, de egyoldalú víziója, amelyek egymásba hatolnak és kiegészítik egymást.”⁸ Rosselli könyve persze nem egészen felel meg az előszavának. Az olasz szerzőt az érdekelte, hogyan lehet a szocializmus liberálissá, s nem az, hogyan lehet szociálissá a liberalizmus.

Friedrich August von Hayek negyvenes évekbeli megfigyelése szerint sok olyan ember van, aki rokonszenvezik a szocializmus végső céljaival, de egyáltalán nem a javasolt vagy működő módszereivel (a köztulajdonba vétellel, a kollektívizmussal, a központi

⁷ Eduard Bernstein: A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai. (Részletek). *Medvetánc*, 1984/4–1985/1. 181–236., 220–221. p.

⁸ Carlo Rosselli: *Socialismo liberale*. Introduzione e saggi critici di Norberto Bobbio, a cura di John Rosselli. Torino, 1997, Einaudi, 3–4.

tervezéssel stb.)⁹ – közülük kerültek ki a liberális szocialisták, akik mindenekelőtt másféle módszereket igyekeztek keresni a szocialista célok eléréséhez, mint amilyeneket a marxista szocializmus ajánlott. Az ő esetükben a liberalizmus a szocializmus szükséges kiigazításaként, kiegészítéseként jelenik meg a szövegekben. „Hisz az igazi liberalizmus érckészlete marad minden komoly emberi haladásnak – írta egyik cikkében 1922-ben Jászi Oszkár. – Nélküle a szocializmus is csak szolgaságba és állami zsarnokságba vezethet.”¹⁰ A liberális szocialisták szerint a szocializmusnak – a mozgalomnak, szervezeteinek, pártjának, híveinek – el kell ismernie a gondolkodás, a sajtó, az egyesülés szabadságának értékét, a többpárti politikai versengés ismert eljárásait, az önkormányzat elvét, tehát az „il metodo liberale”-t, ahogyan Carlo Rosselli fogalmazott. Nagyobb távlatból nézve ez a korrekciós törekvés akár a szocializmus civilizálási folyamatának is nevezhető.

Liberális vagy kommunista szemszögből szemlélve persze a két izmus továbbra is egymás antitézisének tűnt. A liberális Benedetto Croce a negyvenes években egy cikkében – Guido Calogero *Manifesto del liberalsocialismójáról* írva – *ircocervo*-nak nevezte a liberális szocializmust, a kecske és szarvas elemeiből összeálló képtelen – még antik szerzők által kitalált –, irreális lényre utalva. De az össze nem illő elemek összeillesztésére olykor maguk a liberális szocialista gondolkodók is reflektáltak. Franz Oppenheimer 1923-as budapesti előadásában szellemesen a vásári bódétulajdonoshoz hasonlította magát, aki a ponty és a házinyúl keresztezéséből létrejött új állatot

⁹ Friedrich A. von Hayek: *Út a szolgasághoz*. Ford. Mezei György Iván. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 59–60.

¹⁰ Jászi Oszkár: Kísértetjárás. *Bécsi Magyar Ujság*, 1922. február 23. Az idézett mondatok folytatása is tanulságos: „Ámde Magyarországon nem ez az igazi, grandiózus liberális doktrína újult fel: a fiziokraták, az Adam Smith, az enciklopédisták, a Brightek és Cobdenek nagyszerű és örökéletű doktrínája.” Mint látható, Jászi nagy elismeréssel írt azokról a manchesteriánus liberálisokról, akiktől Rosselli fentebb idézett előszavában megszabadítani szerette volna a liberalizmust. A liberális szocialisták sok mindenben nem értettek egyet, a liberalizmus értelmének megítélésében sem.

hirdette bemutatni közönségének.¹¹ Előadása persze épp azt kívánta igazolni, hogy a liberális szocializmus gazdasági-társadalmi javaslatai nagyon is megvalósíthatók. Az össze nem illés képzete a téma kutatóit is kísérti. 1991-ben így hangzott a liberális szocializmusról rendezett jelentős olasz tudományos konferencia címe: „Ossimoro o sintesi” (Oximoron vagy szintézis).

Nem könnyű megmondani, mi tartozhat egyáltalán a liberális szocializmus irányzatelnevezés alá, s mi nem. Leonard Hobhouse-t például, az angol újliberalizmus egyik legfontosabb szerzőjét liberalizmus-történetekben szokás tárgyalni, Giuseppe Bedeschi *Storia del pensiero liberale* című könyve szerint viszont vele kezdődik a liberális szocializmus máig tartó vonala a politikai gondolkodástörténetben.¹² Hobhouse nem nevezte liberális szocialistának magát, ám például *Liberalizmus* című könyvében a két izmus elemeinek hasonló egybeépítését igyekezett elvégezni, mint általában a liberális szocializmus hívei. Az angol újliberalizmust valamiféle köztes esetnek látták régen is, ma is. Sok szállal kötődött az előző liberális nemzedékhez, ám a kortársak gyakran szocialistának minősítették társadalmi javaslatait. Évtizedes távlatban pedig az újliberalizmus hatása inkább a munkáspárti politikán látszott meg, s nem a liberális pártén.¹³ Ahogyan az olasz filozófus kölcsönvette Hobhouse-t a liberális szocializmus számára, úgy emelte át José G. Merquior a liberalizmus történetébe Carlo Rossellit.¹⁴ Eljárását úgy is értékelhetjük, hogy gazdagította a liberalizmus hagyományát, de úgy is, hogy oda nem illő elemet illesztett e tradícióba.

Jászi folyóiratában, a *Huszdik Században* 1910-ben rövid recenzió ismertette a neves angol újliberális szerző, John Hobson *The crisis of Liberalism. New issues of Democracy* című, előző évben meg-

¹¹ Franz Oppenheimer: *Az ártatlanul elítélt szabad verseny*. Budapest, 1923, Magyar Cobden-Szövetség.

¹² Giuseppe Bedeschi: *Storia del pensiero liberale*. Roma – Bari, 1990, Laterza, 249–254.

¹³ Anthony Arblaster: *The Rise and Decline of Western Liberalism*. Oxford – New York, 1987, Blackwell, 291.

¹⁴ José G. Merquior: *Liberalism, old and new*. Boston, 1991, Twayne, 110.

jelent könyvét. Íme két rövid részlet: „A fejlődés iránya szerző szerint a földtulajdon, az elemi erők, a bányatermékek, a hitel, közlekedési eszközök államosítása. De megmarad az egyéni vállalkozásnál minden oly termék előállítása, mely nem tömegszükségletet, hanem egyéni ízlést elégít ki s az önálló magánüzemre módot és alkalmat adni, ez az állam hivatása.” „Az új liberális jelszó a szabadság helyett az egyenlő alkalmak és főleg az alkalmak alkalmának, a nevelésnek biztosítása mindenki számára. A könyv elejétől végéig rendkívül érdekfeszítő, habár újat főleg azok számára, akik a francia szolidarista irodalmat ismerik, alig tartalmaz sem érvelésében, sem elveiben.”¹⁵ Mint látható, a *Huszedik Század* munkatársa liberálisnak, s nem szocialistának tekintette Hobson politikai javaslatait. Ugyanakkor, azt hiszem, összefoglalását olvasva azon sem csodálkoznánk, ha szocialistának nevezte volna az angol szerzőt.

Liberális szocialista és szociálliberális álláspontok némely esetben nehezen, máskor könnyebben elhatárolhatók; attól függ, milyen nyelven (gondolkodási hagyományban), s mikor készült a szöveg, amelyet vizsgálunk. A *Huszedik Század* könyvismertetésének szerzője talán azért nevezte Hobson javaslatait liberálisnak, mert tiszteltben tartotta az angol szerző önleírását. De lehet, hogy azért nem találta szocialistának, mert a javaslat nem volt sem kollektivistá, sem forradalmi, márpedig a szocializmus fogalmához Budapesten 1910 körül mindkét jellemző hozzátartozott. Liberális szocialistának azért sem nevezhette Hobson, mert Magyarországon ez a fogalom akkoriban Oppenheimer gazdaságpolitikai elméletét jelentette. A hosszabb időtávra és több nyelvterületre kiterjedő politikai eszmetörténeti összefoglalások kénytelenek tág, normatív fogalmakkal dolgozni, ám ezek esetenként ellentétbe kerülnek az egykori szövegek önleírásai-val és a szövegek fogalmainak helyi jelentéseivel.

Nemcsak az utólagos besorolások, az egykori önelnevezések is változékonyak voltak. Franz Oppenheimer általában liberális szocialistának nevezte gazdasági-társadalmi rendszerét, amelyet a

¹⁵ S. K.: Hobson, J. St.: The crisis of Liberalism. New issues of Democracy. *Huszedik Század*, 1910/9. 255.

marxi elmélet egyetlen számottevő teoretikus riválisának tekintett a szocialista gondolkodáson belül.¹⁶ Ám amikor a magyar *Közgazdasági Enciklopédia* számára a „Liberalizmus” szócikket írta, utolsó, „A szociálliberalizmus” című fejezetében elhelyezte saját munkásságát is. „Adam Smithtől indul ki a liberalizmus kevesebb figyelemre méltatott másik ága, amelynek a képviselőit a célszerűség kedvéért »szociálliberalisoknak« lehet nevezni. A szociálliberalisok sora St. Simon, Comte és Carey-től Eugen Dühring, Theodor Hertzka és a jelen tanulmány szerzőjéig terjed; az utóbbiak azonban már nem annyira »szociálliberalisok«, mint inkább »liberális szocialisták«.”¹⁷ A megnevezés ingadozása nemcsak az elméletalkotót, hanem a híveit is jellemezte. A német tudós iskoláját, nagy rokonszenvvel írva róla, Ignotus is,¹⁸ valamivel később pedig a fia, Ignotus Pál is szociálliberalisnak nevezte.¹⁹

Az a két liberális szocialista politikai gondolkodási hagyomány, a magyar és az olasz, amellyel a következő tanulmányok foglalkoznak, a századforduló revizionizmusának az évtizedeit követően alakult ki. Egyes liberális szocialista szerzők, s egyes kései értelmezők azonban sokkal messzebbre vezették vissza a liberális szocializmus „családfáját”: Oppenheimer például egészen Adam Smith még nem burzsoá liberalizmusáig, a francia liberális szocialista gondolkodásról író Monique Canto-Sperber pedig Proudhon anarchizmusáig.²⁰ A német szociológus azt kívánta ezzel hangsúlyozni, hogy az ő liberális szocialista gazdasági rendszere több joggal nevezheti magát Smith

¹⁶ Franz Oppenheimer: A szocializmus lélektana. Előadás a Társadalomtudományi Társaságban. *Huszadik Század*, 1913/1. 137–152., 152. p.

¹⁷ *Közgazdasági Enciklopédia*. 3. köt. Budapest, [1930], Athenaeum, 843–856. hasáb. A liberális szocializmusról a lexikon „Szocializmus és Kommunizmus” szócikében is szó esik.

¹⁸ Ignotus: Oppenheimer vagy a marxizmus korrektúrája. *Cobden*, 1934/2. 12.

¹⁹ Ignotus Pál hozzászólása a *Cobden* folyóirat középosztály-ankétjához: *Cobden*, 1935/6–7. 221.

²⁰ Monique Canto-Sperber: Proudhon, the First Liberal Socialist. In Mary J. Parrine (ed.): *A Vast and Useful Art: The Gustave Gimon Collection on French Political Economy*. Stanford, Calif., 2004, Stanford University libraries, 84–97. Stanford Digital Stacks: <https://stacks.stanford.edu/file/druid:sv472mf2714/canto.pdf>

örökösének, mint a polgári közgazdaságtan; a francia szerzőnő pedig meglehetősen tágan értelmezte a liberális szocializmus fogalmát, beleértve például Eduard Bernstein szociáldemokrata revizionizmusát is. Norberto Bobbio már idézett tanulmánya szerint viszont vélhetően John Stuart Mill-lel kezdődött a liberális szocializmus története.²¹ A véleménye nem új. Hobhouse már említett könyvében azt olvashatjuk Mill *Autobiography* című művéről, hogy a létező legjobb összefoglalása a liberális szocializmus tanainak.²² A Smithtől és a Milltől eredeztetés a liberalizmus elágazásaként láttatta a liberális szocializmust.

De nem légből kapott az anarchista leszármazás emlegetése sem. Bobbio, miután számba vette az itáliai irányzat lehetséges külföldi példáit, arra a következtetésre jutott, hogy Carlo Rosselli liberális szocializmusa őshonos jelenség, s olasz előzményeinek áttekintésekor nagy figyelmet fordított az anarchista szerzőkre.²³ Jászi Oszkár pedig *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* című könyvében tért ki kétszer is arra, hogy az állam megítélésében hasonló a liberális szocializmus és az anarchizmus véleménye.²⁴ Könyvénel kevésbé ismert anarchizmusról írott szócikke, amelyet egy nagy amerikai társadalomtudományi lexikon számára készített. Ebből idézek, megvilágítandó anarchizmus és liberális szocializmus rokonságát: „A jelenlegi anarchista gondolkodás mezején kívül van két jelentős szellemi mozgalom, amely osztozik az állammal kapcsolatos alapvető anarchista beállítottságban. Az egyik F. Oppenheimer liberális szocializmusa, amely minimumra korlátozná az állam hatáskörét, és nagyobb alkalmat biztosítana a helyi autonómiának, decentralizációnak, fede-

²¹ Bobbio: i. m. 48. Ugyancsak Millt nevezte meg a liberális szocializmus első szerzőjeként Balla Antal *A legújabb kor gazdaságtörténete* című könyvében (Budapest, 1935, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 72.).

²² Leonard T. Hobhouse: *Liberalizmus*. Budapest, [1921], Világirodalom, 122.

²³ Bobbio: i. m. 54.

²⁴ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. Párizs, 1983, Magyar Füzetek, 72., 116. Az egyetlen tanulmány, amely magyarul a témáról szól, szintén az anarchizmus rokonaként tárgyalta a liberális szocializmust: Bozóki András – Sükösd Miklós: Az anarchizmustól a liberális szocializmusig. *Jelenkor*, 1988/2. 140–150.

ralizmusnak, és a tőkés-termelők spontán gazdasági szövetségének, felszabadítva azt a kapitalizmus igája alól a monopolisztikus földtulajdon felszámolása által.”²⁵

S végül lássuk a liberális szocializmus szűk, magyar kontextusban érvényes fogalmát! Az idézet Kolnai Aurél memoárjából származik: „Jászi nyomdokait követve a »liberális szocializmus« Oppenheimer és Dániel Arnold képviselte társadalmi-gazdasági tanait is magamévá tettem, amely kisbirtokosokból és más »kispolgárokból« álló, nagyjából egalitárius társadalmat célzott meg, a tőke szövetkezői tulajdonlásával és a mindenki számára tényleges realitást jelentő demokratikus polgárjoggal.”²⁶ Jászi sokáig, Kolnai alig egy-két évig ragaszkodott e teóriához. Nemcsak Karl Popper, ő is kiábrándult a liberális szocializmusból, miután „gazdaságra vonatkozó önkényes nézeteinek az utópikus jellege kezdett előttem világossá válni”. Sok évtizeddel később így foglalta össze kritikáját: nem hiszem, „hogy egy civilizált társadalom és egy erős állam a kistulajdonok egységeire – vagy azonos státusú kispolgárságra – alapozva felépíthető lenne, s azt sem látom be, hogy a nagyipart miképpen tudnák munkásszövetkezetek működtetni”.²⁷ Nekem természetesen eszemben sincs feltenni a kérdést, kinek volt igaza, az ifjú vagy az idősebb Kolnainak, az ifjú vagy az idősebb Poppernek. A politikai ideák történetéhez az elköteleződés, a csalódás, a bírálat, az elutasítás is hozzátartozik.

A legbölcsebb intelem, amelyet a liberális szocializmus értékeléséről a szakirodalomban olvastam, Renato Trevesé: ugyan napjainkban „a liberális szocializmus nem konkretizálódik valamely párt programjában, de folyamatosan létezik elit ideológiaként”, pártokon kívül, a kritika és az ösztönzés feladatát látva el.”²⁸ Treves igazára példa lehet a német, az olasz, a magyar liberális szocializmus története

²⁵ Edwin R. A. Seligman – Alvin Johnson (eds.): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 2. New York, 1933, Macmillan, 46–53., 51. p. Köszönettel tartozom Derék Pálnak a szócikk másolatának megszerzéséért.

²⁶ Kolnai Aurél: *Politikai emlékiratok*, Budapest, 2005, Európa, 144–145.

²⁷ Uo. 145.

²⁸ Idézi Bobbio: i. m. 47.

is. Oppenheimer tanítványai 1945 után jelentős szerephez jutottak a német szociális piacgazdaság, illetve a német szociáldemokrata párt új, Bad Godesberg-i programja kidolgozásában. Az 1945 utáni olasz köztársaság alapításában kulcsszerepet játszott a Rosselli ihlette Akciópárt. Az 1989-es magyar rendszerváltás előtti évtized szellemi-politikai tájékozódásában fontos elemmé vált két liberális szocialista gondolkodó, Bibó és Jászi „reneszánsza”. A politikai eszmék olykor másképp, más utakon hatnak, mint kigondolóik szerették volna. Idea és megvalósulás, akár az emberi élet oly sok más területén, a politikában is gyakran töredékes vagy ironikus viszonyban áll egymással. Ám az eszmék, amelyek a kritika és az ösztönzés feladatát képesek ellátni, mindenképp érdemesek a figyelmünkre.

A BÉCSI FŐMŰ: MARXIZMUS, VAGY LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS

A mű, amelyről az alábbi tanulmány szól, legalább négyféle címen ismeretes. Szerzője, Jászi Oszkár, aki a szöveg írása idején, 1919 őszén csupán néhány hónapja élt emigrációban Bécsben, nem adott címet életében kiadatlanul maradt kéziratának. Litván György, Jászi legjelentősebb kutatója fedezte fel a nyolcvanas évek elején a Columbia Egyetem könyvtárában őrzött hagyatékban a kéziratot, amely az alábbi feliratot viselte Jászi második feleségének kézírásával: „Marxism vs. Liberalism. Vienna, around 1920”.¹ A kéziratot Kende Péter adta ki 1983-ban Párizsban a Magyar Füzetek könyveinek sorozatában *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* címmel. Egy-két évvel később, huszonegynéhány éves fiatalemberként, elsőként ezt a kiadást olvastam én is. A szöveg hazai kiadása a rendszerváltás éveiben már más címet viselt: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. A mű negyedik elnevezése pedig azok számára ismert, akik olvasták a szerzőnek a szöveg megírásával egyidejűleg vezetett naplóját, ahol Jászi rendszeresen „Anti-Marx könyv”-nek nevezi készülő munkáját.² Vajon a szöveg miféle vonásaira irányítják a figyelmet e címvariánsok?

A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja cím használata mellett az az is, hogy Jászi egyetlen idevágó nyilvános megszólalásában – 1920-ban írott *Magyar kálvária* – magyar feltámadás című emlékirata ötödik fejezetének („A bolsevista mozgalom tömeglélektanához”) egyik lábjegyzetében – így nevezte meg készü-

¹ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 181.

² *Jászi Oszkár naplója 1919–1923*. Sajtó alá rend. Litván György. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete, 62. skk.

lő teoretikus művét. E fejezet fejtegetése szerint a bolsevizmus közép-európai sikerei annak köszönhetőek, hogy a háború és következményei (az általános elnyomorodás, a szélsőséges vagyoni ellentétek látványa, „a lelkek beteges fölkorbácsoltsága” stb.) megteremtették a feltételeket a Kommunista Kiáltvány felújított változatának vallásos jellegű befogadásához. „Emez általános történelmi, eszmefejlődési és tömeglélektani okok ... részletesebb elemzésére ... itt nincs terem”, írta a szerző, s e félmondatához az alábbi lábjegyzetet fűzte: „Ezt a munkát különben már nagyrészt elvégeztem, s eredményeit remélhetőleg nemsokára közzétehetem: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* cím alatt.”³ A lábjegyzetből egyértelmű, hogy Jászi emlékiratának lezárásakor-kiadásakor még az Anti-Marx könyv közeli megjelenésével számolt.

Felhozhatók ugyanakkor (talán gyengébb) érvek a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* cím mellett is. Egyrészt kevésbé nehézkes, mint a hazai kiadás címe, másrészt pontosan irányítja rá a figyelmet a mű elméleti ambíciójára, harmadrészt inkább összhangban van a szöveg naplóban használatos elnevezésével. Ellene szól persze, hogy vélhetően nem Jászi adta; idegen kézírás vitte fel a kézirat borítójára („Marxism vs. Liberalism”), ráadásul a Recha Rundtől származó címet Kende Péter egészítette ki – nagyon helyesen – a párizsi kiadás számára. Ugyanakkor abból, hogy a feleség kézírásával szerepel a mű címe a fedőlapon, még nem következik, hogy a címet ő adta: adhatta Jászi is. Elképzelhető, hogy a férj így emlegette művét feleségének, aki a megírása idején még nem volt a társa. Nem érv Jászi esetleges (utólagos) címadása ellen, hogy „Liberalism” szerepel a címben a marxizmus alternatívjaként, ugyanis a harmincas években Jászi leveleiben időnként liberálisnak nevezi a szövetkezeti szocializmus

³ Jászi Oszkár: *Magyar Kálvária – Magyar Feltámadás*. Szerk. Veres András. Budapest, 1989, Magyar Hírlap Könyvek, 82. Kiváló elemzés Jászi memoárjáról: Schein Gábor: A politikai emlékezet retorikája. Jászi Oszkár: *Magyar Kálvária – Magyar Feltámadás*; Garami Ernő: Forrongó Magyarország. In uő: *Traditio – folytatás és árulás*. Pozsony, 2008, Kalligram, 94–119.

rendszerét.⁴ Akár azzal a feltevéssel is élhetünk, hogy Jászi csupán egyszer nevezte az Anti-Marx könyvet az 1989-es kiadás címévé vált hosszadalmas néven, s utóbb megváltoztatta döntését, felesége pedig erre emlékezve használta a „Marxism vs. Liberalism” címet.

Érdemes röviden kitérni még a naplóbeli, negyedik címvariánsra, az „Anti-Marx könyv”-re is. Nem kétséges, hogy a szöveg a marxizmus bírálatát is magában foglalja, részben a tan állításainak, részben hatásának, részben híveinek bírálatát. Ugyanakkor jóval szélesebb a fesztávja: az 1919-es jelen politikai-történelmi szituációjának elemzését is tartalmazza, ebből következően akár „Anti-bolsevizmus könyvként” is lehetne emlegetni. Nem Marx itt az igazi elemzendő eszmei ellenfél, hanem a bolsevizmus: Marx csak annyiban, amennyiben a szerző szerint Marx igazi örököse a bolsevizmus. A mű alapvető célja az, hogy a marxizmussal és logikus utódával, a kommunizmussal szemben szocialista ellensúlyt keressen, a múltban és a jelenben. A marxizmus múltbeli alternatíváinak felmérése közben kerültek Jászi kezébe első emigrációs éveiben Eugen Dühring addig nem ismert művei, akiről később önálló portrét is írt. Az „Anti-Marx könyv” munkacím nyilvánvalóan Friedrich Engels *Antidühring*jére is felel: a marxisták által semmibe vett ellentmondásos német tudós javaslatainak utólagos elismerése is. Maga a címtípus az ókorig mutat vissza: Julius Caesar csak töredékekben ránk maradt *Anticatones*éig.

A címadás filológiai és eszmetörténeti problémáinál érdekesebb kérdés: milyen helyet foglal el a négy című szöveg Jászi életművében? A szerző tudomásom szerint 1918-ban nevezte először liberális szocialistának önnön nézeteit (ennek a részleteire nemsokára kitérek), s emigrációs éveiben hosszú ideig (legalább két évtizedig, talán tovább) ragaszkodott is ehhez az elnevezéshez. Mivel a leghosszabban, legvilágosabban 1919-es bécsi művében írt a liberális szocializmusról, a Jászi életműve iránt érdeklődőknek minden okuk megvan arra, hogy nagy jelentőséget tulajdonítsanak az Anti-Marx könyvnek. A liberális szocializmus mint önleírás eszmetörténeti értelemben le-

⁴Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1935. május 26. In Lengyel Balázs (szerk.): *Újhold-Évkönyv 1987/2*. Budapest, 1987, Magvető, 407.

választja Jászi gondolkodói pályájának első szűk két évtizedét az ezt követő húsz éves időszakról, mint ahogy vélhetően leválasztja róla a kései éveket is, amikor már nem használta e kifejezést, s politikai javaslatait inkább a kapitalista rendszer szociális átalakításának kívánalma jellemezte,⁵ s nem valamiféle szocialista készletelés. Az Anti-Marx könyv bizonyos értelemben az 1918 utáni két évtized publikálatlanul, rejtve maradt főműve.

Ám mivel ugyanezen időszakban jelent meg a szerző legsikeresebb könyve (*The Dissolution of the Habsburg Monarchy*) és talán legjobban megírt alkotása, a már említett memoárja, csak megszorításokkal nevezhetjük a *Marxizmus, vagy liberális szocializmust* e két évtized legfontosabb művének. Az Anti-Marx könyv Jászi legambiciózusabb politikai írásműve. Nem Marx-bírálata teszi azzá: Marx vagy a marxizmus kritikájával a századelőn, s már korábban is, meglehetősen sok könyv és tanulmány foglalkozott, s maga Jászi is írt könyvnyi terjedelmű Marx-kritikát 1903-ban, huszonnyolc éves korában, *A történelmi materializmus állambölcselete* címmel. A bécsi mű Európa szocialista közösségének egészéhez kívánt volna szólni. Arra igyekezett volna rábeszélni „a szocialista emberiséget” – olyan ember tapasztalatával a háta mögött, aki átélte, közelről szemlélte a magyar kommunista kísérletet –, hogy vesse el a marxizmust mint a szocialista munkásmozgalom tengelyét, s fedezze fel azt az alternatív individualista szocialista hagyományt, amelyet a marxizmus elhallgattatott. A mű ambíciójára *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címnek nem az első, hanem a második fele vall igazán, felfedve a szerző „lutheri” vagy inkább – református emberről lévén szó – „kálvini” becsvágát.

⁵ Jászi Oszkár levele Ravasz Károlyhoz, 1954. január 8. In Jászi Oszkár *válogatott levelei*. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 555–556. E levélnek cikké alakított változatát az ötvenes években az emigráns sajtóban publikálták is.

Ugyanakkor a szöveg csak kéziratban maradt az utókorra, s naplójából tudhatjuk, hogy szerzője elégedetlen volt vele.⁶ Három hónap alatt írta 1919 őszén, meg-megakadó lendülettel. Némiképp szerkesztetlennek tűnik, mégis, lényegében befejezettnek. Meglepő záró fejezete, amely oly kevésbé következik az előző gondolatmenetekből, válaszol a nyitó fejezetre, keretes szerkezetet hozva létre. Az I. fejezet abból a világproblémából indul ki ugyanis, hogy hiányzik a békét biztosító, haladást elősegítő nemzetközi rend; a XIV. fejezet pedig előáll a Szellem Internacionáléja elnevezésű nemzetközi hálózat ötletével, amely – jobb megoldás híján – a béke és a haladás ösztönzője lehetne a világban. Ám a keretesnek tűnő szerkezet ellenére mégiscsak munkafázisban lévő szövegnek érdemes tekintenünk az Anti-Marx könyvet, s nem bevégzett alkotásnak. Jászi naplójából értesülünk ugyan arról, hogy a következő egy-két évben még elővette a kéziratát, s talán javított is rajta, mégis, azt hiszem, összességében jellegzetesen 1919-es írásmű maradt.

I. AZ ELŐTÖRTÉNET

A *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* annyiban is kivételes alkotás, hogy szerzőjének naplójában követni tudjuk elgondolásának és megírásának a történetét. Jászi május elején hagyta el Magyarországot, s érkezett Bécsbe, ahol – kis megszakításokkal – hat évet töltött 1925-ös amerikai kivándorlásáig. A naplóból úgy tűnik, az emigrálás nemcsak zaklatottságot, anyagi nehézségeket, politikai bizonytalanságot hozott Jászi számára, hanem a szellemi „tisztázás” lehetőségét is. Május 18-i bejegyzésében fordul elő először nagyobb kutatási vagy írásterv a naplóban: a „felbomlási korszakok szociológiája”. Carl Grünbergnek beszél róla, aki tekintélyes marxista egyetemi tanár volt Bécsben; részben tanítványai közül kerültek ki az akkori szociál-

⁶ Jászi Oszkár naplója 1919–1923, 188. 1921. április 24-i bejegyzés: „Újra olvassuk az Anti-Marxot. Nagyon elégedetlen vagyok vele. Teljes átgondolása szükséges. Eddig pusztá jegyzet az egész, konstrukció nélkül.”

demokrata osztrák kormányzat vezetői és ideológusai; később pedig, 1924-ben, ő lett Frankfurtban az Institut für Sozialforschung vezetője, s ekként a Frankfurter Iskola előtörténetének egyik főszereplője. A napló számos helye jelzi, hogy Jászi ekkori tájékozódására hatással lehetett osztrák entellektüel közege, olyan jeles személyiségekkel való kapcsolata, mint Grünberg, Rudolf Goldscheid, Rosa Mayreder vagy Hans Kelsen. Például az Anti-Marx könyv ún. „Lenin vagy Noske” fejezete vélhetően az október 5-i Goldscheiddel való vitájából nőtt ki.⁷ Később hozok más példát is.

Jászi májusi olvasmányai főként a „felbomlási korszakok szociológiája” témájához kötődtek (Ferrero, Taine, Proudhon, Tocqueville, Spengler). Bizonyára olyasféle nagyszabású „felbomlási korszaknak” látta az 1914-től megélt európai / magyarországi történelmet, amilyen Róma hanyatlásának vagy a francia forradalomnak az időszaka volt. Ám már május elejétől kezdve felbukkannak a naplójában közgazdaságtani művek, amelyek az Anti-Marx könyv felé vezették. „Du idehaza Oppenheimer: *Siedelungsgenossenschaft*ját most másodszor és nagy érdeklődéssel olvasom, mivel a szövetkezeti anarchiában látom mindjobban a jövő útját.”⁸ Néhány nappal később: „Oppenheimer: mégis a ma élők között a legmesszebbrelátó.” E német szociológust ekkor már egy évtizede személyesen is ismerte Jászi, levelezésben álltak, több írását közölte a *Huszadik Században*. A kortársak számára a liberális szocializmus kifejezés döntően Franz Oppenheimer közgazdasági-szociológiai elméletét jelentette. Leginkább az ő fejtegetései szabják meg e fogalom jelentését a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* című könyvben is.

Tudtommal 1918 előtt Jászi nem nevezte liberális szocialistának a nézeteit. Még az ebben az évben megjelent *Múlt és jövő határán* című publicisztikai kötetében sincsenek erre utaló jelek: e negyvenhárom,

⁷ Uo. 65.

⁸ Uo. 38. 1918. június 7-i bejegyzés. Először 1906-ban olvasta a könyvet: Jászi Oszkár levele Szabó Ervinhez, 1906. április 2. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 139. „Oppenheimer *Siedelungsgenossenschaft*ja oly könyv, mely megállítja az embert útjában...”

1914 és 1918 tavasza között írt cikket (főként a *Világba* írt vasárnapi vezércikkeket, s egy-két *Huszedik Századba* írt kisebb tanulmányt) tartalmazó válogatásban a kifejezés sem fordul elő. Az általam ismert írásai közül elsőként a Kőhalmi Béla által szerkesztett *Könyvek könyve* című 1918-ban kiadott gyűjtemény számára írt válaszában szögezte le, hogy elfogadta a liberális szocializmust. Érdeemes talán röviden megemlíteni, hogy az életét befolyásoló könyvélményeit felsoroló cikkben négy szakaszra osztotta szellemi pályáját: diák-évekre, egyetemi évekre, „Sturm und Drang”-ra és „Szintézis”-re. A „Sturm und Drang” időszakba került például Marx és Spencer neve, vagy a „növekedő kijózanodás a pozitívizmusból”. A „Szintézis” című bekezdés pedig így kezdődik: „Fokozódó bizalmatlanság a szocializmus kommunista végcéljával szemben. A klasszikus liberalizmus értékeinek nagyobb megbecsülése: Adam Smith, Ricardo, Stuart Mill. A »liberális szocializmus« elfogadása Henry George, Wallace, de főleg a Franz Oppenheimer kutatásai alapján. Növekvő elégedetlenség a közkeletű történelmi materializmus szimplista formuláival szemben.”⁹

Ugyancsak 1918-ban jelent meg (márciusra datálva) Jászi Mi a *radikalizmus?* című röpirata, pártja, az Országos Polgári Radikális Párt kiadványaként. Jászi életművében ez a szöveg bécsi könyvének a legfontosabb előzménye. Idézem azon szakaszát, amely szinte előzetes összefoglalása a majdani Anti-Marx könyvnek: „A kommunista szocializmus azonban a szocializmusnak nem egyetlen lehetséges koncepciója. A szocializmus lényege ugyanis minden törekvés, mely a kapitalista többletérték, a munka nélküli jövedelem megszüntetésére irányul. E törekvések sorában van egy, melynek alapvető tanai már a fiziológusok írásaiban feltalálhatók, melynek némely tételét már Adam Smith hangsúlyozta s mely egyre nagyobb erővel talált továbbfejlesztőre egy George, egy Wallace, egy Loria, egy Hertzka s legújabbban az Oppenheimer Ferenc írásaiban, hogy csak a »liberális szocializ-

⁹ Kőhalmi Béla (szerk.): *Könyvek könyve*. 87 magyar író, tudós, művész, közéleti ember és kiadó vallomása kedves olvasmányairól. Budapest, 1918, Lantos, 53.

mus« legkiemelkedőbb képviselőit említsem.”¹⁰ A röpirat elutasította „az államhatalom mindenhatóságához” vezető kommunizmust, a „föld felszabadításán” át kívánta meghaladni a kapitalizmust, szövetkezeti tulajdont javasolt az ipari termelésben, és fel akarta újítani az egyén „veleszületett és el nem idegeníthető jogainak követelését” – akárcsak majd az 1919-es könyv.

Jászi tehát a „mi a radikalizmus?” kérdésre, ha lakonikusan akarunk fogalmazni, 1918-ban azt a választ adta, hogy „a liberális szocializmus”. Érdekes összevetni röpiratát a korábbi évekből származó hasonló írásaival, hogy láthatóvá váljon, mennyire új volt e válasz a világháború utolsó évében: Például 1914-es *A radikális párt* című cikkében még nyoma sincs a liberális szocializmusnak. Itt nemzedéki pártként jellemzi a Polgári Radikális Pártot („a negyven év alattiak harcos szervezete”); az angol „philosophical radicals” mozgalmát tekinti példának; nem parlamentbe törő, hanem a társadalmat tanító pártként jellemzi magukat, mintegy új párttípust mutatva fel, voltaképpen parlamentarizmusellenes állásponttal.¹¹ A cikk legérdekesebb elemzése azt mutatja be, hogyan és miért ’fejlődött el’ a társadalom a történelmi pártok alól. Mindenesetre 1914-ben még a „történelmi Magyarországhoz” képest határozta meg a radikalizmust Jászi, s nem a szocialista kommunizmushoz képest. 1918-ra megváltozott a helyzet.

¹⁰ Jászi Oszkár: *Mi a radikalizmus?* Budapest, 1918, Országos Polgári Radikális Párt, 13. Nem árt tudni, hogy Jászi névsorának a szereplői nem feltétlenül tekintették magukat liberális szocialistának, és mások sem feltétlenül látták őket annak. G. D. H. Cole szocializmustörténete szerint Henry George például liberális volt, nem szocialista. Loria pozitivistá tudós volt; az olasz szakirodalomban nem merült fel, hogy liberális szocialista lett volna. Theodor Hertzka (vagy Hertzka Tivadar, hisz budapesti születésű volt), aki különben a századelőn a magyar fővárosban élt, s a *Huszedik Században* is publikált, hol szociálliberálisnak, hol liberálszocialistának nevezte a javaslatait. E szerzők közül csak George műveinek magyar befogadásáról készült eddig tanulmány: Szalai Miklós: Henry George és a magyar progresszió. *Történelmi Szemle*, 2007/4. 605–619.

¹¹ Jászi Oszkár *publicisztikája*. Vál., szerk. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1982, Magvető, 213–217.

Nem azt akarom azonban állítani, hogy Jászi váratlanul vált liberális szocialistává 1918-ban. Némely tízes években írott tanulmánya fényében nem meglepő az évtized végi orientációja. Egyetlen példát hoznék erre is, az 1915-ös Szabó Dezsővel folytatott vitáját. E vitában – *Az individualizmus a vádlottak padján* című cikkében – a kollektívizmussal szemben határozottan az individualizmus mellett foglalt állást, s álláspontjába egyként beletartozott a munka nélküli jövedelem kiküszöbölése és az egyéni szabadság biztosítása, mint mérce. Kijelentését, miszerint a „mai kapitalista társadalom nagyban és egészben nem a szabad verseny társadalma”, hanem a túlélő feudalizmusa és a monopóliumoké,¹² akár Oppenheimer valamely műve is ihlethette. A majdani bécsi könyv gondolatmenetét idézi a vitacikkben a politika vallási tartalmának a feltevése is. Vallási szintézisnek mondotta a háborús nacionalizmust; s elismerte, hogy nagy tömegmozgalom csak valamilyen kvázi-vallási szintézis által jöhet létre. Később, az Anti-Marx könyvben a bolsevizmust / marxizmust jellemezte világi tömegvallásként.

A liberális szocialista elméleti írók idézett 1918-as listája első bécsi hónapjai idején tovább bővült. Június 20-án vette kézbe az első Eugen Dühring-könyvet (*Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus*), amit a következő két évben tucatnyi követett. 1922-ben Dühring-arcképében azt írta Jászi, hogy csak az emigrációban ismerte meg az életművét.¹³ A napló alapján úgy látszik, hogy ezeknek az éveknek ő volt a legfontosabb felfedezése. Az Anti-Marx könyv alapötlete is mintha az ő olvasása kapcsán kerülne először elő: „Nagyon jelentékeny és önálló gondolkodó. Csodálatos Marx gyűlölködése minden nagyobb és eredetibb egyéniséggel szemben (Proudhon! Dühring! Bakunin! Owen! Carey!).”¹⁴ Az alapötlet ugyanis az, hogy Oppenheimer liberális szocialista javaslatait úgy mutatja be, mint a marxista kommunizmussal versengő legjelentősebb szo-

¹² Uo. 237–238.

¹³ Jászi Oszkár: Eugen Dühring. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttorony, 273–278., 273. p.

¹⁴ Jászi Oszkár naplója 1919–1923, 41–42.

cialista hagyomány összefoglalását, amely hagyományt a marxizmus elnyomott és lejáratott, ám amely ma, feléledve, idealista energiákkal feltöltődve, képes lehet a bolsevizmus alternatívájává válni.

Jászi tehát részben Marxról olvasott a felkészülés hónapjaiban („Szeretném a Marx-mítosz lélektanát megírni.”),¹⁵ részben közgazdasági műveket, megalapozandó marxizmus-kritikáját, illetve alternatív gazdasági javaslatait, részben pedig a természetjoggal kapcsolatos szakmunkákat. Alábbi augusztus 16-i bejegyzése valamelyest megmagyarázhatja, hogyan függött össze e három olvasási irány: „Egész biztosnak érzem, hogy a szociális probléma kulcsa a Carey – George – Oppenheimer – Dühring irányban van, de egy megfelelő akció-szintézis még hiányzik, ami elméleti abszurditása dacára a marxizmusban oly erős. A természetjog felújítása ebben az irányban nekem különösen rokonszenves.”¹⁶ Ha jól értem, az utóbbi mondat arra utal, hogy „a természetjog felújítása” nemcsak a marxizmus bírált relativizmusának, s ebből következő amoralizmusának az ellensúlyaként fontos Jászi számára, hanem a liberális szocializmus leendő „akció-szintézis”-ének, azaz társadalmi lelkesítő erejének, idealista lendületének a forrásaként is. A természetjoghoz való visszanyúlás gondolata különben szerepelt már az 1918-as röpiratban is, s onnantól kezdve végigkísérte szerzője politikai gondolkodását.

Lehetséges, hogy az Anti-Marx könyv megírásához a döntő lökést mégis egy Marx-olvasmány adta, három nappal a fentebb idézett bejegyzés után: „*Komm Manifest*. Csupa ellentmondást, részben erkölcsi felháborodást ébreszt bennem, hogy sok év múlva újraolvassom. Egy új manifestre volna szükség. A mai rettenetes, tanácstalan világkrízis nem kis mértékben a marxizmus mechanikus kommunizmusának és amorális nihilizmusának a következménye. A szellem, szabadság és szolidaritás új formuláit kell megtalálni.”¹⁷ Szeptember 2-án már azt jegyezte fel naplójába, hogy az „Antikommunista ki-

¹⁵ Uo. 59.

¹⁶ Uo. 54–55.

¹⁷ Uo. 55.

áltvány körvonalai derengenek.”¹⁸ Két hét múlva pedig már az Anti-Marx elnevezést használta a naplóban, amely mellett ki is tartott a megfogalmazás munkájának ekkoriban kezdődő őszi hónapjai alatt. Úgy tűnik, bécsi emigráns társai közül először Polányi Károllyal beszélte meg a tervét, majd másnap Kolnai Auréllal, s nemsokára megírta hosszú elvi levélben egyik legközelebbi barátjának, a Budapesten maradt Braun Róbertnek is.¹⁹

A *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* című műnek nemcsak az osztrák, hanem a magyar emigráns szellemi kontextusa is feltáratlan.²⁰ E ponton röviden kitérek Jászinak Polányi Károllyal való bécsi munkakapcsolatára, mert a szakirodalom két kiváló szerzője is más-ként ítéli meg együttműködésük jelentőségét, mint én magam. Litván György egykor előadást tartott a Polányi Mihály Társaság előtt Jászi-életrajza forrásairól, amelyben így fogalmazott: „A bécsi emigrációban nagyon szoros volt a kapcsolat Jászi és Polányi Károly között. Naponta találkoztak. Polányi Károly egy ún. Gild-szocializmust talált föl, amit liberális szövetkezeti szocializmusnak lehetne nevezni, amin akkortájt Jászi is gondolkodott. Amit írtak, azt naponta egyeztettek.”²¹ Úgy látom, ugyanazt az időrendi hibát követte el Litván a fenti mondatokban, mint Lee Congdon *Exile and Social Thought* című könyvében a bécsi Jásziról írva.²² Az Anti-Marx könyvet 1919 őszén írta Jászi, míg Polányi a maga gildszocializmusról szóló első cikkét 1922-ben. Nem párhuzamosan dolgoztak tehát az említett munkáikon. Kettejük között igazán szoros a munkakapcsolat 1921-

¹⁸ Uo. 58.

¹⁹ Jászi Oszkár levele Braun Róbertnek, 1919. augusztus 30. In Jászi Oszkár válogatott levelei, 227–228.

²⁰ Érdekes részletek olvashatók Jászi bécsi köréről Kolnai Aurél memoárjában: *Politikai emlékiratok*. Budapest, 2005, Európa, 113–117., 186–189. stb.

²¹ Litván György Jászi Oszkár című könyve forrásainak bemutatása a Polányi Társaság 2004. március 13-án megrendezett műhelyvitáján. *Polanyiana*, 2004. 149–164., 161–162. p.

²² Lee Congdon: *Exile and Social Thought. Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933*. Princeton, 1991, Princeton University Press, 214–216.

től lett, amikor Jászi az irányítója, Polányi pedig állandó munkatársa lett a *Bécsi Magyar Újságnak*.

Ráadásul a gildszocializmus és a liberális szövetkezeti szocializmus eltérő irányzatok, s az előbbit igazán nem kellett Polányinak feltalálnia. Jászi naplója alapján úgy tűnik, az ő figyelmét 1920-ban egy német nyelvű tanulmány hívta fel az angol irányzatra: a személyesen is ismert szociáldemokrata teoretikus, Otto Bauer írása.²³ Elolvasása után Jászi kapcsolatot keresett a tanulmányban ismertetett angol könyv szerzőjével, G. D. H. Cole-lal, s 1921-ben már leveleztek is. Cole művére támaszkodva írta meg cikkét Polányi a *Bécsi Magyar Újság*ba, egyidőben mások magyar nyelvű ismertetéseivel, amelyek a *Független Szemlében* és a *Szocializmusban* jelentek meg. Fölösleges tehát túlbecsülni Polányi „felfedezését”, ellenben újra érdemes emlékeztetünkbe idézni, milyen fontos szerepet tölt be a „német szűrő” az angol (és francia) politikai eszmék magyar nyelvű recepciójában. Úgy sejtem, e korai emigráns években Jászi és Polányi valószínűleg másként ítélte meg a „szocialista kalkuláció” esélyét is; e témáról Polányi 1922-ben bonyolódott vitába bécsi közgazdászokkal, többek közt Ludwig von Mises-szel.²⁴

Lee Congdon könyvének hivatkozott, Jászi bécsi éveivel foglalkozó oldalai egyébként lényeglátó összefoglalását nyújtották a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* című műnek. Az amerikai történész joggal mutatott rá, milyen fontos szerepet játszott Jászi akkori gondolkodásában a modern (francia forradalom utáni) kor vallási jellegű válságának a kérdése. Ugyanakkor szerintem ő is túlzott jelentőséget tulajdonított a Polányival való szellemi együttműködésnek (és egyben a gildszocializmus kérdésének), olyasfajta szellemi pozíció felé tolva el interpretációjában Jászit, amelyet Polányi foglalt el a ke-

²³ Jászi Oszkár naplója 1919–1923, 123. 1920. június 21-i bejegyzés Otto Bauer *Bolschewismus oder Sozialdemokratie?* című művéről: „Bevégeztem Bauer-füzetet. Híradása az angol gilden szocializmusról öröndetes és vigasztaló. Ebből lehetne a jövő szocializmusa.”

²⁴ Litván György: Tudomány és politika között. *Múltunk*, 2005/1. 240–245., 245. p. E Polányi Károlyról szóló tanulmányában Litván realisabb képet adott a bécsi évek Jászi–Polányi kapcsolatáról, mint korábbi előadásában.

reszténység és szocializmus együttesében bízva. Sőt, szerintem már a szereplők tárgyalásának a terjedelme is aránytalan, hiszen hosszabbban elemezte Polányi cikkei, mint az Anti-Marx könyvet, holott az utóbbi jelentősebb teljesítmény. Jászi azóta kiadott *Naplójának* tanúsága szerint a gildszocializmus megismerése az ő számára csak egy volt a sok fontos ideológiai élmény között, s nem valószínű, hogy a Polányi Károllyal való együttműködésnek eminens hatása lett volna gondolkodására.

II. A „LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS” JELENTÉSE

A bécsi könyv III. fejezete szabályos meghatározást közöl a liberális szocializmusról: „Így fogom nevezni Franz Oppenheimer nyomán azt a közgazdasági tudományt, mely a klasszikusok [értsd: a fiziokraták, Adam Smith] örökségét nem a kapitalista rend megvédése ... érdekében építette ki, helyesebben fejlesztette vissza, mint a polgári közgazdaság, hanem amely valóban az igazságot kereste a szenvedő emberiség javára s így jutott a leghatározottabban antikapitalista, a *Mehrwert*-et [értéktöbbletet] kiküszöbölő, vagyis szocialista eredményekre, a szabad verseny, a munkatulajdon és az árutermelés fenntartásával.”²⁵ A meghatározást a liberális szocializmus genealógiája követi, amely a fiziokratáktól Oppenheimerig sorolja az eddigi idézeteinkben már fel-feltűnt neveket. Érdekes módon hasonló leszárma-
mazási táblával a német szociológus életművéről szóló egyik újabb monográfiában is találkozhat az olvasó, s Werner Kruck genealógiájának szereplői részben azonosak Jászi listájának névsorával; csak hogy a német tudós táblája Oppenheimer hatásának történetét is megjeleníti, egészen a szociális piacgazdaság német teoretikusaiig.²⁶

²⁵ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. Párizs, 1983, Magyar Füzetek, 14.

²⁶ Werner Kruck: *Franz Oppenheimer. Vordenker der Sozialen Marktwirtschaft und Selbsthilfegesellschaft*. Berlin, 1997, Arno Spitz, 130. A világhálón: <http://wk0.de/> Jászi névsora a mai szakirodalom egyes darabjaiban is visszaköszön: Alber-

E táblába Jászi is beilleszthető volna, valahová Eucken és Rüstow sorába. (Lásd e tanulmány függelékét.)

Jászi meghatározása egyrészt leszögezi, milyen törekvéseket nevez szocialistának: amelyek az értéktöbblet, azaz a munka nélküli jövedelem kiküszöbölését tekintik politikai céljuknak. Így értve a szocializmusnak nem ismérve tehát például a magántulajdon eltörlése, a kollektívizmus, vagy a forradalmi társadalomátalakítás. A *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* különbséget tesz, Dühring fogalmait használva, munkatulajdon és erőszaktulajdon között (az egyszerűség kedvéért: kis és nagy magántulajdon között, ahol az utóbbi működtetése együtt jár a munkásnak a tulajdonos általi kizsákmányolásával), és igenli a munkatulajdont, a szabad piacot, a szabad versenyt. Mindenekelőtt ettől liberális ez a szocializmusfajta – noha nem csak ettől. Az idézett meghatározásból kitűnik az is, hogy nem a társadalmi egyenlőség az alapelv, amelynek jegyében kialakították a liberális szocializmus javaslatait, hanem az igazságosság és az együttérzés. Világos, hogy e javaslat mindenekelőtt közgazdasági elmélet: az erőszaktulajdon, monopólium, vám és politikai beavatkozások által el nem torzított szabad piac, azaz a „tisztá gazdaság” teóriája, ahogyan Oppenheimer is nevezte.

A német szociológus 1923-ban *Az ártatlanul elítélt szabad verseny* címmel tartott előadást Budapesten a Magyar Cobden-Szövetség meghívására. A következő módon mutatta be a szocialista és a liberális összetevők összeillesztését, a szocialista és a polgári közgazdaságtan meghaladását saját elméletében: a polgári elmélet abból indul ki, helyesen, hogy a gazdaság nem működhet jól piac, verseny, pénz, ár nélkül. S arra a következtetésre jut, hogy az „értéktöbblet, sajnálatunkra, nem kikerülhető”. A kommunista-szocialista elmélet kiindulópontja ellenben az, hogy „az értéktöbblet elviselhetetlen”, s mivel az értéktöbblet a piacon, verseny által jön létre, a következtetésük így hangzik: a piacnak és a versenynek el kell tűnnie, s ha-

tóságilag szabályozott termelésnek kell a helyébe lépnie. Oppenheimer szerint a kiindulópontja mindkét elméletnek helyes, ám hibás a konklúziójuk, mert tévesen feltételezik, hogy a piac és a verseny megléte eleve értéktöbbletet okoz. Az értéktöbblet a német tudós szerint nem a piacnak, hanem a monopóliumoknak köszönhetően jön létre, mindenekelőtt a föld monopóliumának. A szabad piac (a monopóliummentes piac) hosszabb távon kiegyenlítődést hoz létre a társadalomban; az egyenlőtlenségeket a monopóliumok okozzák. A mai kapitalizmus nem szabad piaci, hanem monopóliumok által korlátolt. Valójában „a világtörténelemben még sohasem létezett szabad verseny”.²⁷ A liberális szocializmus épp azt szeretné elérni, hogy végre létezzen.

A kései olvasóban bizonyára akkor is megfogalmazódhatnak ellenérvek a fenti okfejtéssel szemben, ha nem közgazdász. A kilencvenes évek végén kiadták németül Oppenheimer összegyűjtött műveit három kötetben; a „Politikai írások” címet viselő második kötet első részének a címe így hangzik: „Die Utopie des »Liberalen Sozialismus«”.²⁸ A „tisztá gazdaság” eszméje valóban utópikusnak tűnik. Peter L. Berger megfogalmazása szerint: a modern társadalmak alapalternatívája az, hogy „a gazdasági folyamatokat a piaci vagy a politikai elosztás mechanizmusa irányítsa-e.” „A legtöbb ember erre gondol, amikor szembeállítja a kapitalizmust és a szocializmust.” Csakhogy semmiféle valóságos kapitalista társadalom nem emlékeztet Adam Smith „szabad társadalmára” (mi hozzátehetnénk: Oppenheimer „tisztá gazdaságára”). „Más szavakkal: e társadalmakban a politikai elosztás mechanizmusai állandóan beavatkoznak, hogy megváltoztassák (a bírálók azt mondanák, eltorzítsák) a piac rendszeres működését.”²⁹ És fordítva: a szocializmusok irányított gazdaságaiba is behatoltak a piaci mechanizmusok. A tényleges gazdaságok keverték:

²⁷ Franz Oppenheimer: *Az ártatlanul elítélt szabad verseny*. Budapest, 1923, Magyar Cobden-Szövetség, 30.

²⁸ Franz Oppenheimer: *Gesammelte Schriften*. Bd. 2. *Politische Schriften*. Berlin, 1996, Akademie-Verlag.

²⁹ Peter L. Berger: *A kapitalista forradalom*. Budapest, 1992, Gondolat, 32., 33.

a piaci és a politikai elosztás szélső pólusai között helyezkednek el. Nehezen hihető, hogy megvalósítható volna a „tisztá gazdaság”.

A *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* X. fejezete fejt ki a leg-részletesebben, pontokba szedve, milyen politikát jelent a liberális szocializmus. A fejezet második felében pedig a szerző azt latolgatja, hogy az irányzat előfutárai és kidolgozói mit tettek hozzá a közös javaslathoz, illetve mi tűnik bírálhatónak vagy elfogadhatatlannak a nézeteikből. Itt jegyzi meg, hogy a liberális szocialista szerzőknek mindig is védekezniük kellett, mert a kritikusaik csak félszocialistának, vagy egyenesen kapitalizmusvédőnek találták az elméleteiket. A védekezési kényszer mögött nyelvi ok is állhat: a piac, a verseny, a magántulajdon, az egyéni kezdeményezés gazdasági kulcsszerepe melletti érvelés nyelve liberális – ugyanolyan, amilyen a polgári közgazdászok is beszélnek. A szocialista mozgalom uralkodó időmája viszont a marxizmus nyelve lett, egészen másféle szótárral. A védekezés kényszere Jászi bécsi könyvének érvelését is befolyásolta. Fentebb idézett meghatározása a liberális szocializmusról sietett hangsúlyozni, hogy az irányzat „határozottan antikapalista”; a későbbi fejezetekben pedig – noha bírálja a marxisták osztályharc-dicsőítését – határozottan forradalmi oldalakat is találunk.³⁰ A liberális szocializmusnak, úgy tűnik, némi következtetlenség árán, harcias antikapitalizmussal és forradalmisággal kellett bizonyítania szocialista voltát.

Pedig a javaslat valóban szocialista, hiszen szocializálni (de nem államosítani, hanem szövetkezetivé tenni) kívánta a nagy magántulajdont, s szövetkezetek létrejöttét szorgalmazza a mezőgazdaságban is, ahol a parasztok, miután haszonbérletbe földet kapnának az államtól, társulva gazdálkodhatnának. Marxista szemmel nézve valamiféle kispolgári szocializmusféle volna ez, többé-kevésbé hasonló vagyonnal rendelkező emberek demokráciája, akik egyszerre munkások és kistőkések. „Decentralizáció, önkormányzat és szövetkezés: ez az új szocializmus politikai programjának az alapja.”³¹ A célja pedig az,

³⁰ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 107–108.

³¹ Uo. 119.

hogy „a nincstelen proletariátus helyét egyre inkább egy tőke felett is rendelkező dolgos kispolgári osztály foglalja el”.³² A most idézett félmondatban az „egyre inkább” azt sugallja: evolutív folyamatként alakulna ki e kívánatos társadalom, ugyanakkor a szöveg oldalakon keresztül tárgyalja az „igazi forradalom” lehetőségét is.³³ A könyv alig árul el valamit a majdani társadalom jogrendjéről; például, hogy mi biztosítaná az egyenlőség fennmaradását e gazdaságban? Berger már használt fogalmaival élve: a szöveg azt sugallja, hogy „piaci elosztás” fog érvényesülni benne, de kikövetkeztethető, hogy „politikai elosztás” nélkül ki sem tudna alakulni, fenn sem tudna maradni. De nem érdemes sorolni a kifogásokat: az Anti-Marx könyv, mint már említettem, lezáratlan kéziratként maradt ránk.

E szocializmusfajta nemcsak a magántulajdon, a szabad piac ismerése teszi liberálissá, hanem az európai kultúrában kialakult szabadságjogok listájának a befogadása is. A mű azért érvelt ékes-szóloán „a természetjog felújítása” mellett, mert választ kívánt adni a marxizmus relativizmusára (miszerint az érvényben lévő szellemi, erkölcsi értékek, szabályok az aktuális gazdasági alap kifejeződésai; változnak és társadalmi hordozóhoz kötöttek, s valamilyen csoport-érdek lepléül szolgálnak), amely a kommunista-szocialista mozgalom amoralizmusát eredményezte: a politika számára állítható erkölcsi mérce hiányát, a politika osztályerkölccsel való igazolását. A természetjog nem elvont szabályokat foglal magában, hanem történelmileg kialakult, közösen elfogadott általános normákat. A természetjog a társadalom jobbításának az előfeltétele – a forradalmak is belőle nyerték erkölcsi energiájukat: „minden, ami a forradalmi mozgalmak természetjogában az emberi egyéniség öncélúságára, az erőszak és a csalárdság kiküszöbölésére, mindenkinek lehetőleg azonos életsanszok biztosítására, az erőszaktulajdon megszüntetésére, a természetellenes gazdasági és hatalmi végletek eltávolítására, a nemi kiválasztás, a munka és a gondolat szabadságára, a kölcsönös segítség helyes szervezésére stb. vonatkozik, mindez olyan ideológia, olyan

³² Uo. 120.

³³ Uo. 107. skk.

eszmekincs, mely teljesen független egyes korszakok gazdasági és társadalmi adottságaitól”.³⁴

A természetjog normatív listája – Raymond Aronnal szólva – formális és reális szabadságjogokat tartalmaz tehát, és nyitott, azaz vitatható, bővíthető: az idézett mondatban fontos rámutatni a „stb.” rövidítésre. A liberális szocializmus itt használt fogalma nem tartalmazza a liberális demokrácia intézményeinek az elfogadását: nem esik szó róluk a szövegben. De tartalmazza azon szabadságok védelmének fontosságát, amelyeket ezek az intézmények biztosítanak. Jellemző szöveghely a könyv III. fejezetében, ahol Jászi gúnyosan ítéli el, hogy a kommunisták illuzórikusnak nevezik „a polgári társadalom sajtó- és gondolat szabadságát”. A kapitalista társadalom sajtó- és gondolat szabadsága elég erős ahhoz, hogy „minden gondolat és érzés ... utat találjon magának a közvéleménybe”, írja, a kommunista rendszerek viszont pár hét alatt elhallgattatták a tollforgatókat.³⁵ A szabadságjogok olyan terület, ahol a kapitalista és kommunista társadalom összehasonlításában a szerző szerint az előbbi bizonyul elfogadhatóbbnak.

Felmerülhet a kérdés, hogy Jászi liberális szocializmusa mennyiben átvett ideológia csupán, s mit tett ő maga hozzá? Sokkal alaposabban kellene ismernem Oppenheimer hatalmas terjedelmű életművét, és jártasabbnak kellene lennem a közgazdaságtan-történetben ahhoz, hogy válaszolni tudjak e kérdésre. Noha Oppenheimer olykor hivatkozott az előfutáira – például többször leírta, hogy annak idején Theodor Hertzka írásai fordították az érdeklődését a liberális szocializmus gondolköre felé³⁶ –, úgy sejtem, a marxizmus alternatívájaként megjelenített liberális szocialista gondolkodói hagyomány, abban a formában, ahogyan könyvében élénk tárul, Jászi leleménye. Naplójában (részben az Anti-Marx könyv szövegében is)

³⁴ Uo. 43.

³⁵ Uo. 18–19.

³⁶ Például 1929-ben megjelent önéletrajzában (*Mein wissenschaftlicher Weg*), az 1890-es évek Berlinjéről szólva: „Und hier kam ich zuerst in Berührung mit dem Gedankenkreise des liberalen Sozialismus, wie ihn damals Theodor Hertzka vertrat.” <http://www.franz-oppenheimer.de/fo29a.htm>

amiatt korholja Oppenheimert, hogy nem szakított egyértelműen a marxizmussal. Lehetséges tehát, hogy Jászi változata ebben eltér a mesterétől. Oppenheimer általam olvasott írásai mintha gyakorlatiasabbak, egyszerűbbek volnának (nagyfokú öntudatosságuk ellenére), mint az elméletibb és ellentmondásosabb *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. A magyar szerző számára talán fontosabbak voltak a politika erkölcsi alapjainak a kérdései, mint a német szociológus számára. Ám mindezek csak feltevések, amelyeket remélhetőleg majd igazol vagy megcáfol valamely utánam jövő, nálam felkészültebb kutató.

III. A MARXIZMUSBÍRÁLAT

Már említettem, hogy Jászi könyvében a marxizmusbírálat egyben bolsevizmusbírálat, és viszont. Gábor Andor a bécsi kommunista emigráció tagjaként 1923-ban remek pamfletet írt *Jászi, a Marx-ölő* címmel a szerző egyik cikkéről, amely Anti-Marx könyvének egyik témájáról szólt, a kéziratnál gyengébb megfogalmazásban. Ezernyi gúnyolódása közepette Jászi egyetlen állítását fogadta el: hogy a bolsevizmus a marxizmus logikus folytatása. „Ő az egyetlen az egész magyar forradalmi emigráció ellenforradalmárai közül – írta Jásziról –, aki ösztönösen érzi, hogy nem lehet valaki marxista és antibolsevik. Nem mondhatja valaki, hogy az osztályharc alapján áll, de nem megy együtt a kommunistákkal.”³⁷ Látható, hogy a pamfletíró itt a szociáldemokraták ellen fordítja Jászi érvelését: gúnyirata kis csepp a hatalmas írástengerben, amely 1917 után kommunisták és szociáldemokraták között a marxi örökségért folyó küzdelemben keletkezett. Gábornak persze Jászi antimarxizmusáról lesújtó véleménye volt (akárcsak egyes mai szélsőbaloldaliaknak), de elismerte, hogy

³⁷ Gábor Andor: *Jászi, a Marx-ölő*. In uő: *Véres augusztus*. Budapest, 1959, Szépirodalmi Könyvkiadó, 197–232., 225. p. Gábor Andor Jászi ellen írott nagyszámú cikkéről részletesen: Tasi József: Októbrizmus vagy bolsevizmus? Gábor Andor és Jászi Oszkár polémiája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1981/4. 398–420.

álláspontja tisztességes: „a Marx-ellenessége teszi antikommunistává”. Valójában inkább fordítva lehetett: antibolsevizmusa tette anti-marxistává.

Jászi nem Marx-művek interpretálásával foglalkozott kéziratában, hanem a marxizmus kommunista (és részben szociáldemokrata) alkalmazott formáját bírálta. Írásművének legfeltűnőbb nyelvi jellegzetessége a vallási analógia és metaforák visszatérő használata. A szöveg első felében úgy tűnhet, hogy a marxizmus és a munkásmozgalom kritikájának eszköze, ha marxista egyházzól, tömegvallásról, apostolokról, Isten országáról, dogmatikáról stb. ír,³⁸ hisz valóban paradox jelenség, ha egy ateista, magát tudományosnak tekintő mozgalmat kézenfekvő vallásiként jellemezni. Ám a szöveg utolsó harmadában ez már másként látszik. Kiderül, hogy a szocializmus válságának elemzett jelenségei mögött alapvetőbb baj található: az európai kultúra válsága, amely gyökerében vallási válság, s vallási jellegű választ igényel.³⁹ A történelmi elemzéshez némi antropológiai alapozás is társul: a vallásos érzés az emberi lélek alapvető szükségletének tűnik. Innen nézve a marxizmus, a munkásmozgalom, a bolsevizmus mint kvázi-vallási jelenség végül is válasz az említett válságra, csak éppen Jászi nézőpontjából ellenszenves, veszélyes válasz. Ebből az is következik, hogy az alternatívájaként megfogalmazott liberális szocializmusnak szintén kvázi-vallási funkciókkal kellene rendelkeznie ahhoz, hogy betölthesse a neki szánt ellensúly-szerepet.⁴⁰

A munkásmozgalom vagy a kommunizmus világi vallásként való színre vitele nem Jászi leleménye, hiszen e mozgalmak önértelmezésének, önstilizálásának mindig is része volt. Egyetlen példát hoznék erre, a szocialista irodalom emblematisz alkötését, Maxim Gorkij *Az anya* című 1907-es regényét, annak is csak egyetlen jelenetét, a mű tengelyében álló május 1-i tüntetés szónoklatrészletét. „Eltársaim! – kezdte éneklő kiejtéssel a hohol, és lágy hangja elnyomta a tömeg moráját. – Mi most körmenetre indulunk az új istennek, a fény

³⁸ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 50., 59., 61. stb.

³⁹ Uo. 131.

⁴⁰ Uo. 64.

és az igazság istenének, az értelem és a jóság istenének tiszteletére! Célunk még messzire van, töviskoszorúnk közel!”⁴¹ Elemzői leleménynek tűnik viszont, hogy Jászi a bolsevizmust az „Isten országának azonnali eljövetelét hirdető”, erőszakra hajló mozgalmak sorába állítja be: „Legyen ez az elmélet akár újrakeresztelő, akár jakobinus, akár kommunista, hívói a forradalom paroxizmusában minden eszközt megengedhetőnek tartanak szent céljaik megvalósítására.”⁴² Az elmélet eszerint cserélhető; ami az európai történelemben állandó, meg-megújuló, az a millenarista lázadás készítése, lelki képlete, s az erőszaknak az evilági szempontok felfüggesztéséből következő igazolása, sőt felmagasztalása.

Jászi nem állt egyedül 1917/1919 korai értelmezői között azzal, hogy kvázi-vallási jelenséggént láttatta a bolsevizmust. François Furet *Egy illúzió múltja* című könyve 3. fejezetében miután felmérte, milyen szerepet töltött be a bolsevik forradalom egyetemes, irányjelző jellegének nemzetközi elfogadtatásában a francia forradalomra, különösen a jakobinusokra való hivatkozás, négy kortárs politikai író bíráló-elutasító interpretációját mutatta be 1917-ről – közülük Bertrand Russellé áll az itt tárgyalt szempontból a legközelebb Jászi elemzéséhez, ugyanis az angol filozófus szintén új vallásnak látta a bolsevizmust, és szintén tartott az imperializmusától.⁴³ A francia történész bemutatta négyféle bírálatot egyébként is tanulságos összevetni röviden Jászi egyidejű értelmezésével. Rosa Luxemburg forradalmi marxistaként, Karl Kautsky szociáldemokrataként, Léon Blum szocialistaként ítélte el Lenin voluntarizmusát, amely egypárti önkényuralomhoz vezet Oroszországban. Mindhárman arra törekedtek, hogy leválasszák a marxizmusról a bolsevizmust – azaz épp ellenkezőleg jártak el, mint a magyar szerző. Furet szerint „a marxista

⁴¹ Gorkij: Az anya. In *Gorkij művei. Elbeszélések; Az anya. 1903–1907.* Budapest, 1961, Európa, 327–707., 491. p.

⁴² Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 37–38.

⁴³ François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról.* Budapest, 2000, Európa, 169. Russell *The Practice and Theory of Bolshevism* című 1920-ban kiadott könyvéről magyarul: Deák Barna: A szovjet tapasztalat baloldali kritikájához. *Eszmélet*, 2004/64. 156–177.

hivatkozashoz való hajthatatlan ragaszkodás” behatárolta „megértési képességeiket egy olyan rendszerrel szemben, amelyet nehéz a marxi kategóriákkal elgondolni”.⁴⁴ Ezért volt több esélye a bolsevik rendszer megértésére Russellnek – és Jászinak.

A kommunista program a fentebb ismertetett liberális szocialistának szinte a negatívja. Először is, a munka nélküli jövedelmet az által kívánja / kívánta megszüntetni, hogy felszámolja a magántulajdont, a piacot, a versenyt – ezzel Jászi szemében alaphibát követve el –, a helyébe állami gazdaságirányítást léptetve, amely a termelést és a fogyasztást is meg kell, hogy szabja, az árakat éppúgy, mint a szükségleteket. A piac kiküszöbölését követően a kommunista gazdaság összeomlását csak „a szükségletek szigorú visszaszorítása” és a munkakényszer tudja megakadályozni. „A kommunista rendszer még nagyobb zátonya az ármegszabás problémája.”⁴⁵ A bekezdés, amit Jászi a hatósági ármegszabás képtelenségéről, s a piaci árképződés finom szerkezetéről írt, a közgazdaságtan osztrák iskolájának idevágó fejtegetéseire emlékeztet. Nem lévén közgazdász, nem mernék komolyabb összevetésbe kezdeni. Mindenesetre meglepő, hogy a magyar szerző hasonlóan érvelt amellett, hogy csak a sok-sok gazdasági információt magában foglaló piaci áron keresztül értesülhetnek a gazdaság szereplői arról, mi számíthat reális döntésnek adott helyzetekben, mint ahogyan egy évvel később Ludwig von Mises tette.

Mises *Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen* (Gazdasági kalkuláció a szocialista közösségben) című cikkének jelentőségéről utóbb F. A. von Hayek írt ékesszólóan: „Az osztrák közgazdász, Ludwig von Mises fogalmazta meg elsőként a szocialista gazdaság központi problémáját olyan határozottsággal, hogy a témát többé nem lehet levenni a viták napirendjéről.” Mises kimutatta, hogy az erőforrásokat csak akkor tudjuk gazdaságosan felhasználni, ha „az árképzés körébe nemcsak a végterméket, hanem az összes közbűlső terméket és termelési tényezőt is bevonják, s hogy nem képzelhető el semmilyen más folyamat, amely a versenypiac árképzésé-

⁴⁴ Furet: i. m. 166.

⁴⁵ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 16.

hez hasonlóan minden fontos tényt figyelembe tudna venni.”⁴⁶ Ha jól értem Jászi könyvének idevágó szakaszát, hasonlóan vélhette ő is. Mises 1922-ben bővebben, könyv alakban is kifejtette álláspontját a szocialista ármegszabás ellenében, a piaci árképzést elemezve. Ismeretes, hogy könyve kapcsán, Polányi Károly tanulmányát követően, vita bontakozott ki az *Archiv für Sozialwissenschaft* hasábjain, amely a „szocialista kalkuláció”-ról folyó sok évtizedes eszmecsere fontos eseménye volt.⁴⁷

Úgy látom, Jászi három marxista alaphibára – etikai, közgazdasági és történetbölcseleti tévedésekre – vezette vissza a bolsevizmus tulajdonságait (és nem orosz mivoltára). Az első kettőről már esett szó. A marxizmus erkölcsi relativizmusa, amoralizmusa következményének látta a bolsevik erőszakosságot; a magántulajdon és a piac kiiktatásának alaphibájából következett a termelés központi szabályozása, a munkakényszer, a szükségletkorlátozás a kommunista gazdaságban. Olyan társadalom jön így létre az Anti-Marx könyv szerint, amelyben a bürokrácia osztállyá válhat, osztályuralomra tehet szert, s rendszere az ókori keleti despotizmusokhoz válhat hasonlóvá.⁴⁸ „[E]gy ilyen társadalomban az állami hatáskör fokozódó kitágulása elkerülhetetlen. Az állam szükségképp magához kénytelen venni az egész nevelési és közoktatásügyi, egészségügyi, művészeti szervezetet. Nos, egy ilyen központosított államban csak egyetlen elv, fel fogás, világnézet érvényesülhet: a többségé”, amely ráadásul államiilag előírt többség.⁴⁹ Ez az állapot elviselhetetlen kell legyen minden szabadságra és függetlenségre törő ember számára. A közgazdasági alaphiba messzire vezet a szerző szerint: az emberi szabadság korlátozásához vagy egyenesen felszámolásához.

A harmadik, történetbölcseleti alaphibát a társadalmi változás elmélete tartalmazza, amely a francia forradalom egyedi eseményéből

⁴⁶ Friedrich A. von Hayek: *Piac és szabadság. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 1995, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 174–175.

⁴⁷ A vitáról részletesen Lee Congdon: i. m. 223–226.

⁴⁸ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 13.

⁴⁹ Uo. 115.

vonta le tévesen általános következtetéseit, mintha a társadalomban mindig erőszakosan, harc útján, a régi világot lerombolva lépne fel az új berendezkedés, új uralkodó osztályt juttatva uralomra.⁵⁰ Az osztályharc, az erőszakos forradalom, a proletárdiktatúra mítoszát eredményezte mindez a mozgalomban, a politikának akaratlavú, harcias felfogását érvényesítve, amelynek nincs érzéke a régi és új közötti folytonossághoz, az evolutív folyamatokhoz, a megbillent társadalmi egyensúlyhelyzetek helyreállításához. Így jelenhetett meg a marxista mozgalomban a munka nélküli tulajdon felszámolásának célján túl további – hibás – szocialista célként a polgári világ lerombolása. „A helyzet ma úgy áll, hogy a régi világ lerombolásának semmiféle tudományos fékje nem létezik a mai szocialista emberiségben. [...] Ugyanakkor semmiféle morális meggondolás nem fékezhetheti a politikai uralomra jutott proletariátus akcióját.”⁵¹ A bolsevizmus tehát, az Anti-Marx könyv szerint, a marxizmus logikus utódként amorális, erőszakos, társadalmi rombolásra beállított, szükségletkorlátozó gazdaságot, despotikus államot létrehozó mozgalom volt, s mint ilyent, a szerző teljes mértékben elutasította.

Noha Jászi nem volt marxista, ifjúkori „Sturm und Drang” korszakában nem kevés formulát, érvet, ideát vett át a marxista beszédből. Így 1919-es marxizmuskritikája egyben némiképp önrevízió is, mint oly sok más ezután keletkezett írásműve az emigrációban.⁵² Megint egyetlen példával élnek: *A történelmi materializmus állambölcselete* című könyvében a szocializmus még döntően szervezett társadalmat jelentett számára – „tervszerű, kikényszeríthető kooperációt”,⁵³ ahogy fogalmazott –, amely épp e vonása révén haladja meg a szervezetlen szabad piacot. A jövő társadalmában az „összefüggéstelen egyéni gazdaságok helyébe a gazdaság tervszerű központi vezetése

⁵⁰ Uo. 30.

⁵¹ Uo. 23.

⁵² Ifjúkori nézeteitől való 1919 utáni elhatárolódása tükröződött a galileistáktól való elidegenedésében is. Lásd erről Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei-kör (1908–1919) története*. Budapest, 2017, Napvilág, 285–289.

⁵³ Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. Budapest, 1903, Poltzer, 92.

lép: ez a szerepkör rendkívüli mérvben tágulni fog.”⁵⁴ Köztulajdon, rendkívül kiterjedt hatókörű állam jellemzi ekkori szocializmusát, amely államnak a feladatai közé tartozik a nevelés, „az erkölcsi és intellektuális dresszúra lassú és folytonos munkája” is.⁵⁵ Jászi a század elején még ezt látta a fejlődés útjának. Az 1903-as könyvben alig ismerhető fel a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* szerzője, és viszont: nem sok minden maradt meg 1919-re 1903-as nézeteiből vagy szóhasználatából. A folytonosságot a két mű között talán csak a történelmi materializmus amoralizmusának bírálata, s az osztályharc glorifikálásának elutasítása képviseli.

IV. ELŐFELTEVÉSEK, ELLENTMONDÁSOK

A *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* különböző helyein olykor megjelenik egyfajta sötét antropológia: megtudjuk például, hogy az orosz és magyar bolsevik kísérletek „példátlan durvasága” nemcsak a marxizmus amoralizmusával vagy osztályharc-kultuszával magyarázható, hanem „az emberi természet hagyományos durvaságából és gonoszságából következik”.⁵⁶ Valószínű, hogy Jászi lesújtó véleménye az emberi természetről összefüggésben van a világháború közeli tapasztalatával. Amikor a liberális szocializmus pacifizmusáról értekezik – szembeállítva a bolsevizmus várható imperialista terjeszkedésével –, kénytelen hozzátenni, hogy „az emberi természet megtisztítása nélkül nincs [értsd: nem lehetséges] béke”.⁵⁷ Ezért is kell, hogy túlmenjen liberális szocialista javaslata a közgazdaságtanon, valamiféle körvonalazatlan „erkölcsi reform” szükségességét hangoztatva, amelyre éppoly szükség volna a kívánatos jövő eléréséhez, mint a megfelelő tulajdonjogi változtatásokra. Felmerülhet a kérdés, hogyan illik össze sötét emberkép és szövetkezeti szocializmus, hisz az utóbbi nagy-

⁵⁴ Uo. 81–82.

⁵⁵ Uo. 93.

⁵⁶ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 58–59.

⁵⁷ Uo. 118.

fokú együttműködési készséget feltételez. Sötét antropológiából általában nem szocialista utópiákat szokás levezetni; a szocialista jövő képét többnyire optimista antropológia alapozza meg.

Hasonlóan ellentmondásos a gondolatmenetben két szövegrész, amely a zsidó származású értelmiségieknek a szocialista mozgalomban játszott szerepét magyarázza.⁵⁸ A könyv semmilyen más pontján nem kerülnek szóba etnikai tulajdonságok, amelyek bármilyen történelmi fejleményt megvilágítanak. A szöveg általában beszél az emberről, az emberi természetről, a társadalomról – s nem beszél etnikumokról, nemzetekről, fajokról, amelyeknek a csoportjellemzői befolyásolhatnák a liberális szocialista vagy a bolsevik program megvalósítását. Talán egyszerűen arról van szó, hogy a szöveg politikai nyelvet vált, amikor a zsidó származású munkásmozgalmiak magatartását akarja értelmezni. Csakhogy ez a másfajta nyelv, amelyen a zsidók faji tulajdonságaira lehet visszavezetni a politikai viselkedésüket, olyasfajta relativizmust visz az okfejtésbe, amelyet az különben elutasít, hisz a szerző azért is hibáztatja a marxizmust, mert a különféle értékeket, erkölcsi magatartásokat osztályfüggőként mutatja be. Így e szövegrészek szigeteket képeznek a gondolatmenet egészében.

Csak egy ízben előkerülő, ám határozott feltevése a műnek, hogy az európai kultúra, kétezer-ötszáz éves történetéből következően, individualista jellegű: a modern európai lélek „a világtörténelemnek legindividualistább, legegocentrikusabb ... terméke”.⁵⁹ A tézis erős érvként szolgál a kommunista program európai megvalósíthatósága ellen, ám mintha nem volna összhangban a szövetkezeti szocializmus ideájával. Innen nézve mindenestre érthetővé válik, miért véli úgy a szerző, hogy a bolsevizmus nyugat-európai uralomra jutása katasztrofával érne fel. Érdekes, hogy részben hasonlóan jellemzi a szöveg a liberális szocialista javaslat egyik fő társadalmi kedvezményezettjét, a parasztságot, mint magát az európai kultúrát. Azt vizsgálva, mire vezethető vissza a marxisták parasztellenessége (hogy a parasztot eleve reakciónak látják), arra a következtetésre jut, hogy a „kommu-

⁵⁸ Uo. 8–9., 97–98.

⁵⁹ Uo. 16.

nista ösztönösen kéri, hogy a parasztban ... egy mély, nagy egyetemesség világtörténelmi eszme van működőben, mely az ő kommunisztikus hitével gyökeresen ellentétes: a szabadság, az individualizmus, az ösztönösség, a kontinuitás szelleme”.⁶⁰ A parasztemancipáció 20. századi ideológiái általában a parasztság kollektivizmusát hangsúlyozták; Jászi épp ellenkezőleg.

Furcsa ellentmondás van a műben a liberális szocializmus evolutív politikájának a bemutatása, s a szerző időnként érvényesülő apokaliptikus látásmódja között.⁶¹ Egyrészt visszatérően hangsúlyozza (a kommunista programmal szemben), hogy „a nagy alapvető politikai feladat nem az, hogy egy egészen új terv szerint szervezzük meg a társadalmat, hanem hogy kiküszöböljük a mindenféle monopóliumoknak ... a rendszerét, mely lehetetlenné teszi, hogy az emberi társadalom alapvető biológiai, gazdasági és erkölcsi harmóniái érvényesüljenek.”⁶² A jó politikának eszerint az a dolga, hogy a társadalom eleve meglévő tendenciái, lehetőségei elől az akadályokat eltávolítsa. Másrészt viszont az 1919-es jelen pillanatát a szerző katasztrófa-közelinek látta. A bolsevizmus itt van a kapuk előtt, ezért utat törni a tudományosabb és erkölcsibb politikának „a lét és a nemlét problémája”.⁶³ Ha a bolsevizmus egész Európára kiterjedne, az „egyértelmű volna egész kultúránk összeomlásával”. Ha mégsem győz a bolsevizmus, akkor ellenforradalmak és revansháborúk elé nézhet Európa.⁶⁴ Az evolutív politika és a katasztrofista pillantás kettőssége mindvégig fennmarad a szövegben.

A mű legellentmondásosabb része azonban a záró, XIV. fejezetben vár ránk, amely arra a kérdésre kíván válaszolni, lehetséges-e morá-

⁶⁰ Uo. 56.

⁶¹ A Marxizmus, vagy liberális szocializmusban érvényesülő apokaliptikus látásmódról és kortárs kontextusáról lásd Takáts József: Elváló nyelvhasználatok. Politikai beszélés Magyarországon az I. világháború után. In Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, 2015, Országgyűlés Hivatala, 165–185., 175–176. p.

⁶² Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 101.

⁶³ Uo. 125.

⁶⁴ Uo. 99.

lis és tudományos politika. Demokratikus írásműtől szokatlan módon a fejezet először is hangsúlyozza, hogy a kevesek, a „jobb szellemek” általában látni szokták a helyes teendőket, de a tömeg nemigen. Noha a kérdésfelvetés Platónt idézi, a királlyá váló filozófusok vagy filozófussá váló királyok uralkodásának a témáját, Jászi siet leszögezni, hogy nem a görög gondolkodó megoldását akarja követni: nemet mond mindenféle diktatúrára (a „jobb szellemek” diktatúrájára is), nemet a tömegdemokrácia kiküszöbölésére, de igent a szellemi irányítására és ellenőrzésére. Azt a lehetőséget (amelyet majd 1945 táján Bibó István latolgat magyarul), hogy „a hivatalos szellemi életnek ... alkotmányos részeltetése a politikai hatalomban” megoldás lehetne, szintén elveti.⁶⁵ Az ő megoldása elitizmus és demokrácia ellentmondásának feloldására „az igazi szellemiség világszervezetének” a létrehozása: a Szellem Internacionáléjának a megalapítása.

A terv előzményeként a szerző lábjegyzetben egy 1918-as budapesti kezdeményezést jelölt meg, a Szellem Lovagjai társaságát.⁶⁶ Párhuzamba állíthatjuk azonban az Henri Barbusse által 1919 elején kezdeményezett nemzetközi mozgalommal, a Clartéval is, amely nevét a francia író egyik regényéről kapta. A Clarté utóbb a kommunistákkal rokonszenvező értelmiség mozgalmává változott, ám indulásakor még a pacifista, a nemzeti bezárkózást meghaladni kívánó európai szellemi elithez fordult felhívással. Sokfelé létrejöttek helyi szervezetei (Magyarországon is); Bécsben a vezetői Jászi osztrák köréből kerültek ki. A Szellem Internacionáléja kifejezés pedig Romain Rolland hasonló, 1918 végi kiáltványát juttathatja eszünkbe, amely a Gondolat Internacionáléjának létrehozására szólított fel. Jászi terve azonban a két francia író akciójától eltérően nem a háború megismétlődésének elkerüléséért, hanem a demokráciával szembeni bizalmatlanságból született meg. Úgy tűnik, írta, hogy minden tömegdemokráciában szembe kerül egymással a „magasabb szellem”

⁶⁵ Uo. 129.

⁶⁶ A kezdeményezésről részletesen lásd Gál István: Babits a világbékeért. In uő: *Baróktól Radnótiig*. Budapest, 1973, Magvető, 139–173., 155–159. p.

és az „osztályfanatizmus”.⁶⁷ Hogyan lehetne a „szellemet” befolyáshoz juttatni úgy, hogy nem számoljuk fel a tömegdemokráciát – ez a XIV. fejezet váratlan kérdése.

Jászi Szellemi Internacionálja független vezető értelmiségiek olyan nemzetközi hálózata lett volna, amely fellépésével több országban próbálta volna meg befolyásolni jó ügyek érdekében a közvéleményt. A „kevesek” politikai befolyásának nem a platóni, hanem a zolai modelljét kívánta érvényesíteni:⁶⁸ reménytelennek látta a legjobbak kormányzását, viszont nem látta reménytelennek, hogy a legjobbak képesek legyenek döntően befolyásolni a közvéleményt. Ennek volt példája a Dreyfuss-ügy és Zola fellépése: akár egyetlen írástudó is képes lehet pusztán az írásaival – mint politikai cselekvéssel – alapvetően megváltoztatni egy ország politikai klímáját. Több, politika iránt érdeklődő értelmiségi generáció számára volt ez nagy élmény (egészen a televízió eljövételének koráig), az volt Jászi számára is. Sőt, Franciaországban, úgy látszik, még a televízió korszaka után is élő a zolai modell. A nagy szociológus, Pierre Bourdieu számára például ez a minta tűnt követendőnek kései nyilvános szerepléseikor.⁶⁹

A fenti bekezdésekben – s már korábban – szóvá tett ellentmondások (sötét antropológia és szövetkezés, evolutív politika és katasztrofista látásmód, egyensúlyi állapotra törekvő politika és „alkotó forradalom”, elitizmus és demokratizmus) nem a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* szövegének az értelmezése szempontjából fontosak elsősorban, hanem mert visszatérő motívumai a szerző politikai gondolkodásának az emigráció éveiben. Az 1919-es könyv, újra emlékeztetnék rá, lezáratlan alkotás, amely nem kapta meg végső formáját. Különböző is, a politikai szövegeknek az ellentmondásos-

⁶⁷ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 127–128.

⁶⁸ Uo. 135.

⁶⁹ Vö. Heller Mária – Rényi Ágnes: A nyilvánosság problematikája Pierre Bourdieu műveiben. In Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidekek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest, 2002, Új Mandátum, 273–292., különösen: 286.

ság szinte a normál állapotuk. Nem egyszerűen arról van szó, hogy Jászi 1919-ben vagy később nem tudta tisztázni magában politikai gondolkodásának ezeket az antinómiáit, sokkal inkább Isaiah Berlin lényegi felismeréséről, miszerint „az emberiség által ma és a múltban elérni kívánt legfontosabb értékek nem szükségképpen egyeztethetők össze egymással”.⁷⁰ S ez a szabály nemcsak az értékekre, de az előfeltevéseinkre is igaz. Az utolsóként tárgyalt ellentmondás pedig, demokratizmusé és elitizmusé, Jászi pályájának a leginkább megoldhatatlan problémájára mutat rá: neki, mint politikai írónak, volt víziója a jó társadalomról, bevezetésének módjairól, ám nem volt ágense, vagyis olyan társadalmi csoportja, osztálya, amely képes lehetett volna megvalósítani vízióját. A Szellem Internacionáléja az Anti-Marx könyv megoldása e megoldhatatlan problémára.

V. AZ UTÓTÖRTÉNET

Nemcsak naplójának elégedetlen megjegyzései utalnak arra, hogy Jászi nem tekintette befejezettnek a könyvét; 1920-as olvasmányai is erre vallanak. Például áprilisban olvasta el Boehm-Bawerk Marx-kritikáját (a szerző az osztrák közgazdasági iskola tagja volt, félúton Carl Menger és Mises között), s két liberális szocialista „klasszikust” is. „Hertzka régi füzeté a liberális szocializmusról. Szellemes, de elhamarkodott.” Két nappal később Oppenheimer „új könyve. Érdekes, de eddig nem sok újat nyújtott. Tárgya az enyémmel rokon.” Elolvasása után ezt jegyezte fel róla: „Befejeztem Oppenheimer legújabb könyvét: *Kapitalismus, Kommunismus, Wissenschaft, Socialismus*. Összefoglalása eddigi kutatásainak. Erős és nagyarányú. De erkölcsileg kellemetlen olvasmány. Alázatossága Marxszal szemben émelvítő, akitől pedig voltaképp nem vett át semmit. Ellenben hálátlansága Dühringgel és George-dzal szemben bántó, akinek eszmevilága 3/4

⁷⁰ Isaiah Berlin: Az eszmény keresése. In uő: *Az emberiség göcsörtös fája. Fejezetek az eszmék történetéből*. Budapest, 1996, Európa, 21.

részét köszönheti.”⁷¹ Májusban hozzálátott, hogy önálló műben összegezze természetjogi felfogását. Júniusban Biblia-tanulmányozásba fogott: „Szeretném Jézus etikáját pontosan összeállítani.”⁷² Közgazdaságtan, természetjog, etika: érdeklődése továbbra is a múlt év őszén írt kézírata körül forgott.

1920 nyarán megírta az Anti-Marx könyv német nyelvű kivonatát: „Egyedüli munkám volt egy kis írás a Goldscheid jubileumi album számára »Genossenschaftlicher Sozialismus versus Etatistischer Marxizmus« címen [Szövetkezeti szocializmus versus etatista marxizmus], melyben készülő munkám alapvető gondolatait foglaltam össze.”⁷³ Nem tudom, megjelent-e a tanulmány a húszas évek elején; én nem találtam a nyomát. A kivonat megírása után, 1920 közepén, néhány hét alatt írta meg Jászi *Magyar kálvária – magyar feltámadás* című memoárját, amely több szövegrészében rövid rezümét tartalmaz az Anti-Marx könyvből; ezekre mindjárt kitérek. Naplója szerint 1921 tavaszán vette elő újra kéziratát, sok hónap után. Május 12-i bejegyzése: „A Szövetk Szocializmus kéziratát átnéztem. Jobb, mint reméltem. Jó könyv lehetne belőle, ha Isten egy kis nyugalmat és koncentrációt ad.”⁷⁴ Úgy látszik, nem nagyon adott. Később már nem került szóba a naplóban a kézirat. 1921 s a következő évek az újságírói munka komoly időszaka: cikkek sorát írta a *Bécsi Magyar Újság*ba, köztük olyanokat is, amelyek a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* témáit tárgyalták újra.

Tanulmányom elején már utaltam rá, hogy az 1920-as memoár egyik lábjegyzete őrizte meg, milyen címet szánt volna Jászi 1919-es kéziratának. Az emlékirat azonban nemcsak a címét, hanem az An-

⁷¹ Jászi Oszkár naplója 1919–1923, 100., 101., 102. Litván György lábjegyzetében a Hertzka-művet az 1912-es *Das soziale Problem*mel azonosítja, de nem valószínű, hogy igaza van, mert Jászi füzetet említett, a *Das soziale Problem* viszont háromszázötven oldalas könyv. Az Oppenheimer-mű címe helyesen: *Kapitalismus – Kommunismus – wissenschaftlicher Sozialismus*. Berlin – Leipzig, 1919.

⁷² Jászi Oszkár naplója 1919–1923, 120.

⁷³ Uo. 133. A német nyelvű kézirat megtalálható Jászi hagyatékában; Budapesten, az OSZK Kézirattárában csak némileg hiányos fénymásolatát lehet fellelni.

⁷⁴ Uo. 190.

ti-Marx könyvnek a tömör összefoglalását is magában foglalja. Mivel a szerzőnek ez a könyve 1923-ban és 1924-ben németül és angolul is megjelent, azt lehet mondani, hogy Jászi liberális szocialista álláspontja és kiadatlan művének a veleje két világnyelven is hozzáférhetővé vált a húszas évek elején. A memoár e két kiadása bizonyára kiváltott némi érdeklődést, már csak a bevezetések szerzői (Eduard Bernstein, Hugh Seton-Watson) miatt is. Íme a szóban forgó két szövegrész:

„Az utolsó 8-10 év tanulmányai deduktíve meggyőztek arról, hogy a marxizmus számos alapvető tétele nem állja ki a bírálatot. Különösen világossá lett előttem, hogy a piac nélküli gazdálkodás, az árnak a kereslet és kínálat szabad játéka helyett állami kényszerrel való szabályozása, a termelésnek és a szétosztásnak etatisztikus megállapítása, fejlettebb és differenciáltabb gazdasági élet mellett vagy egyáltalán nem valósítható meg, avagy csakis egy olyan állami onnipotencia, militarizmus és túltengő bürokrácia segítségével, amelyekhez képest a kapitalizmusnak ezek a bajai valóságos gyermekbetegségek voltak. Arra a meggyőződésre jutottam tehát, hogy a marxista étatista és mechanisztikus kommunizmus nem lehet egy magasabb fejlődési fok, mert teljesen fölemésztené az egyén szabadságát és autarkikus fejlődését. Világossá vált végül előttem, hogy a munka nélküli jövedelem kiküszöbölésének egy másik módszerét kell keresni, s hogy a jövő igazi szocializmusát a Smith, Carey, Dühring, George, Kropotkin, Oppenheimer nyomdokain továbbhaladva egy kooperatív, a versenyt és az iniciatívát messzemenőleg respektáló, az állami hatáskört visszaszorító szocializmusban kell keresni.”⁷⁵

„Ezzel szemben – különösen az anarchista és a liberális-szocialista gondolkodók – úgy deduktív, mint induktív érvekkel azt bizonyították, hogy a kommunizmusnak szükségképp épp az ellenkező eredményekre kell vezetni. A szabad piac, a szabad verseny, a szabad szövetkezés elvének kikapcsolása folytán az államhatalomnak egyre tágulnia, az állami bürokráciának egyre gyarapodnia kell, s a kényszer-munkaszervezet, a kényszertermelés és a kényszerszétosztás

⁷⁵ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás*, 120–121.

fönntartása csakis egy igen erős és igen tekintetnélküli militarizmus alapján képzelhető el. A magyar tapasztalat (miként az orosz) mindenben igazolta az anarchista és a liberális-szocialista iskolák levelezéseit.⁷⁶ Egyszóval, az emlékiratból kiderülhetett az olvasói számára, hogy a szerzőnek készen áll vagy készül egy másik, nagyobb, bolsevizmus- és marxizmuskritikai műve, amely egyben felmutatja a szocializmus másik, nem marxista, hanem liberális szocialista hagyományát, amely nem etatista, hanem individualista, piacelvű és szövethetesi. Sőt, a memoár még valami újat is hozzatett az Anti-Marx könyv koncepciójához azzal, hogy nem csupán jövőbeli, hanem jelenbeli tendenciaként tudta láttatni e szocialista alternatívát, az angol munkásmozgalomra, a szocializmus angol útjára utalva.⁷⁷

A húszas évek elején a *Bécsi Magyar Újságba* írott Jászi-cikkek némelyikét is tarthatjuk a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* kivonatának, letört darabjának vagy kiegészítésének. Három példát hozok erre: az 1921-es, már említett Dühring-portrénak az utolsó bekezdése tömören összefoglalta az 1919-es könyvben liberális szocializmusnak, itt a cikkben új szocializmusnak nevezett irányzat programját, azt állítva, hogy – minden ellentmondásossága dacára – e programot a legvilágosabban a vak német tudós művei fejtették ki.⁷⁸ 1922-ben jelent meg, szerencsétlenül megfogalmazott címmel, *A bolsevizmus erkölcsi válságához* című cikke – erre írta említett gúnyíratát Gábor Andor. A cikk legfontosabb állításait ismerhetjük az Anti-Marx könyvből: például, hogy a kommunista politika minden vonása, a fizikai erőszak alkalmazásától a kényszerszabályozásig egy okra megy vissza: a piac kiiktatására, amely egy marxista formulából következett, amely formula hibás voltára már régen rámutattak a kritikusok.⁷⁹ Szintén 1922-ben írta Jászi *Liberalizmus és szocializ-*

⁷⁶ Uo. 142.

⁷⁷ Uo. 168.

⁷⁸ Jászi Oszkár: Eugen Dühring. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*, 277–278.

⁷⁹ Jászi Oszkár: *A bolsevizmus erkölcsi válságához*. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*, 104–107., 106. p.

mus című „elvi vezércikkét”, amelyben érdekesen kapcsolódik egybe a liberalizmus rehabilitálása a parasztság emancipációját szorgalmazó politikával.⁸⁰ E cikkek kis bolygókként keringenek az Anti-Marx könyv napja körül.

Valószínűleg az 1920-tól készített angol nyelvű ún. „bolsevik előadások” is az 1919-es kéziratból fejlődtek ki. Ezeket a szerző eredetileg londoni egyetemi felkérésre kezdte írni, ám később jórészt az Egyesült Államokban mondta el őket 1923-as első útja alkalmával.⁸¹ Kiadatlanok, a hagyatékban fellelhetők. Összefoglalva: az Anti-Marx könyv ugyan nem jelent meg 1983-ig, ám a benne kifejtett nézetek, gondolatmenetek, tézisek egy része tovább élt Jászi más húszas évekbeli, nyilvánossá vált műveiben. Lehetséges, hogy később, az amerikai években a kézirat feledésbe merült. Ám a harmincas évek elején a szerzőnek újra szembe kellett néznie 1919-es bécsi elméleti reményeivel. Az *Encyclopaedia of the Social Sciences* 14. kötetébe ő írta ugyanis a huszonöt oldalas „Socialism” szócikket, melyen vélhetően főként 1932-ben dolgozott. A szócikkben másféle leírást adott a liberális szocializmusról, mint 1919-es kéziratában. Bernstein revizionizmusa mellett – amelynek bő másfél hasábos ismertetés jutott – a liberális szocializmust nevezte a másik olyan mozgalomnak (pontosabban: jól körülhatárolható közgazdasági-politikai irányzatnak), amely nem volt képes megbirkózni az ortodox marxizmussal.

E mozgalom, mint írta, az angolszász országokból eredt, Spence, Ogilvie és Paine, s bizonyos mértékig James és John Stuart Mill műveiből. A tanítást (a liberális szocializmusét) később Henry George fejlesztette tovább nagy erővel, főként *Haladás és szegénység* című művében. George földjáradékra vonatkozó nézeteinek felemlítése után Wallace-t említi meg, majd a következő mondatban már Németországban vagyunk, ahol elődeitől függetlenül Eugen Dühring fogalmazta meg a szocializmus új rendszerét. A kis Dühring-részt majdnem egy hasábnyi Oppenheimer-rész követi (és egyben zárja is a liberális szocializmus ismertetését). „Elődeinek sok eszméjét fel-

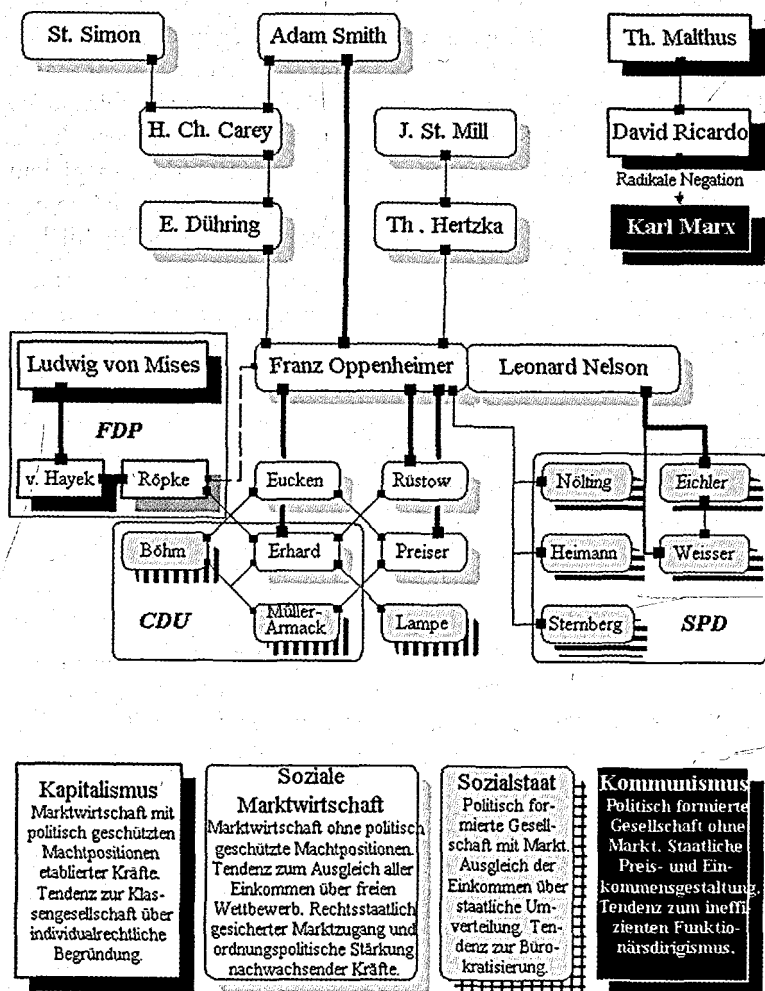
⁸⁰ Jászi Oszkár: Liberalizmus és szocializmus. *Bécsi Magyar Ujság*, 1922. június 16.

⁸¹ Litván György: *Jászi Oszkár*, 186–188.

használva, és vegyítve a marxista rendszer elemeivel, Franz Oppenheimer igyekezett összeegyeztetni a liberális gazdasági gondolkodást minden nem munkával szerzett nyereség, kamat, haszon és járadék megszüntetésének támogatásával.”⁸² A hasáb végén ez áll: „A liberális szocializmus e rendszerei viszonylag kis hatást gyakoroltak a társadalmi mozgalmak történetére.” E kis hatásra azért felhoz egy németországi példát. Nagy különbség van az 1919-es szövegnek a liberális szocializmusba vetett bizakodása és az 1934-ben megjelent szócikk lemondó tárgyilagossága között. Az Anti-Marx könyvben még nyitott a liberális szocializmus története, az enciklopédiában már befejezettnek látszik.

⁸² Edwin R. A. Seligman – Alvin Johnson (eds.): *Encyclopaedia of the Social Sciences*. Vol. 14. New York, 1934, Macmillan, 204.

FÜGGELÉK

Die Stellung Franz Oppenheimers in Wissenschaft und Politik
(Werner Kruck Oppenheimer-Könnyéből)

JÓSÁG VAGY IGAZSÁGOSSÁG?

Jászi és Lukács vitája Lesznai Anna naplójában

Lesznai Anna 1920 októberében vagy novemberében róhatta az alábbi sorokat naplójába, amely naplóból nemrégiben Török Petra gondozásában kötetnyi válogatás jelent meg *Sorsával tetováltan önmaga* címmel: „O[szi]val: L[ukács] szerint a jognak semmi köze az etikához, csak terror. Ez állhat a mai tételes jogra. De a jog ideája érintkezik az etikával, sőt benne gyökerezik. Szabadságot tételez és megegyezést, egy fejlődést szolgáló, (vagy „rend”-et) szolgáló cél érdekében. S minthogy szabadon elfogadottságot, vagy legalábbis belátó vállalat (tradicionális korokban) tételez, szükségképp jó ösztönöket is, (sőt főképp) tételez az egyénben. Egy posztulált természetjogból indul ki. Intencionális morál csak az individuum öntudatra ébredésében lehetséges. Egy belső parancs a jóra 1) akár – durch Neigung [hajlam által] 2) akár Kantilag. Ma ez az etika tere; ez a formális »tendálás egy alig sejtett jó felé«, etikai mindenünk. Áldottak azok a zárt korok, mikor a tett és az eredmény is az etika körébe kerülnek. Ez jönne meg egy új belülről fakadó vallási érával.”¹

A bekezdés első hat mondatában O és L, azaz Jászi Oszkár és Lukács György „vitája” zajlik: az ő joggal kapcsolatos (talán szóbeli, talán írásbeli) érvelésüket sűrítette bele a naplóró e szövegrészbe. Az első mondatban biztosan Lukács „beszél”, a következő ötben biztosan Jászi. Azt azonban már nem könnyű megmondani, hogy a bekezdés záró öt mondatában még mindig Jászi „beszél”-e, vagy immár a naplóró reflexióit olvassuk. Ráadásul az itt elkezdett etikai gondolat-

¹ *Sorsával tetováltan önmaga. Válogatás Lesznai Anna naplójegyzeteiből.* Vál., jegyz. Török Petra. Budapest, 2010, Petőfi Irodalmi Múzeum – Hatvany Lajos Múzeum, 200.

menet a következő három bekezdésben is folytatódik, újabb és újabb kanyarokat véve, s az egyikben újra „megszólal” O, azaz Jászi is. Lukács viszont e bekezdésekben már „nem kapja vissza a szót”. Lesznai naplója általában nem a megtörtént eseményeket kívánta rögzíteni, hanem belső lelki, szellemi folyamatait.² Ugyan egyértelmű, hogy e bekezdésekben a Jászival való beszélgetését emelte be naplójába, de valószínűleg nemcsak az ő érveit, hanem a magáéit is.³ Lehetséges az is, hogy a feljegyzett mondatoknak csak egy része hangzott el a beszélgetésükben, más részük a naplóró utólagos reflexiója. Én legalábbis nem tudom megállapítani, hogy ki az igazi „tulajdonosa” a négy, összefüggőnek tűnő etikai bekezdés állításainak.

Abban viszont biztos vagyok, hogy az első hat mondat, amelyben még a jogról van szó, s nem általában az etikáról, valóban Lukács és Jászi „vitáját” viszi színre. Így az alábbiakban e hat mondathoz szeretnék magyarázatokat fűzni. E két férfiú között tényleges vita sosem zajlott (részben épp ez adja e hat mondat jelentőségét), noha két alkalommal, 1918-ban szembekerültek vitafelekként: először a „Konzervatív és progresszív idealizmus” című vitanapon, amelyet a Társadalomtudományi Társaság rendezett, majd az év végén a *Szabadgondolat* című lap hasábjain, amikor a bolsevizmusról feltett kérdésre válaszoltak. Az első alkalommal nem alakulhatott ki igazi vita közöttük: Jászi hozzászólása nem volt elég jelentős hozzá; vélhetően a téma sem érdekelte eléggé (ellentétben Lukáccsal). A második alkalom témája ellenben mindkettőjüket nagyon érdekelte; jelentős válaszokat adtak a feltett kérdésre (Lukácsé, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*, különösen sokat értelmezett írásműnek számít), ám a másik álláspontjának ismerete nélkül. Persze a Lesznai naplójának hat mondatában „lezajló” vita sem teljes vita: Lukács nézete épp csak

² „Kár, hogy a naplófeljegyzések gyakran elkalandoznak más témák felé, különben páratlan dokumentumai lennének az emigráció szellemi életének”, írta sajnálkozva Vezér Erzsébet (*Lesznai Anna élete*. Budapest, 1979, Kossuth, 95–96.).

³ A zárt korok dicsérete és az új vallásos éra várása például már korábban is előkerül Lesznai 1920-as feljegyzéseiben: i. m. 180., 182. Az idézett bekezdés utolsó két-három mondatában szerintem már nem Jászi „hangját halljuk”, hanem a naplóróét.

felvillan, Jászi pedig nem vitatni kezdi, hanem szembeállítja vele a saját nézetét.

A naplóbejegyzésre okot adó beszélgetésre 1920. október végén, november elején került sor Körtvélyesen: Jászi három hetet töltött itt elvált felesége (Lesznai Anna) és gyermekeik társaságában. E három hét alatt nem vezette a naplóját; november 10-én, már Bécsben foglalta össze az eltelt idő benyomásait. Hosszú feljegyzése nem tér ki a körtvélyesi etikai beszélgetésekre.⁴ Lesznai idézett naplórészletéből úgy tűnik, beszélgetésük során ő hozta elő Lukácsnak a jogról szóló tézist („a jognak semmi köze az etikához, csak terror”). Azért írtam fentebb, hogy talán szóbeli, talán írásbeli fejtegetéseket foglalt naplójába Lesznai, mert mindkét férfi érvelését ismerhette előszóból és írásból is. Lukács nézeteit például a Vasárnapi Kör sok-sok összefoglalóján hallhatta az 1919 nyara előtti hónapokban, években; 1920 végén pedig a naplóját olvashatta. „L Gy naplója végtelen érdekes – jegyezte fel –, csak kicsit olcsó a kereszténysége, tudni kell élni azt, hogy ma nem tudunk ilyen simán keresztények lenni.” A sajtó alá rendező lábjegyzete szerint Lesznai Lukács lappangó 1920-as naplóját olvashatta.⁵ Jó volna tudni, hogy vajon emlékeiből, vagy Lukács naplójából idézte-e a jogról szóló tézist, „vitánk” kiindulópontját.

A Lukács naplójának olvasásáról szóló bejegyzést azonban érdemes hosszabban is idézni, ugyanis Lesznainak eszébe juttatta a korábban feljegyzett Jászi–Lukács vitát: „L Gy naplója végtelen érdekes, csak kicsit olcsó a kereszténysége, tudni kell élni azt, hogy ma nem tudunk ilyen simán keresztények lenni. Többet kell felölelnünk a realitásból, a testiségből is. Kereső morál kell, mint a kis G mondja: a politikában is »szeretetet keresni« – nem megtalálni – ma a parancs. O igazságossága ilyesféle, de a más név közelebbi célt mutatva félrevezethet. Ma még kell intézmény, de büntudatos legyen. Nem

⁴ Jászi Oszkár *naplója 1919–1923*. Sajtó alá rend. Litván György. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete, 150–151.

⁵ Lesznai: i. m. 206. Ha valóban az 1920-as naplóját olvasta, akkor elgondolkodtató, hogy Lesznai alapbenyomása róla Lukács bolsevik fordulata után két évvel is a kereszténysége volt.

bűnvállalás a k értelemben, nem lehet kerülő úton előre menni, legfőljbbe élve maradni a végcél előtt.” E bejegyzés három rövidítését Török Petra így oldotta fel: G = Gergely Tibor (Lesznai élettársa, maga is „vasárnapos”); O = Jászi Oszkár; k = katolikus. Az utóbbi feloldás szerintem inkább: k = kommunista. A kommunisták, akik elvállalják a bűnt, noha tudják, hogy bűn, amit tesznek: ez Lukács leghíresebb 1919-es írásának, a *Taktika és etikának* a legemlékezetesebb eleme – Lesznai bejegyzése szerintem ezt idézi meg. A bejegyzés értelmezésére később majd visszatérek, most csak annyit bocsátanék előre, hogy e bekezdésben nemcsak felidézi Lukács és Jászi álláspontját a naplóíró, de átértelmezi és felül is bírálja őket.

Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében* című kis könyvében „a jog nihilizálásának” nevezte a tendenciát,⁶ amelyet szerzője bolsevik fordulata után írt cikkeiben, tanulmányaiban megfigyelt. A Lesznai-naplóban szereplő tételmondat („a jognak semmi köze az etikához, csak terror”) az ő elemzésében kibontva így hangzik: „a jog maga a szervezett erőszak”, „intézmény, rend, legalitás – minden rendfogalom csupán viszonylagos érvénnyel rendelkezik: adott erőszakon s annak elfogadásán alapul”.⁷ A jognak pedig bizonyára azért nincs semmi köze az etikához, mert az utóbbi feltétlen érvényességgel rendelkezik. Elemzője idézett is a naplóban szereplő tételmondathoz nagyon hasonló sorokat Lukácstól, *A történelmi materializmus funkcióváltása* című, a kommün alatt írt cikkből: „az olyan megkülönböztetések, mint jog és erőszak, mint rend és felkelés, mint legális és illegális erőszak, háttérbe szorítják aényt, hogy az osztálytársadalmak összes intézménye erőszakon alapul”.⁸ Az utóbbi állításból következik a remény, a feltételezés, hogy a kommunista, osztály nélküli társadalom majd egyben „jog nélküli társadalom” is lesz (ez utóbbi Varga értelmező kifejezése, nem Lukácsé).

A kommün idején írt cikk címéből, az idézett mondat kulcsfogalmából arra következtethetnénk, hogy marxista beszédet hallunk;

⁶ Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. Budapest, 1981, Magvető, 9.

⁷ Uo. 58.

⁸ Lukács György: *Utam Marxhoz*. 1 köt. Budapest, 1971, Magvető, 243.

feltételezhetnénk azt is, hogy a kommün felfokozott időszakának nyomát viselik magukon az idézett sorok. Varga Csaba szerint nem így van: „a közvetítetlenség utáni vágy, az általános intézményellenesség (ami eredetileg a kereszténység korai szakaszának, ill. Szent Ferenc-i reformkísérletének idealizálásában öltött formát) több vonásában átmentődött a kommün alatti aktív politizálás, sőt a bukást követő emigrációs ideológiai küzdelmek idejére is”.⁹ Ám talán nem is arról van szó, hogy „a közvetítetlenség utáni vágy, az általános intézményellenesség” átmentődött a korábbi gondolkodói szakaszból a későbbibe; lehetséges, hogy csupán e folytonos vágy és elutasítás kapott újabb formát a bolsevik fordulattal. A fiatal Lukácsról szóló szakirodalom alapvető mintázata ez: az újabb és újabb radikális szellemi fordulatokban érvényesülő folytonosság leírásának kísérlete.¹⁰ Lesznai naplóbejegyzésének értelmezése szempontjából mindegy, hogy Lukács mikor vált millenarista vagy messianisztikus gondolkodóvá: Lee Congdon szerint 1911-ben döntött a millenarista „eretnek tradíció” mellett;¹¹ Balázs Béla 1913-ban írta naplójába, hogy „Gyuri új nagy filozófiája: a messianizmus”.¹² A „jog nélküli társadalom”, az intézmények nélküli világ vágya megvolt már 1919 előtt is, s megmaradt utána is.

Varga Csaba annak idején nem tekintette át kis könyvéhez Lukács 1914–1915-ben írt *Dosztojevszkij-jegyzeteit*; s valóban, első látásra nem is tűnik kézenfekvőnek, hogy egy *Dosztojevszkij*-ről szóló könyvhöz jogfilozófiai jegyzetek is készülhettek, még akkor sem, ha tudható a szerző leveleiből, hogy a „könyv ... *Dosztojevszkij*-nél sokkal többet tartalmaz majd: metafizikai-etikám és történetfilozófiám nagy részét stb.”¹³ A töredékes, nehezen felfejthető jegyzet-

⁹ Varga: i. m. 53.

¹⁰ Hévízi Ottó: A luzerni pályaudvar. A fiatal Lukács dilemmáiról. In uő: *Prózaibb változat*. Pozsony, 2007, Kalligram, 98–110., 102. p.

¹¹ Lee Congdon: Politika és apokalipszis. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1985/1–2. 314–322., 322. p.

¹² Balázs Béla: *Napló*. 1. köt. 1903–1914. Budapest, 1982, Magvető, 613.

¹³ Lukács György Paul Ernstnek írt 1915. márciusi levele fordítását idézi Nyíri J. Kristóf: A fiatal Lukács és *Dosztojevszkij*. In uő: *Európa szélén*. Budapest, 1986,

anyagban azonban meglepően sokszor kerül elő a jog, az állam, az igazságosság témája; a kijegyzetelt művek közt jogfilozófiai és jogtörténeti munkák is vannak, köztük olyanok is, amelyek a természetjog problémáját tárgyalják. Mielőtt idézek e jegyzetanyagból néhány szövegrészt, amely közelebb vihet a Lesznai-napló bejegyzéseinek a megértéséhez, előre szükséges bocsátani a *Dosztojevszkij-jegyzetek* egyik legfontosabb fogalompárjának, az 1. és a 2. etika megkülönböztetésének a rövid értelmezését.¹⁴ Az 1. etika a társadalom intézményeinek a működéséhez tartozik, az államhoz, a joghoz – azaz a „képződményekhez”, a jegyzetek kifejezését használva. A 2. etika ellenben Krisztus etikája, „messianisztikus megváltástan”, egyfajta utópikus etika.¹⁵

Lukács számára Dosztojevszkij regényei (s némely értekezése is) e 2. etika bejelentői, hordozói voltak, amelyet szembe tudott állítani az 1. etika világában élő Európával.¹⁶ Amikor (többek közt) így jellemzi az orosz író regényeit: „túllépés jogon és etikán”, akkor ezt úgy kell értenünk: túllépés az 1. etikán. Amikor azt olvassuk, megint csak a regényekről szólva: „a végsőig elmenni (a »képződmények« fölrobbantása, 2. etika) szükségképp büntett (például Rogozsin – Miskin)”,¹⁷ akkor az nagyjából így értendő: a 2. etika érvényesülése fölrobbantja a „képződményeket” (államot, jogot, intézményeket), s a formája: „szükségképp büntett”. A jegyzetanyag további nem köny-

Kossuth, 76–86., 78. p. A *Dosztojevszkij-jegyzetek* életrajzi helyéről lásd Bendl Júlia: *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Budapest, 1994, Scientia Humana, 176–180.

¹⁴ A *Dosztojevszkij-jegyzetek* értelmezésében két interpretáció volt segítségemre: Nyíri J. Kristóf hivatkozott tanulmánya és Lendvai L. Ferenc: *A fiatal Lukács. Útja Marxhoz: 1902–1918*. Budapest, 2008, Argumentum – Lukács Archivum, 257–273.

¹⁵ Lukács György: *A regény elmélete – Dosztojevszkij-jegyzetek*. Budapest, 2009, Gond-Cura. Az 1. és 2. etika jellegzetes szembeállítás: 267–268. A 2. etikáról lásd például: 265., 301. Mesterházi Miklós nagyszerű szövegkiadása nemcsak a német nyelvű jegyzetanyag fordítását közli, hanem a benne hivatkozott szövegrészeket is.

¹⁶ Uo. 190., 330.

¹⁷ Uo. 180., illetve 183.

nyen érthető metaforikus fogalma a „jehovai”: a „képződmények”, az állam, a jogrendszer világát nevezi így a szerző.¹⁸ E jehovai világot utasítja el a jegyzetek szerint a *Feltámadásban* az igazságszolgáltatást bíráló Tolsztoj, ellene lázad a terrorista a maga „hirtelen hőstettével”, s meghaladására utal a 2. etika jegyében álló, a Megváltóra mint közvetítőre utaló „parakleitikus” [parakletikus] elv.

A Lesznai-naplóban zajló „vita” szempontjából a *Dosztojevszkij-jegyzetek* legfontosabb szövegrésze az a néhány, „A 2. etika kategóriái II.” címet viselő mondat, amelyben szembekerül egymással az igazságosság és a jóság fogalma: „Igazságosság nem létezik. (Aglaja és Liza Dosztojevszkijnél – Hamlet Poloniusnak. A hegyibeszéd – az ennek ellentmondó értelmezési lehetőségek dacára – fölfüggeszti az igazságosságot, hogy a jóságot tegye a helyébe.) A legélesebben Mát. 5,38–40. függeszti föl az igazságosságot, de a »ne ítéljete« is 7,1. skk. Metafizikailag a theodicaeának (és ellenlábasának) egész sorsa attól függ, vajon tulajdoníthatunk-e szubsztanciális értéket az igazságosságnak (Stahl igazságossága közös eszméje a teológiának és a jognak II./I. 162.). Bizonyítani, hogy nemcsak a parakleitikus, hanem a luciferi 2. etikának is túl kell lépnie az igazságosságon...”¹⁹ E szövegrész igazi értelmezéséhez fel kellene idézni *A félkegyelmű*, az *Ördögök*, a *Hamlet*, az evangélium és Friedrich Julius Stahl jogfilozófiájának hivatkozott részleteit: erre nekem itt nincs terem. Bele kellene bonyolódni a „parakleitikus” és a „luciferi” fogalmai különbségének homályos értelmébe: nem biztos, hogy sikerrel járnék. Így hát csupán a két kulcsfogalom, a jóság és az igazságosság értelmére figurelek rövid magyarázatomban.

Jó és igazságos szembeállítása már korábban is feltűnt a jegyzetanyagban, egy Schopenhauer-utalásban, amely szerint a gonosznak az ellentéte a jó – az igazságosság „köztes fok” gonosz és jó között.²⁰ A Máté evangéliumára támaszkodó fenti szövegrészben a jóság már egyértelműen krisztusi jóság. Az „igazságosság felfüggesztése” kifeje-

¹⁸ Uo. 258–259.

¹⁹ Uo. 376.

²⁰ Uo. 262.

zés Kierkegaardra, nevezetes három stádiumára utal. Bármennyire is sokrétű az idézett részlet, a program világos: túl kell lépni az igazságosságon, e „köztes fokon”, ezen az 1. etikához, a „jehovai” világhoz tartozó, nem lényegi értéken a 2. etika krisztusi jóságának jegyében. Egyszóval, „a jognak semmi köze az etikához, csak terror” Lukács-tézisnek az első fele talán így értendő: a jognak semmi köze a 2., az igazságosságot meghaladó jóság etikájához. A második fele pedig így: a jog, mint minden társadalmi intézmény az osztálytársadalomban, erőszakon alapul. A tézisére reagáló Jászi vélhetően a második felét helyesen, az első felét azonban tévesen értette. Valószínűleg legalitás és moralitás rendes elkülönítéseként értette az első felét, nem tudván 1. és 2. etika különbségéről, s nem érzékelve a „jog nélküli társadalom” utópiáját a tézis mögött.

Azt feltételezem a továbbiakban, hogy a naplóbeli „vitában” e mondatokban halljuk biztosan Jászi hangját: „Ez állhat a mai tételes jogra. De a jog ideája érintkezik az etikával, sőt benne gyökerezik. Szabadságot tételez és megegyezést, egy fejlődést szolgáló, (vagy „rend”-et) szolgáló cél érdekében. S minthogy szabadon elfogadottságot, vagy legalábbis belátó vállalat (tradicionális korokban) tételez, szükségképp jó ösztönöket is, (sőt főképp) tételez az egyénben. Egy posztulált természetjogból indul ki.” Lehetséges, hogy a következő három mondatban is ő „beszél”, de ebben nem vagyok biztos. Így hát csak az itt idézett öt mondattal foglalkozom. Ami először feltűnhet az olvasónak ezen öt mondatban a fenti, Lukácsot tárgyaló-idéző bekezdések után, a nyelvezet eltérő volta: tételes jog, a jog ideája, szabadság, megegyezés, fejlődés, elfogadás, belátás, jó ösztön, egyén, természetjog. Csupa olyan szó, amellyel nem találkoztunk a Lukács-idézetekben. Jászi más nyelven beszélt a jogról, mint „vitapartnere” – a naplóíró Lesznai pedig, amikor néhány bejegyzéssel (s talán néhány héttel) később újra felidézte Lukács naplójának olvasása kapcsán a „vitát”, keverte kettejük nyelvezetét, noha az otthonosabb számára Lukács nyelvezete lehetett.

Charles Taylor kifejezését kölcsönvéve azt mondanám, Jászi többé-kevésbé „a társadalom morális rendjéről” a 17. század néhány, a természeti törvényre hivatkozó művében kialakult, majd széleskö-

rűen elterjedt modern elgondolásnak²¹ a nyelvezetét beszélte (míg Lukács más, rivális nyelveket). A jog (eszméjének) etikai gyökereiről, fejlődést és rendet biztosító, megegyezés-szerű, szabadságot és jóindulatot (esetleg társas ösztönt) előfeltételező voltáról kifejtett (a Lesznai-napló által tolmácsolt) nézeteinek némiképp lockeianus íze van – noha emigrációja első éveiben (1919–1920-as naplója tanúsága szerint) Locke-ot épp nem olvasott. Ám olvasott sok más jog- és erkölcsfilozófiai művet, ugyanis számára ezen évek egyik nagy szellemi terve a természetjogról szóló összefoglalásának megírása volt. 1920 tavaszán, néhány hónappal körtvélyesi látogatása, s a Lesznai-naplóba beleírt „vita” előtt kezdett hozzá e műhöz, amely töredékben maradt és máig közöletlen.²²

Jászi tézise (az ötödik mondat), miszerint a természetjog a jog kiindulópontja, nem meglepő tétel: a természetjogi érvelés bevett módja a tételes jogban érvényesülő vagy érvényesítendő erkölcsi szempontok tárgyalásának.²³ Azok tehát, akik nem hívei jog és erkölcs elválasztásának, általában, vagy legalábbis gyakran, természetjogi keretben érvelnek. A Lesznai-napló Jászijának öt mondatában semmi különös nincs (esetleg a fejlődés emlegetése elgondolkodtató kisé). Ez esetben inkább az szorul magyarázatra, miért tartotta oly fontosnak „a természetjog felújítását”? 1919 és 1923 közt (jórészt Bécsben) írt naplójában először 1919. augusztus 16-án bukkan fel a természetjog fogalma, érdekes módon azon bejegyzésben, amelyben először fogalmazódik meg Anti-Marx könyvének az alaptézise, hogy tudniillik létezik egy antimarxista, individualista, piacelvű szocialista gondolkodói hagyomány, amely képes lehet a marxizmus alternatívájává válni: „Egész biztosnak érzem, hogy a szociális probléma kulcsa a Carey – George – Oppenheimer – Dühring irányban van, de

²¹ Charles Taylor: Modern társadalmi imaginációk. Ford. Szilágyi Eszter. In Niedermüller Péter et al. (szerk.): *Sokféle modernitás*. Budapest, 2008, L'Harmattan, 34–70., 35. skk.

²² A New Yorkban járt Jászi-kutatók emlegetik a hagyatékában (Columbia University, Butler Library, Rare Books and Manuscript Division, Jászi Papers) található *Ad Naturrecht* című kéziratot, ám leírást vagy elemzést egyikük sem készített róla.

²³ Vö. Helmut Coing: *A jogfilozófia alapjai*. Budapest, 1996, Osiris, 182.

egy megfelelő akció-szintézis még hiányzik, ami elméleti abszurditása dacára a marxizmusban oly erős. A természetjog felújítása ebben az irányban nekem különösen rokonszenves.”²⁴

A „természetjog felújítása” tehát itt a liberális szocialista alternatíva kidolgozásának a része – s így volt ez már 1918 tavaszán is, *Mi a radikalizmus?* című politikai programiratában. E röpiratban a természetjog lényegében a szabadságjogok kibővített listáját jelenti, s nem a jog, hanem a politika tartalmának a meghatározásához van szükség rá az érvelésben. Az ilyen értelemben vett természetjog tartalmazza a politika *állandó* céljait; ezek a politika elsődleges céljai, s az elsődleges célok állandóak a politikában. A természetjogra hivatkozás ellenlábasa e programiratban a (tág értelemben vett) haszonelvű politika, amely a mindenkori egyéni vagy csoportérdekek érvényesítését tekinti a politika feladatának, s amely egyfajta fogyasztásközpontú szemlélethez vezet. A természetjog nem csupán posztulátum (bizonyítás nélkül elfogadandó, tovább vissza nem vezethető alaptétel) ebben az írásműben: az „emberi egyéniség »veszélyeztetett és el nem idegeníthető« jogainak követelése”²⁵ pátoszt is biztosít a politikai érvelésnek, s egyszersmind beágyazza a történelembe.

Hosszadalmas volna most egyenként idézni és elemezni az Anti-Marx könyv természetjog-hivatkozásait. Akárcsak az 1918-as programiratban, itt sem jog-, hanem politikaelméleti környezetben merül fel a természetjog problémája. A politika mércéjét, normáját jelenti, amelyet egyrészt szembe lehet állítani (gátként lehet alkalmazni) a marxizmus által inspirált, erőszakra hajló, az erkölcsi értékeket viszonylagosító veszedelmes politikával, a bolsevizmussal, másrészt be lehet emelni alternatívájának, a liberális szocializmusnak a közepébe. A természetjog az Anti-Marx könyv számára elsősorban a politika újbóli átmoralizálásának a lehetőségét hordozza; másodszorban pedig a szocializmus visszafordításának lehetőségét önnön eredeti programjához. Továbbá kijelöli általában a politika, különö-

²⁴ Jászi Oszkár naplója 1919–1923, 54–55.

²⁵ Jászi Oszkár: *Mi a radikalizmus?* Budapest, 1918, Országos Polgári Radikális Párt, 20.

sen a liberális szocializmus tartalmának a listába foglalható magját, állandó, megkérdőjelezhetetlen elemét, s ezzel a liberális szocializmust a történelem korábbi jó politikai erőfeszítéseinek örököseként, folytatásaként láttatja. De az én elemzésemben mégiscsak hűvösen hangzik mindez; ajánlatosabb belehallgatni Jászi írásművébe, hogy érzékeliük szövegének lendületét és emelkedettségét is.

Az alábbi részlet a szocializmus erkölcsi reformjának szükségességéről szól: „szakítania kell a szocializmusnak az erkölcsi relativizmussal és opportunizmussal, át kell vennie újra eredeti szerepét, mely abban állott, hogy a természetjog igazi tartalmának zászlótartója volt. A természetjognak az a része, mely az emberi személyiség öncélúságára, szabad fejlődésének biztosítására, a munka, a gondolat, a közlekedés szabadságának érvényesítésére, a személyes biztonság és a monopóliummentes munkatulajdon védelmére, a szervezkedés és a propaganda szabadságára, a nemi kiválasztás szabaddá tételére, a hűség, a becsületesség, az igazmondás abszolút jelentőségének elismerésére, minden erőszak, csalárdság, korrupció elítélésére vonatkozik: ezek és erkölcsi öntudatunknak ezekkel összefüggő parancsai magából értelmünk szerkezetéből következnek, melyek oly világosan érthetőek, s pusztán intuitív *Anschaung* útján meggyőzőek, mint a logika vagy a matematika axiómái. S ha korok és társadalmak tetemes mértékben el is tértek tőlük, ez nem azt jelenti, hogy ezek a szabályok abszolút érvényüket elveszítették, hanem csak azt, hogy gazdasági kényszerűség, politikai erőszak, erkölcsi korrupció és szellemi elbutítás következtében az emberek letértek az erkölcsi öntudatuk által diktált útról, dacára annak, hogy az erkölcsi törvény legfőbb rendelkezéseit – bár szűkebb körben – többé-kevésbé tisztán látták.”²⁶

A természetjog eszerint erkölcsi törvény, amely az emberi értelemről származik, s amelyet magunkba nézve is felismerhetünk és megérthetünk, hiszen erkölcsi öntudatunkban is jelen van, elhomályosuló vagy érvényesülő parancsként. Jászi 1920 után sok évtize-

²⁶ Jászi Oszkár: A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttorony, 11–103., 79. p.

den keresztül kitartott a „természetjog felújításának” szükségessége mellett, ám a harmincas évek közepétől kezdve, amennyire ezt leveleinek, cikkeinek, előadásainak rövid részleteiből meg lehet ítélni (hiszen könyvét a természetjogról később sem írta meg, noha szinte élete végéig tervezgette), már nem az emberi értelemről vezette le a természetjogot, hanem évezredes hagyománynak látta, amely a sztoikusoktól a keresztény természetjogon át a felvilágosodás nagy gondolkodóiig húzódik, s amely kimunkálta és örökségként ránk hagyta e nagyhatású erkölcsi rendszert, amely „*a világ egységének és a szabad egyéniségnek hitvallása volt*”.²⁷ Korábban vagy később, a „természetjog felújítását” döntően ugyanazért látta szükségesnek: hogy a politikának (tágabb értelemben: az emberi cselekvésnek) legyenek abszolút érvényű szabályai, amelyek mérceként, kapaszkodóként vagy inspirációként szolgálhatnak a politikában.

A természetjogról szóló egyik kiváló tanulmányában Bódig Mátyás a téma jogelméleti kifejtéseitől megkülönböztette azokat, amelyek az abszolút emberi mércék problémájának közegében írnak róla, Leo Strauss *Természetjog és történelem* című művét hozva példának. „Ebben az értelemben a természetjogtan ellentétét nem is a jogpozitivizmus jelenti, hanem bizonyos átfogóbb és nem is jogelméleti eredetű elképzelések, vagyis a konvencionalizmus, illetve a historizmus: az erkölcsi megkülönböztetések történeti eredetű kontingenciákra való visszavezetése. Strauss megközelítését egyebek között az teszi kiemelkedővé, hogy rámutat arra, a természetjog problematikája nem okvetlenül, és talán nem is alapvetően jogelméleti jellegű.”²⁸ Amit itt Straussról olvasunk, Jászi természetjogi fejtegetéseire is igaz. Idevágó nézetei a harmincas évek közepétől, meglepő módon,

²⁷ Jászi Oszkár: Előadás 1947-ben a Martinovics-páholyban. Bán D. András kísérettanulmányával. In Lengyel Balázs (szerk.): *Újhold-Evkönyv 1988/1*. Budapest, 1988, Magvető, 431–437., 432. p. Jászi ezen előadásáról, természetjogi felfogásáról részletesebben lásd a kötet *Főmű helyett. Jászi Oszkár utolsó budapesti előadása* című tanulmányát.

²⁸ Bódig Mátyás: A természetjogtan és a jogpozitivizmus szembeállítás: egy elhasznált analitikai eszköz. In Szabó Miklós szerk.: *Natura iuris. Természetjogtan & jogpozitivizmus & magyar jogelmélet*. Miskolc, 2002, Bíbor, 146.

némi párhuzamosságot mutatnak Strausséival – persze eltéréseket is. A „természetjog felújítása” mindenesetre mindkettőjüknél a relativizmusra, a historicizmusra adott válasz volt, s mindkettőjüknél összekapcsolódott a nihilizmus témájával.

De messze kerültünk Körtvélyestől és 1920-tól – vagy talán nem is olyan messze. Hiszen Lukács és Jászi naplóbeli „vitáját” is tekinthetjük relativizmus vs. természetjog vitának. Amikor Lukács azt „mondja”, hogy a jog csak terror, azzal azt is mondja, hogy mindig esetleges, történeti képződmény, amelyben nincs semmi általános érvényű. Jászi pedig természetjogi „válaszában” éppen, hogy a jog ideájának általános érvényűségét keresi. Persze ha „vitájukban” Lukács tovább beszélhetett volna, akkor kiderülhetett volna, hogy ő is általános érvényűséget keres, csak nem a jogban, hanem éppenséggel a jog jóság általi meghaladásában – Dosztojevszkij regényeinek mintájára.²⁹ S ha még tovább beszélgethettek volna (a naplóban), s Jászi is visszakapta volna a szót, hamarosan világossá válhatott volna az is, hogy mit szolt ő Dosztojevszkij műveihez. Az *Ördögöket* például párhuzamosan olvasta Anti-Marx könyvének a megírásával: „Dosztojevszkij *Démonai* valóságos reveláció a forradalmi pszichológiára”, írta naplójába 1919. november 18-án, s mint könyvéből kitűnik, a forradalmár lélekről le-sújtó volt a véleménye. Ám engem a továbbiakban már nem ők, Jászi és Lukács érdekelnek, hanem a naplóíró, Lesznai Anna, pontosabban a tanulmányom elején már idézett bejegyzése, amelyet úgy is tekinthetünk, mint hozzászólást az általa létrehozott vitához.

Lesznai nem volt politikai író – költő, író, festő volt. Naplójában olykor politikai témák is előkerülnek, 1919 táján egyre többször. Beállítottságát azonban inkább antipolitikusnak nevezném: nem társadalmának a jobbítása foglalkoztatta, hanem a világ megváltása, s az ennek megfelelő etikus élet lehetősége. Bizonyára általában is igaz volt, ahogyan az 1918 előtti Vasárnapi Kört jellemezte, de még inkább igaz lehetett a saját szellemi-lelki pozíciójára: e „csoport valójá-

²⁹ Vö. Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője. Dosztojevszkij és az individuum válsága*. Budapest, 1972, Magvető, 106–107.

ban inkább hasonlított vallási gyülekezetre, mint politikai klubra”.³⁰ 1920 nyarán több bekezdést is írt a kommunizmusról naplójába: álláspontját a kommunizmus krisztianus baloldali felülbírálásának lehetne nevezni. Nem a kritikáját idézem ezúttal, hanem a programját: „A jövő anarchisztikus-demokratikus világnézetét tetteben és műben megalkuvás nélkül objektívnálni (nevelődni és nevelni és kifejeződni, azt a cseppet, amit lehet, intézményesíteni) ez lenne a ma valóban etikus csoport feladata. Ma ez csak egy »egyház magva lehet«, és nem politikai párt-jellegű...”³¹ E mondatok a szétszóródott, de Bécsben, emigrációban részben újra összetalálkozó Vasárnapi Körről szólnak, ők az az „etikus csoport”, amely egy egyház magva lehetne Lesznai elképzelése szerint.

Balázs Béla 1920. október 26-án (tehát kb. akkor, amikor Körtvélyesen sor kerülhetett Lesznai és Jászi beszélgetésére a jogról) így írt a naplójába: „Máli [Lesznai Anna] idefent járt Bécsben. [...] Avval jött fel a magányos Körtvélyesről Máli, hogy meg kell alapítanunk az új vallást. Mert bizonyos, hogy mi mindnyájan Szent Jánosok vagyunk már, és Gyuri [Lukács], aki összefoglalhatná sokfelől húzott szálainkat, most nem ér rá, mert világforradalmat csinál. De talán ennek is mély értelme van. De tegyük meg, amit megtehetünk. Legyünk tanulságok és dokumentumok, ami világos lett lelkünkben, az el ne vesszen, mert mi vagyunk az a levegő, melyben az új próféta lélegzeni tud...”³² Ilyesfajta messianisztikus érzelmek és várakozások közepette élt 1920-ban, a „vita” idején Lesznai; ezért írtam fentebb, hogy a vitafelek közül számára otthonosabb lehetett Lukács nyelvezete, mint Jászié, noha az utóbbi a férje (ekkor már elvált férje) volt. Balázs naplójának szavai arra is rávilágítanak, miféle óriási remény és tanácstalan csalódás övezte egyidejűleg Lukácsot a vasárnaposok körében. Más és más okból ugyan, de Lesznai erősen kötődött mindkét vitázóhoz, és erős fenntartásai is voltak mindkettejükkel szemben.

³⁰ Karádi Éva – Vezér Erzsébet (szerk.): *A Vasárnapi Kör*. Budapest, 1980, Gondolat, 55.

³¹ Lesznai: i. m. 179.

³² Balázs Béla: *Napló*. 2. köt. 1914–1922. 432–433.

S most lássuk újra a naplóbejegyzést, a „vita” felidézését onnantól kezdve, ahonnan Lesznai hozzászólásának nevezhetjük: „Kereső morál kell, mint a kis G[ergely] mondja: a politikában is »szeretetet keresni« – nem megtalálni – ma a parancs. O[szkár] igazságossága ilyesféle, de a más név közelebbi célt mutatva félrevezethet. Ma még kell intézmény, de büntudatos legyen. Nem bűnvállalás a k[ommunista] értelemben, nem lehet kerülő úton előre menni, legfőljebb élve maradni a végcél előtt.” Az első mondat Lukács törekvésének a bírálata, aki ugyan jóság-etikáját (itt: szeretet-etikáját) követve lépett a politikába, de nem maradt kereső, a kommunista párthoz való csatlakozásával ’megtaláló’ lett (feladva a szeretet-etika keresését). A harmadik mondat is Lukács-kritika: intézményellenességének a feltételes elvetése. S a negyedik mondat is Lukácsra vonatkozik: hibásnak minősíti a kommunista bűnvállalás „kerülő útját”, mert nem vezet a szeretet-etika, a jóság-etika végcéljához (ellentétben a *Taktika és etika* nevezetes Hebbel-idézetének sugalmazásával).

A második mondat Jászi álláspontjának az értelmezése – a szeretet-etika felől nézve. Olyasféle az ő igazságosság-központú törekvése is,³³ írja Lesznai, mint a szeretet-etika, de mégsem az. „[A] más név közelebbi célt mutatva félrevezethet”: az igazságosság elérése közelebbi cél, mint a szeretet-etika megvalósulása, s el is vezethet a végcéltól – másként, mint a kommunista bűnvállalás hibás kerülő útja, de „félrevezethet”. Lesznai kritikája Jászi igazságosság-központú törekvéséről hasonló a *Dosztojevszkij-jegyzetek* érveléséhez: ott azt olvashatjuk, hogy az igazságosság „köztes fok” gonosz és jóság között.³⁴ Persze, Lesznai bírálata finomabb és bizonytalanabb, mint Lukácsé: a feltételes mód akár azt is megengedi, hogy az igazságosságra való törekvés nem vezet félre a végcéltól, a szeretet-etika megvalósulásától. Összefoglalva, Lesznai nézetei mérsékeltebbek és antipolitikusabbak Lukácséinál: elfogadja (időlegesen) az intézményes közvetítettséget, s elutasítja a szeretet-etika kommunista párt-

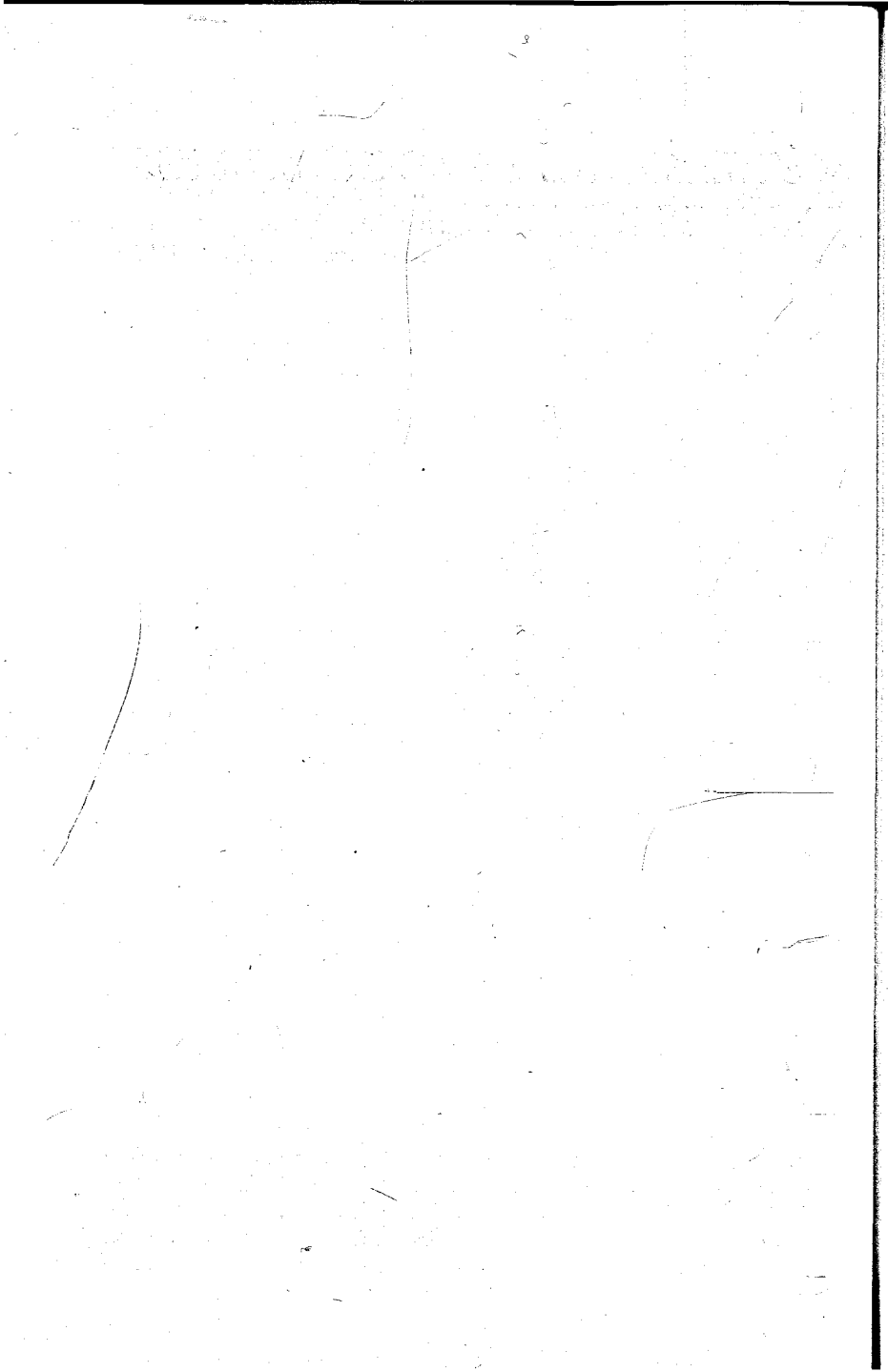
³³ Jászi természetjogról szóló fejtegetéseiben gyakran felbukkan az igazságosság szempontja. Lásd Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága*, 45., 56–57. stb.

³⁴ Lukács: *A regény elmélete – Dosztojevszkij-jegyzetek*, 262.

ban való rögzítését.³⁵ Jászi törekvésénél viszont radikálisabbak és főként vallási akcentusúak. Mindenesetre, újra kellene fogalmaznom a tanulmányom címét, hisz nemcsak Jászi és Lukács vitázik Lesznai naplójában, hanem ő maga is.

³⁵ Példa arra, hogy a vasárnaposok körében jóság-etika, szeretet-etika és kommunista párt összeköthető volt: „Azt írtam Málinak – jegyezte fel 1921 januárjában naplójába Balázs Béla –: »Minden azon múlik, hogy a kommunizmust vallássá spiritualizáljuk. És ez a mi missziónk.«” Balázs Béla: *Napló*. 2. köt. 1914–1922. 453. Lesznai naplójában is vannak hasonló reménnyel áthatott szövegrészek: Lesznai: i. m. 179.

KÉT LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS: JÁSZI ÉS ROSSELLI

AZ ELMARADT TALÁLKOZÁS

A *Giustizia e Libertà*-felfedezés és -csalódás története*

Pontosan nem tudom, Jászi mikor találkozott először a Párizsban működő *Giustizia e Libertà* mozgalom és negyedévi folyóirat hírével – első említése az általam ismert levelezésben az 1933. augusztus 29-i Menczer Bélának írt levelében található, amely megjelent a válogatott levelek kötetében is. A címzett Jászi unokaöccse volt, az akkoriiban épp a francia fővárosban élő szocialista újságíró-történész, aki otthonosan mozgott az ottani olasz antifasiszta emigráció köreibben,¹ s azon kevés nem olasz szerző közé tartozott, akik publikáltak Carlo Rosselli liberális szocialista politikai mozgalmának a folyóiratában, a *Quaderni di Giustizia e Libertà*-ban. Rosselli akkor már negyedik éve élt Párizsban, miután megszökött olaszországi deportálásából.

„Nagy érdeklődéssel olvastam leveledt emigrációs terveitekről. Mindaz, amit írsz, felette rokonszenves előttem, hisz azokhoz tartozom, akik legkorábban észrevették a Marxizmus csődjét. (Pártom tulajdonképpen az első megmozdulás volt egy liberális és etikai szocializmus felé.) A *Giustizia e Libertà* s a Rosselli *Socialisme Libéral*jának szelleme kétségtelenül az új irány felé gravitál, de ennek alapjai – sem

* E tanulmány részben olaszországi kutatómunkán alapul, amelyet 2013-ban a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj tett lehetővé a számomra.

¹ Olasz emigráns kapcsolatairól Menczer részletesen írt *The Danube and the Tiber flowing with blood. An exile's story* című, olasz olvasók számára írott, kiadatlan memoárjában: MTA Könyvtára Kézirattára, Menczer Béla-hagyaték, Ms 5895/75. Ugyanerről lásd még a Fodor Ilona által készített interjút: Menczer Béla Párizsban. In Fodor Ilona: *Csillagokból kopjafa*. Marosvásárhely, 2000, Mentor, 311–341. A beszélgetés eredetileg a *Valóság* 1975/10-es számában jelent meg.

tudományos, sem filozófiai szempontból tekintve – még nincsenek kidolgozva. Nagyon régtől fogva az az érzésem van, hogy Mazzini szelleme lehetne a materialista evolution[ista] szocializmus igazi ellenmérge. Ámde, sajnos, eddig sosem volt elég időm Mazzinit mélyebben áttanulmányozni.”²

Menczer Jászihoz írott leveleinek többsége nem ismert, így nem világos, hogy augusztus 3-i levelével csak beszámolt-e nagybátyjának új párizsi barátairól, vagy elpostázta neki a QGL egyes számait, esetleg Rosselli 1930-ban megjelent, franciára fordított könyvét is. Ha azt feltételezem, hogy elpostázta (ez tűnik valószínűnek), akkor úgy látszik, Jászi nem tanulmányozta alaposabban a küldeményeket, ezért reagált csak az általános irányukra. A későbbi hónapokban tanulmányozni fogja, amint 1933. októberi és 1934-es levelei mutatják.

Menczer híradása mindenesetre telibe találta Jászi intellektuális érdeklődésének egyik legfontosabb pontját. Egy évvel korábban, 1932. augusztus 17-én így írt Károlyi Mihálynak, bolsevizmussal rokonszenvező egykori politikustársának, saját politikai-ideológiai helyzetét, „elvi politikáját” megvilágítandó:

„A lélek és a kritika szabadságát képtelen vagyok feláldozni a »has szabadságának«. *In nuce*: itt van a véleménykülönbség forrása közöttünk. Az idők ellenem vannak, jól tudom, s olykor fájdalmasan érzem egyedüllétemet ebben a bolsevizált és fasizált világban. [...] Ilyenkor csak a múltba menekülhetek s megnyugtató az az érzés, hogy a múlt legnagyobb szellemei velem vannak s megerősítenek, s hogy a nagy alapvető emberi értékeket s ezek legnagyobbikát, a szellemi s erkölcsi szabadságot nem lehet tartósan megsemmisíteni.

A világnak egy új igaz szocialista szintézisre van szüksége, s én minden nap, mint valami oberlini Robinson, kémlelem a szellemi tenger horizontjait, hogy vajon nem bontogatja-e szárnyait egy megváltó új világnézet sirálya? Én látni vélem nem egy elemét ennek az

² Jászi Oszkár válogatott levelei. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 342–343.

új élethitnek, de már túl öreg, fáradt s a napi munka által lefoglalt vagyok ahhoz, hogy ezeket az elemeket rendszerbe öntsem s szimbólumokká kovácsoljam.”³

Színpadiasan azt írhatnám, hogy 1933 nyarán Menczer levelében (feltételezhető olasz-francia küldeményeiben) az „oberlini Robinson” megpillanthatta a szabadság elvét és a szocializmust szintézisbe foglaló új világnézetet – ám csak visszafogottan örült neki. Az idézett levélrészlet mintha némi megbántottságot is mutatna: az új irány, amely felé a GL és Rosselli elindult, számára nem volt új, hiszen sok évvel korábban ebbe az irányba indult ő maga is, s *Mi a radikalizmus?* című 1918-as írásával ebbe az irányba kívánta elindítani polgári radikális pártját is. 1919-ben Anti-Marx-könyvét írva (ez kapta utóbb, első kiadásában a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* címet) a liberális szocializmus tudományos és etikai alapjait próbálta kidolgozni. A Menczer leveléből (küldeményeiből) megismert új olasz irány saját félbemaradt kísérletére is emlékeztethette. Mazzini tanulmányozásának szükségességét valóban nem a GL juttatta Jászi eszébe. Naplója szerint 1922-ben Bécsben Bolton King Mazzini-monográfiáját olvasta, 1927–28 telén Washingtonban, a kongresszusi könyvtárban az olasz hazafi műveit.⁴ 1929-ben megjelent *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* című könyvében egyforma lelkesedéssel dicsérte Mazzini írásait és Alessandro Levi róla szóló monográfiáját.⁵

1933 őszére azonban Jászi visszafogottsága lelkesedéssé változott. Mielőtt azonban rátérnék októberi leveleinek ismertetésére, rövid kitérőben megmagyaráznám, miért nem bizonyos, hogy Menczer közvetítette Jászi felé a GL kiadványait és Rosselli könyvét. Jászi legalább 1930-tól barátivá váló személyes és levélkapcsolatban állt Gae-

³ Jászi Oszkár válogatott levelei, 338.

⁴ Litván György: Jászi Oszkár. Budapest, 2003, Osiris, 300.

⁵ Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Ford. Zinner Judit, előszó Hanák Péter. Budapest, 1983, Gondolat, 76. Alessandro Levi a Rosselli-testvérek, Carlo és Nello atyai nagybátyja volt, jelentős hatással a gondolkodásukra. Vö. Salvo Mastellone: *Carlo Rosselli e „La rivoluzione liberale del socialismo”*. Firenze, 1999, Leo S. Olschki, 122–123.

tano Salveminivel,⁶ az olasz emigráció egyik legismertebb, Amerikában élő tagjával, Carlo Rosselli atyai barátjával, aki a GL mozgalom egyik alapítója volt 1929-ben. Elvileg elképzelhető, hogy már 1933 nyara előtt tőle, általa hozzájutott az említett olasz kiadványokhoz Jászi. 1932–33-ban ugyanis nagy „Szocializmus” szócikkén dolgozott az Alvin Johnson szerkesztette sokkötetes *Encyclopaedia of the Social Sciences* számára, s ennek bibliográfiájában már szerepel Rosselli francia nyelvű könyve. Az általam ismert levelezésből úgy tűnik, Jászi 1933 szeptemberében adta le a tanulmány méretű szócikk szövegét,⁷ de lehetséges, hogy még később is bővíthette irodalomjegyzékét. A lexikon XIV. kötete 1934 végén jelent meg.⁸

A legkézenfekvőbb feltételezés mégis az, hogy Menczer a QGL 7., 1933 júniusára datált számát küldte el augusztus 3-i levelével együtt Oberlinbe, amelyben saját írása is megjelent „Lettera di un profugo della Germania a un amico italiano”⁹ címmel, ugyanis Jászi levele következő bekezdésében Menczernek a nácizmusról alkotott véleményét bírálta – ha valóban a cikke alapján, akkor talán kissé leegyszerűsítő módon. A negyedévi lap 7-es száma nemcsak Menczernek volt fontos, hanem szerkesztőjének, Rossellinek is. Így írt róla 1933.

⁶ Litván György azt írta életrajzában (Litván: i. m. 349.), hogy Jászi 1933 tavaszán ismerkedett meg Salveminivel. Valószínűbb, hogy már 1930-ban ismerte személyesen, ugyanis 1930-ban megjelent *Újabb adalék a bolsevizáló lélek természetrajzához* című cikkében elmesélt egy tőle hallott anekdotát. Lásd Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttorony, 143–150., 146. p. A Salvemini hagyatékában (Istituto Storico della Resistenza in Toscana, Fondo Gaetano Salvemini) található első Jászi-levél 1930. július 14-én íródott, vélhetően egy elmaradt találkozásra reagálva, s nyári meghívást tolmácsolva Jásziék lakhelyére, Oberlinbe. – Köszönettel tartozom Luigi Pepének, hogy a Salvemini műveinek kiadásával foglalkozó bizottság titkáráként engedélyezte számomra a hagyatékban való kutatást.

⁷ „Most fejeztem be egy hosszabb tanulmányt az Encyclopaedia of the Social Sciences számára a szocializmusról” – írta Jászi azonosítatlan levelezőtársának 1933. szeptember 26-i kiadatlan levelében. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Korai levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

⁸ „Szocializmus cikkem most jelent meg az Encyklopédiában” – írta Jászi Csécsy Imrének kiadatlan levelében 1934. december 10-én. OSZK Kézirattára, 163/1540.

⁹ Online elérhető: <https://www.bibliotecaginobianco.it/flip/QGL/QGL07/?#26>

szepember 17-én Harold Laskinak: „A 7-es számtól kezdve európaibb tónust akarunk adni a folyóiratnak, nemcsak német, francia stb. eseményekkel foglalkozva, de keresve külföldi személyiségeket is munkatársnak.”¹⁰ Rosselli az angol Munkáspárt akkori legtekintélyesebb ideológusának azt is jelezte, hogy rendszeresen küldeni fogják neki a QGL-t, s remélte (hiábavalóan), hogy meg tudja nyerni őt is munkatársul. Menczer levele a QGL 7-es számában tehát a folyóirat nemzetközi nyitására illeszkedett bele; azt is mondhatnánk, épp a megfelelő szám került Jászi Oszkár kezébe.

Két 1933. október közepén, 15-én és 16-án írott hosszú levél tanúskodik arról, hogy Jászi számára nagy szellemi élményt jelentett a QGL-lel való találkozás. Az első levelet Csécsy Imrénék írta Budapestre, szerepel válogatott leveleinek gyűjteményében,¹¹ ezért itt teljes terjedelmében nem idézem. Egyik legfontosabb harmincas évekbeli levele ez Jászinak (s egyben talán a legkonceptiózusabb is), amelyben egykori titkárának, régi barátjának arra a bejelentésre válaszol, hogy felhagy addigi magánhivatalnoki munkájával, s a továbbiakban a *Századunk* folyóirat szerkesztésének, Jászi egykori munkája folytatásának szenteli magát. Jászi levele nagyszabású politikai-ideológiai iránymutatás a *Századunk* szerkesztéséhez, egyben összefoglalása saját eszmei tájékozódásának, amely véletlen módon összekapcsolódik a GL kiadványai felfedezésének élményével. Hosszabban, bár lerövidítve idézem, hogy érzékelhetővé váljanak a személyes motívumok összefonódásai a GL-olvasmányélménnyel:

„Terveid erősen foglalkoztatnak. Nemcsak baráti, de önző szempontból is. Nagyon fájó volt ugyanis az érzés, hogy nincs senki, aki az eszméimet, helyesebben az irányvonalamat folytatná. A Fiam természetesen 18 évével teljesen a moszkvai varázs alatt áll, *Századunk*-beli barátaim pedig – bármily derekasak és kiválóak is – egy új szintézis nélkül állanak, vagyis fegyvertelenül úgy a bolsevizmussal, mint

¹⁰ Carlo Rosselli: *Dall'esilio. Lettere alla moglie. 1929–1937*. Firenze, 1997, Passigli, 156.

¹¹ Jászi Oszkár válogatott levelei, 344–348.

a szoci revizionizmussal szemben. Nagy öröm, sőt vigasz tehát azt látni, hogy Te férfikorod delén hajlandó volnál a munkát ott folytatni, ahol én elhagytam. ... Már *Századunk*-beli cikked (minden hevenyészettsége dacára) arról győzött meg, hogy ha még nincsenek is megoldásaid, *a problémákat rendkívül tisztán látod* s egy új világnézetnek heve s ritmusa él már benned. Ugyanis már kiforrott Benned az a gondolat, hogy Szabadság és Igazságosság nélkül el kell pusztulnia a világnak, vagy egy olyan vegetatív szolgaság fog bekövetkezni, melyben valamire való embernek nem érdemes többé élni. [...] Akkor is a lelkemből beszéltél, amikor a helyzet lényegét a liberalizmus talpra állításában látod.”

Mint látható, a levél eddigi részében még nem esett szó a párizsi olasz emigrációról – a GL-ről azonban igen, hiszen a „Szabadság és Igazságosság” a Giustizia e Libertà fordítása. Öntudatlanul vagy tudatosan, Jászi normaként, a vágyott „új szintézis”, „új világnézet” kulcsfogalmaiként kezelte e levélben a GL motívumát.¹² Feltűnő az is, hogy a *Századunk*at Jászi úgy értékelte e levélben, mint aminek szerzői tanácstalanok és nem tudnak ellenállni a bolsevizmus és a „szoci revizionizmus” hatásának. Ez igaz lehetett a folyóirat némely szerzőjére, másokra azonban nem: a *Századunk*ról tanulmányt író Szalai Pál szerint¹³ a lap szocialisztikus szemléletű írásainak szerzői számára főként a marxizmust meghaladni kívánó szocialista gondolkodó, Hendrik de Man művei jelentették a tájékozódási pontot a húszas-harmincas évek fordulóján,¹⁴ de megjelentek benne a szabadpiaci liberalizmus tételeire hivatkozó szerzők is. Talán az *Adalék az ifjú bolsevizáló lélek pszichológiájához* című cikke, majd a Károlyi Mihály bolsevizmus-rokonszenvétől elhatárolódó írása nyomán kialakult 1930-as vitáinak,

¹² A GL mozgalma (és folyóirata) Giosuè Carducci *Victor Hugóhoz* című költeménye záró szavai nyomán kapta a nevét. Lásd Stanislao G. Pugliese: *Carlo Rosselli. Socialista eretico ed esule antifascista*. Torino, 2001, Bollati Boringhieri, 120.

¹³ Szalai Pál: A *Századunk* és a *Szép Szó* a magyar társadalomtudomány fejlődésében. *Valóság*, 1982/12. 34–49.

¹⁴ Lásd például Gönczi Jenő cikkét: Szocialista hitújítás. *Századunk*, 1929/5. 295–301.

vagy a Braun Róberttel (a folyóirat egyik legtekintélyesebb szerzőjével) a szovjet kísérlet megítéléséről folytatott levélvitájának¹⁵ a hatására alakult ki Jásziban a levelében megfogalmazott képzet a Századunk ideológiai állapotáról.

Elgondolkodtató az is, hogy „a liberalizmus talpra állítását” helyeselte Csécsy nézeteiben, miközben néhány sorral előbb még „új világnézetet” emlegetett – a liberalizmus régi világnézet. A harmincas években mindvégig megfigyelhető Jászi levelezésében, hogy amikor az „új szintézis” szükségességéről írt (márpedig sokszor írt róla), hol újfajta szocializmusnak, hol újfajta liberalizmusnak nevezte. Ennek a fogalmi rugalmasságnak az az előfeltétele, hogy e két izmusban ne egymás javaslatait kizáró eszméket lásson, hanem összeegyeztethető, s egymás javaslatait kiegészítő ideákat. A GL fogalmai éppen ezt jelképezik. A fenti levélrészletben emlegetett Csécsy-cikk egyébként Rooseveltnök könyvéről szólt; értékelése alkalmat adott Jászinak arra, hogy kifejtse elítélő (budapesti barátjával egyetértő) véleményét a tervgazdasági kísérletekről, továbbá a bolsevizmus veszélyéről,

„mellyel szemben nem lehet elég korán a Szabadság, Igazságosság s Nemzetköziség ősi nagy szimfóniáját megszólaltatni!! Azt hiszem, erre már megérett a talaj. Így a boldogság egy nemével látom, hogy a párisi olasz emigrációnak egyik legnemesebb és legtehetségesebb csoportja nyíltan hadat üzent úgy a fascizmusnak, mint a bolsevizmusnak és a II. Internacionálénak. Folyóiratuk, a Parisban megjelenő *Giustizia e Libertà* egy lázas és minden reményre feljogosító útkeresés. Ezért az egy kiadványért meg kell tanulnod olaszul! (Küldök egyidejűleg néhány példányt.)”

A levél zárlatában Jászi még egyszer visszatért a *Giustizia e Libertà* kezdeményezésére, s ajánlotta Csécsynek, hogy vegye fel a kapcsolatot Menczer Bélával Párizsban. Csécsy kissé rezignáltan válaszolta

¹⁵ Az utóbbiról lásd a kötet *Eötvös-revízió. Jászi Oszkár levele az Uralkodó eszmékről 1935-ben* című tanulmányát.

oberlini mesterének, hogy valamelyest tud olaszul,¹⁶ és Menczerrel felveszi a kapcsolatot: s valóban, amikor 1933 végén Párizsban járt, találkoztak is. Annak nincs nyoma hármuk levelezésében, hogy Párizsban Menczer olasz barátaival is találkozott volna; nem is tartom valószínűnek. Csécsytől jóval távolabb állt a GL forradalmi liberális szocializmusa, mint Jászitól, ő valóban „a liberalizmus talpra állításának” a lehetőségét kereste a harmincas évek közepén,¹⁷ míg a GL vagy Rosselli ’a szocializmus újfajta talpazatra állításának’ lehetőségét. Ugyanakkor a következő években újra és újra érdeklődött Menczertől a GL-ről,¹⁸ Salveminiről,¹⁹ s a Rosselli-testvérek meggyilkolása után közölte a *Századunkban* Menczer róluk írt nekrolójját.²⁰

A Csécsynek való levélírás másnapján, október 16-án Jászi Menczernek is írt. E levele nem található meg kiadott válogatott levelei

¹⁶ Csécsy Imre kiadatlan levele Jászi Oszkárhoz, 1933. november 26. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Korai levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül. „A Giustizia e Libertà-val megpróbálok megbirkózni – írta Csécsy –, mert valami keveset mégis értek olaszul, s ha időm lenne, örömmel meg is tanulnék.”

¹⁷ Lásd erről például Csécsy Imre legkonceptiózusabb, 1935. június 21-i levelét Jászihoz: Litván György – Varga F. János: *A Századunk körül*. Csécsy Imre és Jászi Oszkár levelezéséből. In Lengyel Balázs (szerk.): *Újhold-Évkönyv 1987/2*. Budapest, 1987, Magvető, 407–410.

¹⁸ Menczer Béla kiadatlan levele Csécsy Imréhez, 1936. november 24. OSZK Kézirattára, 163/1751. „A Giustizia e Libertà hangja és felfogása a régi, vagy ha lehet, még élesebb. Igaz ellenben, hogy a »G. e L.« minden katonailag kiképzett s más mozgalmi funkció által nem kötött tagja, Carlo Rosselli barátom parancsnoksága alatt, a spanyol köztársaságért harcol Huescánál. [...] A hetilap továbbra is megjelenik, a folyóiratot Rosselli távolléte s a »hadibudget« miatt be kellett szüntetni.”

¹⁹ Menczer Béla kiadatlan levele Csécsy Imréhez, 1936. december 5. OSZK Kézirattára, 163/1751. E levelében Csécsy érdeklődésére Salvemini *Il Vaticano e la guerra L'Etiopia* című cikksorozataról írt az etióp emigrációval szoros kapcsolatban álló Menczer. Salvemini különben már a húszas évek végén ismert szerző volt a *Századunk* körében: *The Fascist Dictatorship in Italy* című 1928-as könyvét Gönczi Jenő ismerteti egy cikkében (Cavourtól Mussoliniig. *Századunk*, 1929/8. 501–510., 504. p.).

²⁰ Menczer Béla: A Rosselli-testvérek halálára. *Századunk*, 1937/6–7. 247–249. .

között, ezért hosszabban idézem.²¹ Jászi amerikai levelei ritkán lelkesek, magyar levelezőtársaival szemben gyakran fogalmazott élesen, kritikusan, olykor kíméletlenül, különösen, ha politikai jellegű művükről vagy véleményükről mondott ítéletet. Így az alábbi sorok kivételszámba mennek harmincas évekbeli levelezésében:

„Szép leveled nagy öröm, sőt vigasz volt számomra. Nagy izoláltságomban már-már azt hittem, hogy végleg eltrotlisodtam s elvesztettem a kontaktust a világgal oberlini kolostoromban. Jól esik tehát látni, hogy a lényeges kérdésekben *teljesen*, egy úton haladunk s az a szintézis, mely felé a nemes *Giustizia e Libertà* törekszik, ugyanaz, a mi már a H. Sz. [Huszadik Század] korában a szemem előtt lebegett s amely az emigrációban még világosabb lett előttem. Hogy a politika alapvető erkölcsi kérdésekre való válaszadással kezdődik, melyek tapasztalatilag vagy induktíve nem oldhatók meg, az oberlini tanításom alapvető tétele immár nyolc év óta.

Persze a végső morális problémák hangsúlyozása még nem elegendő. A gazdasági adottságokra is kell választ adni. A kommunizmus gazdasági visszautasítása épp oly fontos, mint erkölcsi visszautasítása immorális módszereinek. Erre nézve még hiányzik az alapvető szintézis. Sem George-nak, sem Dühringnek, sem Oppenheimernek nem sikerült a liberális szocializmusnak egy elfogadható rendszerét kidolgozni. Ha Parisba jutok (s ezt nagyon remélem) szeretnék egy beható eszmecserét folytatni a G. e L. embereivel.”

A GL embereivel való párizsi találkozás tudtommal elmaradt, pedig Jászi 1934-ben fél évet töltött Európában, hosszabb időt Franciaországban is: február-márciusban a tengerparton, szeptember elején Párizsban.²² Magántermészetű okai éppúgy lehettek ennek, mint politikaiak: unokaöccse szeptemberben már Londonban élt, s időközben megváltoztak Jászi nézetei is a GL-ről, amint arról 1934.

²¹ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélának, 1933. október 16. OSZK Kézirat-tára, 419. fond. „Korai levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

²² Litván: i. m. 357., 363.

január 2-i levele tanúskodik, amely egyébként a leginkább bíráló, majdhogynem kioktató hangnemű levél a Menczernek írottak, s általam is ismertek közül. Az itt idézett bekezdés apropója Jászi fiának Párizsba érkezése:

„Ebben [a szótértésben] nem csak Gyuri [Jászi fia] marxista dialektikája lesz hibás, hanem a *Giustizia e Libertà* ideológiájának szerfelett vague [iránytalan, határozatlan] természete is. Persze bizonyos, hogy a hangsúly csak a kooperatív szocializmuson lehet. De hogy ez mi, senki sem tudja. Sehol semmi kísérlet emez alapvető kategóriáknak kidolgozására. A tervgazdasági bálvánnyal szemben is semmi elhatárolás. Az egész koncepció úgy lebeg, mint Mohamed koporsója. E mellett félnek Marxhoz és a bolsevizmushoz komolyan hozzányúlni. Ilyen eszközökkel és felkészültséggel a mozgalom csak egy erőtlen intellektuel tiltakozás maradhat. Hogy a mozgalom a genfi pacifizmus hipokrizisével és csődjével még mindig nem tudott tisztába jönni, legjobban mutatja minden realitási érzék hiányát. [...] »A produktivitás közös frontja« tényleg a legfontosabb dizideratum, a melynek egyelőre összes alapfeltételei hiányoznak. Jelszók hangoztatása nem elég, a szocializmusnak egy újabb tudományos alapvetése szükséges minden vonatkozásban.”²³

Jászi leveléből nem derül ki, hogy a QGL-nek mely írásai váltották ki ingerült bírálatát. A GL (olaszul: a giellista mozgalom), s így folyóirata is, ideológiai értelemben, tág antifasiszta és szocialista alapon, vegyes és változékony volt. Maga Carlo Rosselli azonban éppoly határozott bírálója volt a marxizmusnak, a szovjet rendszernek és az állami tervgazdálkodás eszméjének, mint Jászi.²⁴ De volt eltérés is

²³ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélához, 1934. január 2. Jászi e levele a Borbándi Gyula-gyűjteményben található: Müncheni Magyar Intézet, Regensburg. Menczer Béla-csomó. – Köszönettel tartozom K. Lengyel Zsoltnak, az Intézet igazgatójának a kutatásomhoz nyújtott segítségéért.

²⁴ Vö. Egyed Péter: Huszadik századi olasz gondolkodók a szabadságról. In uő: *Szabadság és szubjektivitás*. Kolozsvár, 2003, KOMP-PRESS – Korunk, 80–115., 95. p.; Rosselli marxizmus-bírálatáról lásd Pugliese: i. m. 96–105. Évekkel ezelőtt Egyed

nézeteik között. A *Socialismo liberale* szerzője a marxizmus meghaladását a szocializmus megújulása előfeltételének tekintette, ám így írt róla: „Amikor azt mondjuk, hogy Marx meg van haladva, nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy nem maradt semmi élet és életerős a gondolkodásában. Ellenkezőleg. [...] A fiú függetlenedik, de nem tagadhatja meg saját apját. A mai szocialisták Marx gyermekei...”²⁵ Jászi antimarxizmusa ennél élesebb, teljesebb volt. Miközben Rosselli (például harmincas évek eleji, a QGL-be írt cikkeiben, például a *Note sulla Russia* címűben) bírálta a sztálini diktatúrát, a bolsevik forradalom nagy időszakát elismeréssel emlegette.²⁶ Jászi ellenben az egész bolsevizmust utasította el. Levelének GL-bírálatára mégis elvéri a tárgyát, amikor nem politikai mozgalomnak, hanem elméleti műhelynek tekinti a GL-t, amelynek célja a kooperatív szocializmus „tudományos alapvetésének” kidolgozása. Ez jellegzetesen doktriner félreértés.

Ráadásul a bírálatból, hasonló hangnemben, levelezőpartnerének is kijutott, nemcsak olasz barátainak: „Te is elképesztően leegyszerűsíted a helyzetet, a mikor a fascizmust dögvővason látod”, írta Menczernek, aki e levél után hosszú hónapokon át nem írt Oberlinbe. Csak két évvel később újult fel kettejük levelezése – Jászi 1936. január 18-án így írt unokaöccsének: „alig hallottam Rólad valamit az utolsó másfél év alatt.” A levélben nincs utalás a GL-re (ekkor Menczer már másfél éve Londonban élt), zárlatának pedig némi kiengesztelés jellege van: „Aki a 60-on túl van, annak többnyire nincs igaza, amint a harmincon aluliak is csak nagyon ritkán látnak tisztán. A Te korosztályod áll a legközelebb az igazi meglátásokhoz!”²⁷ Fél évvel későbbi levelében hozta csak szóba Jászi az olaszokat: „Az olasz emigráció ki-

Péter idézett tanulmánya hívta fel a figyelmemet az olasz liberális szocialista gondolkodás jelentőségére.

²⁵ Carlo Rosselli: *Socialismo liberale*. Torino, 1997, Einaudi, 73.

²⁶ Lásd Elisa Signori nagy bevezető tanulmányát: *Fra le righe. Carteggio fra Carlo Rosselli e Gaetano Salvemini*. A cura di Elisa Signori. Milano, 2009, Franco Angeli, 50.

²⁷ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélához, 1936. január 18. Münchener Magyar Intézet, Regensburg. Borbándi Gyula-gyűjtemény, Menczer Béla-csomó.

adványait már rég nem kapom; csak Salvemini útján tudok mozgal-
mukról.”²⁸ Ezek szerint Jászi hosszabb ideig rendszeresen kapta – úgy
látszik, nem Menczer és nem Salvemini útján, hanem közvetlenül
– „az olasz emigráció kiadványait”: hogy ez a megfogalmazás csak
a GL folyóiratát vagy hetilapját jelenti-e, vagy mást is, csak találgat-
hatjuk. Elképzelhető, hogy Jászi a QGL ugyanazon postázási listáján
szerepelt, mint Harold Laski. Menczer Rossellihez írott egyik levelé-
ből egyértelműen kiderül, hogy az olasz emigráns vezető tudott Já-
szirol.²⁹ Személyes kapcsolat azonban nem jött létre ketjük között.

Az elmaradt találkozásnak talán az is oka lehetett, hogy 1933–
1934-től kezdve fokozatosan eltávolodott egymástól Salvemini és
Rosselli politikai álláspontja – márpedig Jászi olasz politikai tájéko-
zódásában Salvemini volt a mérce. A két antifasiszta emigráns vitája
elsősorban a GL mozgalom függetlensége megőrzésének, illetve a
kommunistákkal való együttműködés szükségességének kérdése mi-
att alakult ki.³⁰ Amerikai életrajzírója szerint Salvemini azzal magya-
rázta az 1934-re bekövetkezett szakadást, hogy a GL-ben „mélységes
kommunistabarát hatás” kezdett érvényesülni, amit ő nem tudott el-
fogadni.³¹ Salvemini éppoly intranzigens antikommunista volt, mint
oberlini barátja: a népfront stratégiáját is elutasította, mert cinikus
kommunista taktikának látta, amely a demokratikus baloldal kom-
munizmus és fasizmus közötti „harmadik útjának” eltűnéséhez ve-
zet – márpedig ő a GL-t éppen ilyen „terza alternativá”-nak szerette
volna látni. Lehetséges tehát, bár nem bizonyos, hogy Jászi azért vált
tartózkodóbbá vagy elutasítóbbá a GL-lel szemben, mert amerikai
olasz barátja is tartózkodóbbá és elutasítóbbá vált.

²⁸ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélához, 1936. augusztus 24. Münchener
Magyar Intézet, Regensburg. Borbándi Gyula-gyűjtemény, Menczer Béla-csomó.

²⁹ Menczer Béla kiadatlan levele Carlo Rossellinek, 1934. június 18. Istituto Storico
della Resistenza in Toscana, Fondo: Archivi di Giustizia e libertà, Subfondo:
Carlo Rosselli, Serie 1: Carteggi di Carlo Rosselli. – Köszönettel tartozom Mirco
Bianchinak, az ISRT munkatársának firenzei kutatásaim segítéséért.

³⁰ *Fra le righe*, 46. skk.

³¹ Charles L. Killinger: *Gaetano Salvemini. A Biography*. Westport, Conn., 2002,
Praeger, 270.

Jászi általam ismert levelezésében legközelebb 1937-ben, a Rosselli-testvérek meggyilkolásakor tűnik fel a GL: kiadatlanul maradt, de magyarul sokszorosított és Budapesten szűk körben terjesztett nekrológot írt Carlo Rosselliről, amely talán az özvegyéhez és a GL-hez is eljutott Párizsba.³² „Mellékelem kis jegyzetemet Rosselliről – írta Csécsy Imrének Budapestre. – Nem ismertem személyesen, de közös barátaink voltak. Lehet, hogy cikkem, pláne nevem alatt, nem bírná ki a pesti nyilvánosságot. Ha kell, adjátok ki anonym. Ha így sem lehet, sokszoroztasd a költségemre s légy szíves elküldeni annak a pár embernek, akiket a megemlékezés talán érdekelne.”³³ Nyilvánosan 1938-ban *The Good Society*, illetve *A jó társadalom* című tanulmányában hivatkozott Rossellire és párizsi körére: „a szocializmus és a liberalizmus megbékítésére a legjelentősebb erőfeszítést éppen az emigráns olasz szocialisták fejtették ki a sajnos tragikus véget ért Carlo Rosselli vezetése alatt”. Lábjegyzetben hozzáfűzve: „*Giustizia e Libertà* c. folyóiratában, Párizs.”³⁴

Az elmaradt találkozás ellenére a GL-lel való megismerkedés maradandó következményekkel járt Jászi életművében. 1937. július 3-án írt, Csécsynek szóló levelében a Rosselli-testvérek megölése feletti megdöbbenés összekapcsolódott egy könyvtervvel: „Állandóan a szörnyűség hatása alatt állok és könyvet tervezek írni arról a századokat betöltő irodalomról, mely az egyén jogát vitatta a zsarnok megölésére.”³⁵ A könyv sok éven át készült, társszerzővel, s többszörösen átíródott, mire 1957-ben *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide* címmel megjelent³⁶ – egyes részei azonban már a

³² Lásd a kötet *Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről* című írását.

³³ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imrének, 1937. július 3. OSZK Kézirattára, 163/1543.

³⁴ Jászi Oszkár: *A jó társadalom*. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*, 262–263.

³⁵ A teljes levelet lásd a kötet *Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről* című tanulmányában.

³⁶ Oscar Jászi – John D. Lewis: *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide*. Glencoe, Ill., 1957, The Free Press.

negyvenes évek elejére elkészültek.³⁷ Én úgy vélem, hogy a zsarnokölés elmélete iránti érdeklődés a GL-mozgalom megismerésének a hatására rögzült Jászi gondolkodásában. Ahogyan Elisa Signori fogalmazott: a merényletek, s velük összefonódva a zsarnokölés témája a giellista környezet, s azon túl, általában az egész olasz emigráció *Leitmotiv*ot képező „folytonos belső ellentmondása” volt.³⁸ Magát Rossellit is erősen foglalkoztatta a zsarnokölés terve és igazolása, s lehetséges, hogy éppen ez vezetett meggyilkoltatásához.³⁹ Ha időben megjelent volna, a zsarnokölés-elméletet tárgyaló mű lett volna Jászi szellemi hozzájárulása a giellista küzdelemhez.

³⁷ Oscar Jászi: *The Stream of Political Murder. American Journal of Economics and Sociology*, 1944, No. 3. 335–355. A tanulmány lábjegyzete így hangzik magyarul: „E cikk az alábbi, megjelenés előtt álló könyv fejezete: *Against the One – Past, Present and Future of Tyrannicide*.” Jászi már 1941 nyarán a könyv befejezését tervezte: Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imrének, 1941. július 9. OSZK Kézirat-tára, 163/1547.

³⁸ *Fra le righe*, 66. Lásd még ugyanerről Joel Blatt: Carlo Rosselli's Socialism. In Spencer M. Di Scala (ed.): *Italian Socialism. Between Politics and History*. Amherst, 1996, University of Massachusetts Press, 86–90. E témának mozgalomtörténeti művében alfejezetet szentelt Mario Giovana is: *Giustizia e Libertà in Italia. Storia di una cospirazione antifascista 1929–1937*. Torino, 2005, Bollati Boringhieri, 97–112.

³⁹ Vö. Pugliese: i. m. 6. A Rosselli-testvérek meggyilkoltatásáról máig viták folynak Olaszországban: csak az elmúlt negyedszázadban négy könyv jelent meg a gyilkosságról és feltételezett megrendelőről, részben ellentétes magyarázatokkal. A Rosselliről szóló szakirodalom többsége szerint az OVRA, a Mussolini-rendszer titkosrendőrsége volt a megrendelő, a kisebbségi vélemény szerint viszont az NKVD, a szovjet titkoszolgálat, amely a spanyol polgárháború végén sorra likvidálta rivális szocialista ellenfeleit.

PÁRHUZAMOS ESZMERAJZOK

Jászi Oszkár és Carlo Rosselli

Két, magát liberális szocialistának valló politikai gondolkodó 1919–1920-ban, illetve 1928–1929-ben, egymás törekvéseiről mit sem tudva, könyvet írt arról, miért kell elválnia mindörökre a marxizmustól a szocializmus ügyének, s hogyan határozható meg a liberális szocializmus politikai javaslata, amely a marxizmus alternatívájául szolgálhat a világ szocialistái számára. A két könyvnek még a címei, munkacímei is hasonlóak: Jászi Oszkár a maga művét naplójában Anti-Marx könyvnek nevezte, utóbb első kiadásának ez lett a címe: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*.¹ Carlo Rosselli alkotásának a munkacímét a fasiszta rendőrség jelentéséből ismerjük: szerintük „Marxizmus, szocializmus és szabadság” lett volna a cím.² A megjelent könyvre végül más felirat került: *Socialisme libéral*. Noha a magyar szerző szövege több, mint hatvan évet várt a megjelenésre, az olaszé viszont az elkészülte utáni évben megjelent, mégis mutat párhuzamosságokat a két írásmű sorsa. Rosselli könyve a megírás nyelvéen ugyanis csak 1945-ben látott napvilágot, fordításban;³ 1930-as kiadása ugyanis francia nyelvű volt. Így hát a magyar és az olasz politikai író műve is Párizsban jelent meg először, emigrációban. Megírásukat tíz év választotta el egymástól, kiadásukat ötvenhárom.

Jászi emigránsként, Rosselli deportáltként írta művét. Jászi 1919 májusában érkezett a kommün Budapestjéről a szociáldemokrata

¹ Jászi Oszkár: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. Párizs, 1983, Magyar Füzetek.

² Stanislao G. Pugliese: *Carlo Rosselli. Socialista eretico ed esule antifascista*. Torino, 2001, Bollati Boringhieri, 247.

³ Rosselli művének filológiai kérdéseiről lásd Salvo Mastellone: *Carlo Rosselli e „La rivoluzione liberale del socialismo”*. Firenze, 1999, Leo S. Olschki, különösen 11–20., 109–119.

Bécsbe, hogy száműzetéséből közel harminc évig ne tudjon hazalátogatni Magyarországra; Anti-Marx könyvét néhány hónappal később kezdte írni. Rossellit 1927-ben deportálta Mussolini fasiszta rendszere többedmagával Lipari szigetére; itt írta titokban, rejtegetve a könyvét, amelyet végül felesége csempészett ki a szigetről, nem sokkal férje nevezetessé vált 1929-es szökése előtt. Rosselli Párizsban élt emigrációban, többé nem térhetett haza Olaszországba. Jászi negyvennégy éves volt, amikor belekezdett kéziratába, Rosselli huszonkilenc (előbbi 1875-ben, utóbbi 1899-ben született; más nemzedékhez tartoztak, s ennek lesz jelentősége műveik jellemzésekor is). Nem sokkal korábban még cselekvő politikusok voltak; az emigrálással, illetve a kényszerlakhely-kijelöléssel hirtelen megszűnt számukra a szokott cselekvés esélye, s megnyílt saját politikai álláspontjuk tisztázásának a lehetősége. Egyikük sem szánta főműnek a kéziratát; egyikük sem tudhatta, hogy többé nem lesz alkalma hasonló terjedelmű és jelentőségű teoretikus mű létrehozására.

A *Socialismo liberale* egyértelműen Rosselli főműve; párizsi emigrációs éveiben kötetnyi újságcikket írt még, később a spanyol polgárháborúban harcolva még egyszer annyit. Jászinak több könyve is van, amelyet főműnek tekinthetünk; egymástól igen eltérő alkotások. Politikai gondolkodásának mindenesetre a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* az összefoglaló műve. Máshol érveltem már amellett, hogy e kis könyv Jászi legambiciózusabb alkotása: úgy tűnik, eleve nemzetközi, s nem magyar közönség számára írta. A két férfi személyesen nem, de hírből ismerte egymást. Jászi biztosan ismerte Rosselli francia nyelvű könyvét, hisz feltüntette 1934-ben megjelent nagy „Socialism” című szócikkének irodalomjegyzékében, s olvasta Párizsban kiadott *Giustizia e Libertà* című folyóiratát is. Az olasz fiatalember tudtommal nem olvasott Jászit, ám párizsi-londoni barátja, Menczer Béla révén, aki Jászi unokaöccse volt, hallomásból biztosan tudott róla, erről levél tanúskodik.⁴ Ha netán kíváncsi lett volna a magyar liberális szocialista gondolkodóra, emlékiratát angolul elolvashatta.

⁴ Lásd a kötet *A cikkíró mint tanár és történész. Menczer Béla az 1920–1930-as években* című fejezetét.

(Az összevetés korlátai) Minden hasonlóságuk ellenére műveik összevetésének jelentős korlátai vannak. Rosselli könyve nagy, máig tartó olasz liberális szocialista politikai hagyományba illeszkedik (némelek szerint mint e tradíció alapító alkotása), amely több jelentős gondolkodót mondhat magáénak (például Guido Calogero-t, Piëro Calamandreit, Norberto Bobbiót), s amellyel terjedelmes szakirodalom foglalkozik. Magyar liberális szocialista politikai hagyomány ellenben, ha egykor létezett is (talán három évtizedig létezett), a jelenből nem látható, s a róla szóló szakirodalom is ritka.⁵ Két magyar politikai író-t szokás liberális szocialistának nevezni, Jászit és Bibó Istvánt, ám kettejük politikai gondolkodása között alig volt kapcsolat. Voltak magyar liberális szocialisták néhányan Jászin kívül is, nem is akárhány (Ignotus, a fiatal Kolnai Aurél, Csécsy Imre a negyvenes években; sőt, ha a német nyelven író Hertzka Tivadart is ide számítjuk, mivel a századelőn Budapesten élt és tevékenykedett, akkor egy nemzetközileg ismert szerzőt is felmutathatunk), ám a kezük alól nem kerültek ki jelentős liberális szocialista írásművek (Hertzka e szempontból is kivétel). Míg Rosselli műve részben korábbi olasz ideológiai törekvésekhez kapcsolódott (igenlően és vitázva), addig Jászi szövege kivételnek számít a magyar politikai gondolkodásban.

Kettejük liberális szocializmusának szinte teljesen eltérőek a forrásai. Jászit elsősorban Franz Oppenheimer frankfurti szociológus-közgazdász elméleti iskolája ihlette; amikor a liberális szocializmus fogalmát használja, oppenheimeri jelentésére utal. Rosselli művében nyoma sincs Oppenheimernek, sőt, nyoma sincs a német szocialista gondolkodásnak, ő ugyanis éppen eltéríteni igyekezett az olasz szocializmust a „német paradigmától” angol (és francia) tájékozódásával. A *Socialismo liberale* szakirodalmának jelentős része foglalkozik a mű forrásainak feltárással. Vannak, akik a könyv olasz előzményeit, olasz vitaszituációját hangsúlyozzák; mások inkább nemzetközi, elsősorban brit inspirációját. Azaz Rosselli műve mögött ott áll az angol szociálliberális és liberális szocialista gondol-

⁵ Egy a kivételek közül: Bozóki András – Sükösd Miklós: Az anarchizmustól a liberális szocializmusig. *Jelenkor*, 1988/2. 140–150.

kodás története John Stuart Milltől Hobhouse-on át a gildszocializmusig.⁶ A *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* nem kötődik ehhez a szellemi kontextushoz. A gildszocializmus iránt érdeklődött Jászi a húszas évek elején, de már csak kézirata elkészülte után. A számára legfontosabb angol nyelvű szerző amerikai volt: Henry George. Ő viszont Rosselli könyvéből hiányzik.

Az összevetés korlátai közé tartozik az is, hogy eltérő nemzedékek tagjai voltak. A *Socialismo liberale* egyfajta generációs nyilatkozat; jelentős szerepet tölt be érvelésében a nemzedéki tapasztalatra való hivatkozás, a szocialista mozgalom öreg és fiatal tagjai gondolkodásmódjának szembeállítás. „A teljesen új idealista, voluntarista, pragmatikus generáció nem értette a régiék materialista, pozitivista, tudományosnak szánt nyelvét.”⁷ Jászi ifjúkorában épp azt a materialista, pozitivista nyelvet tanulta meg, s tartotta újnak, forradalminak, amit Rosselli nemzedéke már elavultnak és érthetetlennek látott. Innen nézve az olasz szerzőnek nem Jászi a megfelelő magyar párhuza-ma, hanem nemzedéktársa, Menczer Béla, aki visszaemlékezve tízes évekbeli szellemi tájékozódására a Galilei Körben, kiemelte, hogy ellentétben a kör idősebbjeivel, a fiatalabbak már nem materialista és pozitivista szerzőket kerestek, hanem idealista történetfilozófiát.⁸ Jászi a maga liberális szocialista kánonába olasz szerzőt is beemelt: Achille Lóriát. Őt Rosselli biztosan nem tekintette liberális szocialistának. A szemében Loria a régi materialista-pozitivist generáció elavult alakja volt (ekként is említi meg a *Socialismo liberale*ben), azoknak az évtizedeknek a kulcsfigurája, amelyeket az új nemzedék maga mögött kívánt hagyni.⁹

⁶ Vö. Mastellone: i. m. 21–34.

⁷ Carlo Rosselli: *Socialismo liberale*. Introduzione e saggi critici di Norberto Bobbio, a cura di John Rosselli. Torino, 1997, Einaudi, 48.

⁸ Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára, K/106, Merva Mária 1975-ös hangfelvétele Menczer Bélával.

⁹ A *Socialismo liberale* marxistának mondta Lóriát. A róla szóló szakirodalom ezt nem igazolja vissza. Bellamy szerint Lóriának a „szabad föld” kérdése köré kiépített történeti elmélete, akárcsak az általa elgondolt jövődő társadalom, Henry George felfogására emlékeztet. Vö. Richard Bellamy: *Modern italian social theory*. Stanford,

Noha életének különféle pontjain vonzódott a forradalmi cselekvéshez, Jászi liberális szocialista időszakában lényegében gradualista szocialista volt, aki számot vetett ugyan a forradalom lehetőségével, de semmiképp sem sürgette. Rosselli ellenben igazi aktivista volt, mozgalomalapító, mozgalmatszervező, fegyveres harcot folytató, aki fegyver által halt meg. Jásziéval ellentétben az ő liberális szocializmusa forradalmi jellegű volt. A *Socialismo liberale* azon sajnálkozik, hogy Itália történelme során még nem került sor igazi népi forradalomra; az „antifasiszta felkelés” lehetőségét latolgatja,¹⁰ azon töpreng, hogyan lehetne „forradalmi hőmérsékletet” biztosítani a munkáosztály számára,¹¹ majd bejelenti: „forradalmi harcra kívánjuk tehát felszólítani az olasz népet, a tömeget a szabadság elve nevében.”¹² Jászi és Rosselli művét alapvetően meghatározta, mire reagáltak elsősorban alkotásukkal: a magyar szerző a bolsevik forradalomra, az olasz író a fasiszta rendszerre válaszolva dolgozta ki a maga liberális szocializmusát. Mindketten azt javasolták, hogy a szocializmus váljon le végleg a marxizmusról, de más-más okból. Jászi azért javasolta ezt, mert a bolsevizmus diktatúráját a marxizmus logikus következményének látta. Rosselli pedig azért, mert a marxista szocializmus tehetetlensége elősegítette a fasizmus győzelmét.

A két szerzőnek a szocialista ügryhöz való viszonya is különbözött. Jászi „szabad szocialistának” nevezte emlékiratában az álláspontját, azaz a munkásmozgalmon kívüli szocialista volt. Rosselli viszont belül állt a mozgalmon, s könyvében önmagát a mozgalmi generációs megújulás képviselőjeként jelenítette meg. Jászinak lesújtó véleménye volt (és maradt) a szociáldemokrata Internacionáléről és pártjairól, s a *Marxizmus, vagy liberális szocializmust* olvasva úgy tű-

1987, Stanford University Press, 59. Részletesebben Marco Scavino: *Il socialismo nell'Italia liberale. Idee, percorsi, protagonisti*. Milano, 2007, Unicopli, 51–73. Jászi már 1912-ben, Loria könyvéről írt kritikájában felfedezte Oppenheimer és az olasz tudós nézeteinek hasonlóságát: Egy úttörő könyv jubileumához. *Huszedik Század*, 1912/11–12. 809–814., 814. p.

¹⁰ *Socialismo liberale*, 119.

¹¹ Uo. 118.

¹² Uo. 123.

nik, szerzője nem nagyon reménykedett abban, hogy meggyőzheti e mozgalmat a liberális szocializmus igazáról. Könyve záró fejezetét nem a mozgalom átalakulásában, hanem egy nemzetközi szellemi-elit-hálózat kialakulásában bízva írta. Rosselli ellenben fejlődő és fejlődésképes erőnek látta ugyanezen mozgalmat, amely – mint a *Socialismo liberale* sugallja – ha képes lesz elszakadni a marxizmustól, az utópizmustól, és magáévá teszi a realista szemléletet, s ha képes lesz visszanyerni a szocializmus eredeti programját, a szabadságért való harcot, akkor leküzdheti a fasizmust és a kommunista kihívást is.¹³

(Egyezések, eltérések) Noha az eddigi bekezdésekből úgy tűnhet, hogy Jászi és Rosselli csak abban értett volna egyet, ha módjuk lett volna vitatkozni, hogy a marxizmust le kell választani a szocializmus ügyéről, valójában nem kevés a hasonlóság kettejük szövegei között. Az egyezések némelyikéről nem írok részletesen, mert nem az itt tárgyalt alkotásukban lelhetők fel, hanem más cikkeikben, könyveikben. Csak néhány példa: mindketten európai föderalisták voltak, az Európai Egyesült Államok megvalósításának hívei; mindketten gyanakodva viszonyultak az állam növekvő gazdasági-társadalmi szerepvállalásához; 1933 után mindketten bizonyosak voltak az európai háború közeli kitörésében, s illúzióknak vélték a pacifizmust; mindketten szükségesnek vélték az ideológiai visszanyúlást Mazini egykori eszméihez a szocializmus megújítása céljából. Itt tárgyalandó műveikhez vezető politikai tájékozódásukban is adódtak párhuzamok. Nem múló ellenszenvvel viseltettek országuk század eleji autokratikus-parlamentáris politikai kultúrája iránt, ezért életművüknek van némi (egymástól különböző) ellenkulturális jellege. A szocializmusról való gondolkodásuk (meghaladandó) kiindulópontja pedig mindkettőjük esetében a revizionizmus volt.

Jászi 1903-as könyve a marxizmusról a revizionizmus nagy hullámának párhuzamos fejleménye;¹⁴ Rosselli e hullám visszahúzó-dását követően vált önálló gondolkodóvá. A *Socialismo liberale* első

¹³ Lásd erről Mastellone: i. m. 129.

¹⁴ Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete*. Budapest, 1903, Politzer.

fele a marxizmusnak és olasz interpretációinak elemzését és bírálátát foglalta magában; e fejezeteket Jászi életművéből legalább annyira *A történelmi materializmus állambölcsélete* című könyvvel lehetne összevetni, mint a *Marxizmus, vagy liberális szocializmussal*. Egyik olasz értelmezője, Nicola Tranfaglia szerint Rosselli Marx-kritikája nem tartalmazott különlegesen új elemeket a Bernsteinnel kezdődő revizionizmushoz képest;¹⁵ azt hiszem, ez többé-kevésbé Jászi ifjúkori könyvéről is elmondható. Mindenesetre 1919-es, illetve 1929-es könyveikben már nem kiigazítani kívánták a marxizmust, mint a revizionisták, hanem túl kívántak lépni rajta. „Mondolfóval bezárul – reméljük, átmenetileg – az olasz revizionizmus története”, írta Rosselli,¹⁶ Rodolfo Mondolfo *Sulle orme di Marx* című 1919-es könyvére utalva (a címe magyarul „Marx nyomdokain” vagy „Marxot követve” lehetne), mely mű taglalásának és bírálatának közel két fejezetet szentelt a *Socialismo liberale*-ben. A magyar szocialista gondolkodásban nem születtek olyan jelentős revizionista alkotások, mint az olaszban, ezért Jászi Anti-Marx könyvének nincs hazai revizionista előzménye és ellenfele (legfeljebb saját ifjúkori műve).

„Röviden: a marxizmus napjainkban többé nem jótékony erő”, olvashatjuk Rosselli könyvében,¹⁷ mégis, az egyértelmű fogalmazás ellenére, az olasz szerző mintha engedékenyebb lett volna a marxizmussal, s különösen Marxszal szemben, mint a magyar. Nem kell, hogy megtévesszen a fejezet címe, írta az *Il superamento del marxismo* (A marxizmus meghaladása) felírat alá: „Amikor azt mondjuk, hogy Marx elavult, akkor nem azt értjük ez alatt, hogy semmi élő és létező nem maradt a gondolkodásából. Ellenkezőleg. Senki sem álmodhat Marx teljes vagy képtelen tagadásának pártolásáról ... A munkásmozgalom világi tapasztalata nem törlődik. A fiú emancipálódik, de nem tagadhatja meg az apját. A modern szocialisták Marx

¹⁵ Nicola Tranfaglia: *Sul Socialismo liberale* di Carlo Rosselli. In M. Bovero, V. Mura, F. Sbarberi (a cura di): *I dilemmi del liberalsocialismo*. Roma, 1994, La Nuova Italia Scientifica, 86–104., 86. p.

¹⁶ *Socialismo liberale*, 45.

¹⁷ Uo. 79.

fiai, még akkor is, ha ma visszautasítják örökségét...”¹⁸ Rosselli sorai egyszerre nyilvánították túlhaladottnak a marxizmust, generációs megújulásra szorulóknak a szocialista mozgalmat, és megőrzendőnek a mozgalom történeti egységét és folytonosságát. Jászi, kívülről nézve a mozgalmat, jóval élesebben fogalmazott a marxizmusról írva, olykor pamfletté változtatva könyve vagy cikkei szövegét.

A két szerző politikai tájékozódásának leginkább egyező mozzanata a marxista szocializmus szocialista alternatívájának a keresése. A *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* (különösen X. fejezete) invenciózus feltárása és rekonstruálása a nemzetközi szocialista gondolkodás háttérbe szorított, össze alig kapcsolódó, de mindig megújuló liberális szocialista hagyományának, amely végül is Franz Oppenheimer műveiben ért el megfelelő kimunkáltságot. Rosselli ellenben Angliában találta meg a mintát, amit keresett. Salvo Mastellone már hivatkozott könyvének *La cultura liberalsocialista inglese* címet viselő fejezetében írja, hogy hőse már a húszas évek elejétől kezdve angol irányba tájékozódott – mint sok más szocialista, akik idegenkedtek a kontinentális munkásmozgalom német szociáldemokrácia uralta szellemi légkörétől –, a Munkáspárt gyakorlata és G. D. H. Cole gildszocialista elmélete felé. 1923-ban a *Critica sociale* című lapba írt *Liberalismo socialista* című cikkében lelkesen állapította meg, hogy „van egy országa a földnek (Anglia), egy Szocialista Munkáspárt, amely liberális módon és lélekkel készül megragadni a hatalmat”.¹⁹ Rosselli útja saját liberális szocializmusához eszerint fabiánus–munkáspárti kiindulású volt.

A fabiánus mozgalom a századelőn mintaként szolgálhatott Jászi számára is. Az általa is alapított Társadalomtudományi Társaságot egyik könyvében úgy jellemezte, mint a Fabiánus Társaság magyar megfelelőjét.²⁰ A gildszocializmussal ő is a húszas évek elején ismerkedett meg, Otto Bauer közvetítésével. „Bevégeztem [a] Bauer-füzetet. Híradása az angol gilden szocializmusról öröndetes és vi-

¹⁸ Uo. 73.

¹⁹ Mastellone: i. m. 32.

²⁰ Jászi Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Budapest, 1983, Gondolat, 436.

gasztáló – írta naplójába 1920. június 21-én. – Ebből lehetne a jövő szocializmusa.”²¹ Carlo Rosselli hasonlóan fogalmazott egy évvel későbbi, *sindicalismóról* szóló doktori értekezésében: „A gildszocializmus még kevésbé ismert Itáliában, de valószínűleg benne rejlik a társadalmi jövő megszervezése problémájának a megoldása”, mivel a kollektivistá szocializmus koncepciója, óriási, központosított bürokráciájával, a mostani orosz tapasztalatok nyomán lehanyatlani látszik.²² Jászi is, Rosselli is hamarosan kapcsolatba került a gildszocializmus legtekintélyesebb szerzőjével, Cole-lal: az előbbi levelezés útján, az utóbbi személyesen. Mire Bauer, majd Cole írásai a kezébe kerültek, Jászi már befejezte Anti-Marx könyve kéziratát.

Az angol szocializmus és a munkáspárti politika a *Socialismo liberale*ban egyértelműen példaként jelent meg. Idézem két jellemző részletét: „Még lenyűgözőbb a határozottan antimarxista, antiideologikus, antiszekuláris brit szocializmus eredetisége ... A Munkáspárt – az igazságosság és a munka ügyéért harcoló erők zseniális szövetsége – gyakorolta az osztályharcot, de mindig megtagadta, hogy legfőbb taktikai kánonná tegye.”²³ „Az európai szocializmus határozottan a liberális munkáspárti koncepció és gyakorlat, valamint kormányzati felelősség felé halad. Olaszországban ugyanezt fogjuk követni.”²⁴ Az angol modell a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* című műben nem szerepel. Ám Jászi 1921-ben írott memoárjában már igen. Az emlékirat Tizenegyedik fejezetében három lehetséges út felvázolásával jellemezte a nemzetközi helyzetet, melyek közül a két elutasítandó a reakció francia és a bolsevizmus orosz útja. A harmadik út az angol szocializmusé. A közel két oldalas jellemzésnek csak a záró sorait idézem: „Minden ésszerű szocializmus igazi tar-

²¹ Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Sajtó alá rend. Litván György. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete, 123.

²² Idézi Claudio Palazzolo: *Socialismo inglese. Un contesto di riferimento per Carlo Rosselli*. In Thomas Casadei (a cura di): *Repubblicanesimo, Democrazia, Socialismo delle Libertà. „Incroci” per una rinnovata cultura politica*. Milano, 2004, Franco Angeli, 55–70., 67. p.

²³ *Socialismo liberale*, 133.

²⁴ Uo. 128.

talma megvalósul itt a liberalizmus ama részével együtt, mely nem kizsákmányolási ideológia volt, hanem tényleges erkölcsi autonómia követelése. Ez az angol út.”²⁵ Ezen „etikus, reformer és konstruktív szocializmusnak a vállalkozása” mellett érvel a szerző, amelynek végén feltűnik az „angol út” céljaként az integrált, szövetkezeti, anti-kapitalista Európai Egyesült Államok képe is.

Ahogy a húszas évek elején többek közt Cole műveihez, úgy a vége felé a belga Hendrik de Man könyveihez kötődött a megújulás képzete a nemzetközi szocialista mozgalomban. Az 1926-ban németül kiadott *Zur Psychologie des Sozialismus* angolul és franciául 1927-ben jelent meg, olaszul 1929-ben, *Il superamento del marxismo* címmel.²⁶ Már találkoztunk e kifejezéssel olasz fejezetcímként. Rosselli Lipari szigetén olvasta de Man művét francia fordításban, s rendkívüli lelkesedéssel írt róla: „Íme egy könyv, sőt, íme a könyv, az én könyvem, a könyv, amit annyiszor megírni álmodtam, annyiszor elkezdve, mindig abbahagyva.”²⁷ Talán elragadtatott szavai is okozták, hogy a *Socialismo liberale* kései értelmezői de Man művét tekintik a Liparin írt könyv legfőbb ihletőjének; Stanislao G. Pugliese egyenesen azt írja monográfiájában, hogy a *Socialismo liberale*t úgy is olvashatjuk, mint Rosselli de Man-olvasása eredményét.²⁸ Lehetséges, hogy a determinizmus–voluntarizmus kérdése, amely oly nagy szerepet kapott az olasz szerző könyvében, részben de Man hatását mutatja. A marxizmus társadalmi környezete tárgyává egyszerűsíti le az embert, eliminálva az akaratát: a belga szocialistával ebben biztosan egyetértett Rosselli, írja az olasz–amerikai történész.

Jászi kezébe 1927-ben került de Man műve; Károlyi Mihálynak írott év végi levelében a nemzetközi szocializmus válságát elemez-

²⁵ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás*. Budapest, 1989, Magyar Hírlap könyvek, 168.

²⁶ Olasz fordítója Carlo Rosselli egyik barátja, Alessandro Schiavi volt, akivel korábban, még 1924-ben, olasz fabiánus társaságot készültek alapítani. Lásd Mastellone: i. m. 99., 101.

²⁷ Carlo Rosselli: *Henri de Man. Au de là du marxisme*. In Mastellone: i. m. 215.

²⁸ Pugliese: i. m. 94.

ve olvasásra is ajánlotta.²⁹ Később angol fordításáról rövid, elismelő recenziót írt, természetesen jóval visszafogottabb hangon, mint Rosselli. Mégis rokonai egymásnak az olasz és a magyar szerző írásai. Mindketten saját életművükhöz viszonyítva ítélték meg de Man könyvét: Rosselli meg nem írt, megírandó művének hasonmásaként üdvözölte, Jászi már megírt szövegeit visszaigazoló alkotásként. Recenziója első bekezdésében felidézte a marxizmus válságáról tartott, sikertelennek érzett két évvel korábbi előadását az American Political Science Association ülésén, amely hasonló nyomvonalon haladt, mint a most ismertetett könyv. Rosselli számára épp jókor, Jászi számára túl későn jött a *Zur Psychologie des Sozialismus*-szal való találkozás. A recenzió egyik mondata érdekes módon akár a *Socialismo liberale* ismertetésének egyik tétele is lehetne: „A szerző meg van győződve arról, hogy a marxista hitvallás jelenlegi fejlődése már nem felel meg a munkásosztály valódi szükségleteinek, s azt az új nemzedék életszükségletei szerint kell újratervezni.”³⁰

(Az olasz változat) De mit is jelent Rosselli művében a liberális szocializmus? „A szocializmus nem köztulajdonba vétel, nem a proletariátus hatalma, nem anyagi egyenlőség. A szocializmus lényegében a szabadság és az igazságosság eszméjének fokozatos megvalósítása az emberek között: velünk született eszme, amely többé-kevésbé eltemetve fekszik az évszázadok lerakódásai alatt, minden ember mélyén; fokozatos erőfeszítés, hogy minden ember számára biztosítsuk az egyenlő életesélyt – életre, amely méltó erre a névre, eltávolítva őket az anyagi szükségletek szolgásgától, amely ma még a legtöbbek életét uralja; a személyiség szabad fejlesztésének lehetősége, a tökéletesítés folyamatos harca a primitív és brutális ösztönök ellen, és egy civilizáció romlása ellen, amely túlzottan a siker és a pénz démonának zsákmányává vált.”³¹ Azaz a szocializmus értelme nem a mar-

²⁹ Litván György: Jászi Oszkár. Budapest, 2003, Osiris, 298.

³⁰ Oscar Jászi: The Psychology of Socialism. By Henry de Man. *The American Political Science Review*, 1929. No. 2. 485–486.

³¹ *Socialismo liberale*, 81–82.

xizmus által adott értelem (köztulajdon, proletárhatalom, vagyoni egyenlőség). Nem kiagyalt eszme, hanem az emberekben eleve meglévő. Nemcsak kollektív, de individualista program is. Egy etikailag magasabb rendű életért folyó küzdelem. Nem egyetlen esemény által valósul meg, hanem eszmény, amely felé csak fokozatosan közelíthetünk. S a középpontjában két kulcsfogalom áll, a szabadság és az igazságosság. E fogalmakat emelte utóbb mozgalma nevébe Carlo Rosselli.

A két fogalom közül azonban a *Socialismo liberale* igazi főszereplője a szabadság, mert általa alapozza újra a szerző (a marxizmus elutasítása után) a szocializmus jelentését. Több oka is van, miért szükséges Rosselli szerint liberalizmussal feltölteni a szocializmust. Először is, mert a szocializmusnak a fasiszta kihívásra kell választ adnia. „Az olasz probléma lényegében a szabadság problémája. De a szabadság problémája együttes jelentésében: azaz a szellemi autonómiáé, a tudat felszabadulásáé az egyéni szférában; a szabadság szervezeteié a társadalmi szférában, vagyis az állam szerkezetében, a csoportok és osztályok kapcsolatában. Szabad emberek nélkül nem lehetséges szabad állam. Felszabadult tudat nélkül nincs lehetőség az osztályok felszabadulására.”³² A fasizmussal – és a nemzettel, amely lehetővé tette és elfogadta – a szabadság programját kell szembeállítani. A viszonylag kézenfekvő tézishez a fasizmus rendkívül érdekes magyarázata társult. Eszerint ugyan „szinte robbanásként” jelent meg a társadalomban, egy osztály érdekeitől ösztönözve, de a nemzet „mélyen bevésett jellemvonásait”, „népünk, egész népünk látens gyengeségeit” megjelenítve.

„Nem kell elhinni, hogy Mussolini csak a nyers erő miatt győzedelmeskedett. A nyers erő egyedül sohasem győz.” „A fasizmus bizonyos értelemben egy nemzet önéletrajza, amely lemond a politikai harcról, amelyben kultusza van az egyetértésnek, amely visszariad az eretnekségtől, amely az egyszerűség, a bizalom, a lelkesedés diadaláról álmodik. / A fasizmus elleni harc tehát nemcsak egy dühödt és vak osztály elleni küzdelmet jelent, hanem bizonyos típusú olasz

³² Uo. 111.

mentalitás, érzékenység, hagyomány elleni harcot is...³³ Ebből következően a fasizmus „politikai és erkölcsi oktatással” is küzdeni kell: egyfajta szabadságra neveléssel. Másodszor, a szocializmusnak a modern kapitalizmus fejlődése miatt is a szabadsághoz kell fordulnia. „A modern termelés új irányai – a racionalizálás, a mechanizálás ... – feláldozzák a munkás emberi személyiségét, s erővel kényszerítik a szocialistákat egy új funkcióhoz, a szó hagyományos értelmében vett liberálizációhoz.”³⁴ A marxista szocializmus éppúgy érzéketlen az „új gazdasági valóság” iránt, mint a szabadság problémája iránt; sematikus magyarázatot ad a fasizmus jelenségére éppúgy, mint a kapitalizmuséra. E két ponton látszik igazán a liberális szocializmus fölénye a marxista szocializmussal szemben.

Harmadszor, történetfilozófiai alátámasztást is kap a *Socialismo liberaléban* a szocializmus és a szabadság ügyének egyesítése. A történelemben állandóan érvényesül, vagy inkább érvényesülni kíván a fentebb már említett liberális funkció: „A polgárság volt valaha a szabadság eszméjének zászlóvivője, a liberális funkció gondnoka.”³⁵ Ma már nem az. A polgárság önnön liberális funkcióját saját uralma biztosítására használta fel. „A gazdasági liberizmus alapelveihez való dogmatikus kötődéssel (magántulajdon, öröklési jog, teljes kezdeményezési szabadság minden területen, az állam mint a védelem és rendőrség szerve) bebörtönözték a liberalizmus dinamikus szellemét egy társadalmi rendszer átmeneti sémájába.”³⁶ Érdemes figyelni e mondatban liberizmus és liberalizmus jellegzetes megkülönböztetésére, amely olaszul egyértelműbbé teszi gazdasági és politikai liberalizmus elválasztását, szembeállítását, mint a magyar jelzős szerkezet. A liberális funkció tehát levált a polgárságról, s átkerült a munkásosztályhoz, mert a liberalizmus mindig a történelem

³³ Uo. 117.

³⁴ Uo. 89.

³⁵ Uo. 92. Ahol a magyar szövegben a polgárság kifejezés szerepel, ott burzsoázia is állhatna.

³⁶ Uo. 92.

aktuális „cselekvő, forradalmi erejében” él. „A proletariátust tehát a liberális funkció örökösének lehet nevezni.”³⁷

Negyedszer, a szocializmusnak a szabadság eszméjével való kiegészítése nem más, mint visszavezetése önnön eredetéhez. „A liberális szocializmus formulája sokak számára, akik a jelenlegi politikai szóhasználatához szoktak hozzá, hamis csengésűnek hangzik. [...] De itt nem új pártterminológiát akarunk javasolni. Csak vissza akarjuk vezetni a szocialista mozgalmat első alapelveihez, történelmi és lelki eredetéhez. Csak azt akarjuk megmutatni, hogy a szocializmus, végső elemzésben, a szabadság filozófiája.”³⁸ Mindez úgy lehetséges, hogy a szabadság fogalmába Rosselli beleérti a formális és reális szabadságjogokat is, azaz a polgári és szellemi szabadság mellett a szocialista követeléseket is. Nemcsak az utóbbiak, az előbbiek is a szocializmus céljai közé tartoznak. Összefoglalva, a *Socialismo liberale* gondolatmenete birtokba vette a szabadság fogalmát, a liberalizmust (leválasztva róla a liberizmust) és beolvasztotta a szocializmusba, amelyet ezáltal újra is alapozott, azt állítva, hogy ez az új alap volta-képpen az eredeti.

Mindeközben Rosselli ügyelt arra, hogy liberális szocializmusa ne egyéni leleménynek tűnjön, hanem létező politikai tendenciának, amelynek ő csak nevet ad. „Az utóbbi években Európa-szerte a szocialista mozgalom mély átalakulásának vagyunk a tanúi, növekvő ragaszkodásnak a valósághoz...”, írja.³⁹ A mozgalmak megszabadulnak marxista terhüktől, a determinizmustól, az utópikusságtól, a messianizmustól – és „realista fürdőt” vesznek. Egyben, mint már idéztem is az idevágó szövegrészt, magukévá teszik a brit Munkáspárt gyakorlatát követve „a politikai harc liberális módszerét” – s nem eszközként, ideiglenesen, hanem célként, véglegesen. A szocialista mozgalom esetében „az elvonttól a valósba való átmenet” azt is jelenti, hogy az egyes országok mozgalmai elfejlődnek egymástól. „A különböző európai szocialista mozgalmak fokozatos sajátossá

³⁷ Uo. 95.

³⁸ Uo. 88–89.

³⁹ Uo. 98.

válásában és individualizálódásában nem szabad a szocializmus univerzalista eszménye kudarcának tünetét látni.⁴⁰ Hiba volt a marxista szocializmus erőszakos internacionalizmusa. Az olasz mozgalom immár visszanyúlhat a szinte teljesen elhanyagolt 19. századi itáliai szocialista hagyományhoz (Pisacanéhoz, Mazzinihez).

Azaz Rosselli új szocializmusa, bár „a szabadság mítosza” köré épül,⁴¹ magába kívánja fogadni „a nemzeti mítoszt” is, anélkül hogy feladná távlati céljait: „csak a különféle nemzeti közösségek szerves szintézise vezet egy nap a nemzetek föderációjához”.⁴² A *Socialismo liberale* legérdekesebb vonása, hogy szövege egyszerre szenvedélyes és taktikus.

A szakirodalomban (de már kortársainak visszaemlékezéseiben is) gyakran nevezték profetikusként Rosselli könyvét, de legalábbis a stílusát.⁴³ Ha profetikus, akkor számító, okos prófécia volt. „A háború megmutatta, milyen erővel rendelkezik a nemzeti mítosz”, írta.⁴⁴ A szocialista párt azért is veszített a húszas évek elején a fasizmussal szemben, mert ellenfele erősebb mítoszt kínált a tömegeknek, mint ő maga. Ha győzni akar, fel kell töltenie magát a legerősebb politikai mítoszokkal, a szabadságéval és a nemzetével. Az utóbbit, a nemzeti mítoszt el kell vennie politikai ellenfeleitől. Nem engedheti meg, hogy a nemzeti pártok „hazafias monopóliuma” legyen a nemzeti problémák tárgyalása.

(Egyezések, eltérések) Jászi 1919-es liberális szocializmusának, némi képp leegyszerűsítve, két liberális összetevője volt. Egyrészt liberális volt annyiban, hogy szabad piacon, szabad versenyen, szabad ma-

⁴⁰ Uo. 134.

⁴¹ Uo. 119.

⁴² Uo. 134.

⁴³ Aldo Garosci: *Vita di Carlo Rosselli*. [Vol. 1.] Firenze, 1973, Vallecchi, 115–116. A szerző Rosselli harcostársa volt, életrajza először 1945-ben jelent meg. Újabb szakirodalmi példa Joel Blatt: *Carlo Rosselli's Socialism*. In Spencer M. Di Scala (ed.): *Italian Socialism. Between Politics and History*. Amherst, 1996, University of Massachusetts Press, 80–99., 90. p.

⁴⁴ *Socialismo liberale*, 135.

gántulajdonon alapuló gazdaság mellett érvelt, lehetségesnek tartva, hogy ha kizárják a monopóliumok, kedvezmények, politikai beavatkozások lehetőségét a gazdaság működéséből, akkor e „tisztá gazdaság” viszonylag egyenlően osztja el a jövedelmeket a kistulajdonosi-szövetkezeti társadalomban. Másrészt liberális volt annyiban, hogy a jó társadalom elengedhetetlen részének tekintette a gondolat-, szó-lás-, sajtó-, egyesülési stb. szabadság érvényesülését és biztosítását.⁴⁵ Míg a második összetevőt illetően nincs lényeges eltérés magyar és olasz szerző álláspontja között, az első összetevő kérdései a *Socialismo liberale* szemszögéből nézve, azt hiszem, nem szocialista, hanem polgári dilemmáknak minősülnek: a *liberismo* kérdéseinek. Jászi, Oppenheimer elmélete nyomán, a társadalmi egyenlőség megvalósításának olyan útját javasolta, amely Rosselli nézőpontjából nem volt látható vagy nem volt szocialista. Jászi perspektívájából nézve viszont talán nem lehetne olyan könnyen elválasztani egymástól a szabadság általában vett kérdéseit a gazdasági szabadság kérdéseitől, ahogyan erre a *liberalismo*–*liberismo* fogalompár lehetőséget ad.

Rosselli közgazdász volt, Jászi nem. Mégis az utóbbi szerző alapította gazdaságelméletre a maga liberális szocializmusát, az előbbi nem. A *Socialismo liberale* közgazdasági szakaszai realisták, rugalmasak, és vegyes gazdaság-pártiak. A kiindulópontja világos: „A háború és a háború utáni időszak – különösen orosz – tapasztalatai [a felkészült szocialisták részéről] azon régi központosító, kollektivistá program elhagyásához vezettek, amely az államot adminisztrátorrá, egyetemes üzletvezetővé és az egyetemes jogok és szabadság felügyelőjévé tette.”⁴⁶ Amit elsősorban elvetnek a mai szocialisták, írta Rosselli, az a köztulajdonba vétel marxista mítosza.⁴⁷ Helyesnek tűnik, ha köztulajdonban vannak az alapvető közszolgáltatások, de veszélyesnek, ha az állam túlterjeszkedik ezeken. Werner Sombart tézisé a jövő vegyes gazdaságáról – kapitalista, szövetkezeti, kollek-

⁴⁵ Minderről részletesen írtam *Jászi Oszkár bécsi főműve* című tanulmányomban.

⁴⁶ *Socialismo liberale*, 98.

⁴⁷ A szocializálásról mint kommunisták és szociáldemokraták közös „varázsigéjéről” Jászinak is lesújtó véleménye volt. *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 95.

tív és magántulajdonú formák együttéléséről – az olasz szerző csak annyiban igazította ki, hogy kétségbe vonta a kapitalista formák jövőendő hegemoniáját. Úgy látta, könyvének más helyein is, hogy az állam hatóságai egyre inkább korlátozzák a kapitalizmust, egyfajta „szabályozott gazdaságot” alakítva ki, „amelyben a szükségletek ki-elégítésének az elve érvényesül a profit elve fölött”.⁴⁸

A *Socialismo liberale* éppolyan egyértelmű volt mindennemű diktatúra elítélésében, mint a *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. „A szabadság nem érhető el zsarnokságon vagy diktatúrán keresztül, és fentről kapott ajándékként. A szabadság hódítás, önhódítás, amelyet csak ... saját autonómiánk folyamatos gyakorlása révén lehet megőrizni. / A liberalizmus számára, tehát a szocializmus számára, alapvető fontosságú a politikai harc liberális vagy demokratikus módszerének a megtartása; mely módszert benső lényegénél fogva egészen áthatja a szabadság elve. Összegezhető egyetlen szóban is: önkormányzat.”⁴⁹ A szöveg folytatásából feltárul, hogy a „liberális módszer” Rosselli számára az ismert politikai játékszabály-rendszer elfogadását jelentette, amely biztosítja a többpárti politikai versengést, „lehetővé téve a különböző pártok utódlását a hatalomban”, békés módon. A marxista szocialistákra, kommunistákra utalva hangsúlyozta többször is, hogy velük ellentétben az ő részéről a liberális módszer elfogadása nem ideiglenes: nem eszköznek tekinti, hanem célnak, az esetleges hatalomra jutást követően is érvényesnek. A *Socialismo liberale* e téren egyértelműbb, mint Jászi könyve, amelyből csak mellékesen derül ki, hogy a szerző nemet mond a parlamentarizmus eltörlésére,⁵⁰ ám a mű következő mondataiban már a párt-politika és a tömegdemokrácia súlyos bírálatával találkozhatunk.⁵¹

⁴⁸ *Socialismo liberale*, 137.

⁴⁹ Uo. 100.

⁵⁰ *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*, 126.

⁵¹ A pártpolitika bírálatát Jászi könyvében uo. A tömegdemokrácia kritikája uo. 127–128. A „parlamenti kretenizmus” polgári radikális kritikájáról lásd Pók Attila: A dualista monarchia radikális demokrata kritikája – mai szemmel. In uő: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon*. Budapest, 2010, Akadémiai Kiadó, 113–156., 142–143. p.

Mindkét alkotásban, mintegy a marxizmus meghaladásának következményeként, individualistának – vagy annak is – nevezhető a szerző szocializmusa. Az egyéni gazdasági kezdeményezés védelmében Jászi éppoly elkötelezett sorokat írt, mint bármely liberális közgazdász. Az ő koncepciójában szinte csak a szövetkezet révén van jelen a kollektivista elv. Rosselli könyvében ellenben nyilvánvaló a törekvés kollektív és individuális egyensúlyának és viszonyosságának a fenntartására.⁵² Ugyancsak a marxizmus túlhaladásából következhet, hogy mindkét szöveg elmozdítja egymástól a szocializmust és a munkásosztályt, s a társadalom egészét teszi liberális szocializmusa alanyává. „Nem önmagában a proletariátus a szereplő – olvassuk a *Socialismo liberale*-ben –, hanem a társadalom, amely egészében és minden részében átalakulásra törekszik.”⁵³ Mégis, Jászi is, Rosselli is kitüntet egy-egy osztályt a figyelmével fejtegetései során. Az előbbi a parasztságot, amelyet mint individualista, a kis magántulajdonhoz ragaszkodó, az állammal szemben gyanakvó osztályt *ab ovo* a kommunizmus ellenfeleként, s a liberális szocializmus elveivel analóg jelenségként írt le. Az utóbbi pedig mégiscsak a proletariátust, amely mint a „liberális funkció” örököse, ha nem is a szocializmus, de a liberalizmus ágenseként visszatér az elméletbe.

Mindkét szerző művében erős erkölcsi hangsúly érvényesült; a társadalom kíváncsian szocialista átalakulását mindketten „erkölcsi reformként” (Jászi) vagy „erkölcsi forradalomként” (Rosselli) írták le. E kérdésfelvetés az előbbi szerzőnél a politika természetjogi alapú erkölcsi korlátozásának szükségességét jelentette, válaszul a marxizmus etikai relativizmusára, a bolsevizmus elvi amoralizmusára. Az utóbbi szerzőnél inkább a külső (társadalmi) és belső (egyéni) szocialista átalakulás egyensúlyával van összefüggésben: az „erkölcsi forradalom” a belső változás neve. Rossellinek fennmaradt egy *I miei conti del marxismo* (Elszámolásom a marxizmussal) című rövid, töredékes szövege, amelyet a *Socialismo liberale* alkotásának idején írt, ezért hozzá szokás csatolni a mű kiadásaihoz. Az írásmű tizenhá-

⁵² *Socialismo liberale*, 83.

⁵³ Uo. 85.

rom pontban foglalja össze szerzőjének politikai-eszmei álláspontját, némi bevezetéssel, némi utóhanggal. Mindössze az első négy pontját idézem itt (s a felvezetés néhány mondatát), hogy a sorrend által érzékelhetővé váljon, milyen nagy fontosságot tulajdonított a szerző az erkölcsi szempontnak szocializmusa felvázolásakor.

„Mégis, ki vagyok? Szocialista vagyok. (...) Egy fiatal szocialista, új és veszélyes védjeggyel, aki tanulmányozott, szenvedett, elmélkedett és megértett valamit a távoli és közeli olasz történelemből. És pontosan megértette,

1. hogy a szocializmus elsősorban erkölcsi forradalom, másodsorban pedig anyagi átalakulás.
2. hogy mint ilyen, ma a legjobbak tudatában megy végbe, nem szükséges várni, hogy eljőjön a napja.
3. hogy nincs szükségszerű kapcsolat a szocializmus és a marxizmus között.
4. hogy valójában ma a marxista filozófia azzal fenyeget, hogy kompromittálja a szocialista ügyet.”⁵⁴

(*Epilógus*) A Rosselliről szóló olasz szakirodalomban 1930-as könyvét olykor lezárásként, vízvázasztóként értelmezik.⁵⁵ Lehetséges, hogy így van; utolsó fejezete mindenesetre utólag a Giustizia e Libertà mozgalom előszavának tűnik. Hiszen végső oldalain „a fasizmus utáni holnapra” való szocialista felkészülésről olvashatunk, például arról, hogy a szocialisták „elkerülhetetlenül a holnap kormányának középpontjában állnak majd”, s fel kell adniuk „túl merev osztálykonceptiójukat, amely összeférhetetlen a demokratikus intézmények normális működésével”.⁵⁶ A mű záró bekezdése pedig egyenesen azt fogalmazza meg, hogy „új politikai alakulat” kiemelkedése lenne kívánatos, amely – mivel formálisan nem kötődne a múlthoz – a régi

⁵⁴ Uo. 143.

⁵⁵ Carmelo Calabrò: *Liberalismo, democrazia, socialismo. L'itinerario di Carlo Rosselli*. [Firenze], 2009, Firenze University Press, 82.

⁵⁶ *Socialismo liberale*, 141.

programoktól és módszerektől szabadon dolgozhatná ki „tizenöt év rendkívüli tapasztalatai alapján megújítási programját”.⁵⁷ Jászi és Rosselli művének egészen más következményei lettek életükön, életművükön belül. Jászi 1921 után talán sosem vette elő többé könyve kéziratát, s amerikai emigrációjával távol került attól a szellemi közegetől, amelyben műve kérdései felvetődtek. Rosselli ellenben hozzáfogott az utolsó fejezetben írtak megvalósításához, ám aktivista, majd frontharcos éveiben az álláspontja óhatatlanul eltávolodott attól, amit könyvében leírt.

FÜGGELÉK

Mint említettem, Jászi művével ellentétben, Carlo Rosselli könyvében nincs utalás Franz Oppenheimer liberális szocialista elméleti rendszerére. A *liberalsocialismo* vagy Rosselli általam forgatott olasz szakirodalmában rendkívül ritkán kerül elő a német tudós neve, s úgy vettem észre, általában nem tudnak kapcsolatukról sem. A már Párizsban élő olasz emigráns és a frankfurti szociológus 1931-ben levelet váltottak. A firenzei levéltári gyűjteményben, ahol Oppenheimer levele található, érthető módon nincs ott Rossellié. A kapcsolatot, a német nyelvű levélből kikövetkeztethetően, az olasz férfi kezdeményezte: elküldte francia nyelvű könyvét Oppenheimernek, s vélhetően arra kérte, segítse hozzá a német nyelvű megjelenéshez. A német tudós igen hosszú, hat oldalas levéllel válaszolt, amelynek tömören összefoglalom a tartalmát. A levél három témát taglal hosszabban: a könyvkiadás kérdését és a levélírónak a műről alkotott véleményét, Oppenheimer németországi telepesmozgalmának a helyzetét, és Rosselli esetleges közvetítését a német tudós és az új spanyol köztársasági kormányzat között.⁵⁸

⁵⁷ Uo. 142.

⁵⁸ Franz Oppenheimer levele Carlo Rossellinek, 1931. június 1. Istituto Storico della Resistenza in Toscana, Fondo: Archivi di Giustizia e libertà, Subfondo: Carlo Rosselli, Serie 1: Carteggi di Carlo Rosselli.

Javasoltam a jénai Gustav Fischer kiadónak, hogy jelentesse meg az Ön könyvét, de tartok tőle, hogy vissza fogja utasítani – írta először is Oppenheimer, majd felajánlotta, hogy ha mégis sikerülne a kiadás terve, bevezetőt írna hozzá. Az Ön könyve rendkívül aktuális; a szociáldemokráciát végre úgy kell felfogni, mint ami saját bölcsességének végére ért. Eljött az ideje, hogy komolyan foglalkozzék az agrárproblémákkal; hogyha a remélhetőleg megjelenő német kiadáshoz szeretné felhasználni az elméletemet, megtalálja tankönyvem új, ötödik kiadását. Az alapgondolata nem változott, de sok részlete igen. Példányom nincs belőle, de elküldöm Önnek a kivonatát, amit oktatási célokra készítettem. Sajnálatos volna, ha Fischer nem vállalkozna a könyve kiadására. Az új könyvekre a legrosszabb idők járnak. Pedig az Ön könyve számomra rendkívül fontosnak tűnik, mivel a marxizmust nem a polgárság, hanem egy olyan szocialista szempontjából bírálja, aki szenvedett a meggyőződéséért.

Később a levél Oppenheimer nagyszabású teleszeszmogalmának poroszországi megvalósítási esélyeiről szól. Végre bekövetkezett a lélektani pillanat, amire egy emberöltő óta várok – írta, arra célozva, hogy a szociáldemokrata porosz miniszterelnök és államtitkára jelentős összeggel támogatni fogja a programot. A pártok csak akkor változtatnak a programjukon, ha már nem sikeresek. Most a szociáldemokraták már csak az által tudnak növekedni, ha polgárok lépnek be hozzájuk. Igaz, a fiatalság Németországban is vagy kommunista, vagy fasiszta. Úgy tűnik, levelében Rosselli megkérdezte a német tudóst, mi a véleménye az agrárprobléma szovjet-orosz kezeléséről. Íme a válasz: A legkevésbé sem hiszek abban, hogy az agrárprobléma orosz megoldása sikeres lehet. A kommunista elosztás képtelen arra, hogy a munkások szorgalmát és az üzemek hozamát a megfelelő szintre emelje.

A levél jelentős része Oppenheimer esetleges részvételével foglalkozik a spanyol agrárkérdés megoldásában. Rosselli életrajzából tudható, hogy 1931 tavaszán, bizonyára a köztársaság április 14-i kiáltása után, Spanyolországba utazott.⁵⁹ Oppenheimer leveléből úgy

⁵⁹ Pugliese: i. m. 193.

tűnik, közvetíteni igyekezett az új kormányzat és a német agrárszakértő között. Rendkívül fontos volna, ha felhívná a spanyol vezetők figyelmét az elméleti eszméimre és gyakorlati próbálkozásaimra, válaszolta erre a tudós. Talán lehetséges volna, hogy a spanyolok célhoz érjenek anélkül, hogy átmennének a bolsevizmuson. Most itt, Spanyolországban van a szocialista demokrácia nagy reménye, miután Oroszország teljesen téves úton indult el. Minden attól függ tehát, hogy Spanyolországban megakadályozzák-e a bolsevista örültségeket azáltal, hogy a népnek azonnal kellő mennyiségű földet és eszközt adnak, a nagybirtokosok teljes kártalanítása mellett. A levél hosszan sorolja a szövetkezőfajtákat, amelyeket a spanyolok figyelmébe lehet ajánlani, s elképzelhetőnek mondja, hogy életkora dacára Madridba utazzon, ha a spanyol kormány felkérné erre.

Tudtommal Rosselli könyve nem jelent meg németül, s Oppenheimer nem lett a spanyol kormány tanácsadója. Az olasz férfi érdeklődése azonban megmaradt a köztársaság iránt; 1932-ben a *Giustizia e Libertà* mozgalom folyóiratában közölte az új spanyol alkotmány szövegét. A spanyol agrárkérdés témája meglepő módon Jászi levelezésében is előkerült a köztársaság első időszakában.⁶⁰ A polgárháború idején pedig sok-sok levélben szó esik a köztársaságiak ügye miatti aggodalmáról. 1937 nyarán egy ismeretlen fiatalember levelére, aki beállni készült a Nemzetközi Brigádokba, azt írta válaszul: „nincs ma ügy a világon, melynek nagyobb jelentőséget tulajdonítanék, mint a spanyol szabadságharcnak. Épp nem rég írtam egy barátomnak, hogy ha tíz évvel fiatalabb és egészségesebb volnék, nem tudnék ellentállni a váagnak, hogy én is kivegyem a részemet ebből a felemelő küzdelemből.”⁶¹ Ekkoriban Carlo Rosselli már a huescai fronton harcolt. S amikor Jászi megfogalmazta imént idézett levelében, mi a tétje a spanyol polgárháborúnak, az olasz szocialista kifejezéseit használta: „megmenteni a demokráciát úgy, hogy a szociális igazságosságot összeegyeztessük a szabadsággal”.

⁶⁰ Jászi Oszkár levele Károlyi Mihálynak, 1932. augusztus 17. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Budapest, 1991, Magvető, 337.

⁶¹ Jászi Oszkár levele Cseresznyés Sándornak, 1937. június 6. Lásd uo. 403.

A CIKKÍRÓ MINT TANÁR ÉS TÖRTÉNÉSZ

Menczer Béla az 1920–1930-as években

Menczer Béla pályafutásával csak ritkán és kevesen foglalkoztak eddig. Az 1970-es évek közepén-végén Menczer mint Illyés Gyula egykori párizsi lakótársa volt érdekes a *Hunok Párizsban* keletkezését interjúsorozat segítségével kutató Fodor Ilona számára;¹ a húszas évekbeli párizsi baloldali emigráció résztvevőjeként, Károlyi Mihály akkori titkáráként kérdezték a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtárának munkatársai kiadatlan felvételeiken. Később emigrációtörténeti kutatásai keretében Lee Congdon írt kiváló pályarajzot róla,² immár a negyvenes évektől formálódó konzervatív politikai gondolkodására helyezve a hangsúlyt, s ugyanezen a nyomon járt a Menczer életművét elemző legutóbbi jelentős tanulmány, Balázs Zoltán munkája is.³ Noha indokoltnak látom, hogy e kiváló politikai újságíró és történész működése értelmezésének a középpontjába az 1946 utáni angliai, konzervatív jellegű írásművei kerüljenek – például legnagyobb hatású könyve, az újabb kiadásokban *Tensions of Order and Freedom: Catholic Political Thought, 1789–1848* címet viselő gyűjteménye⁴ –, az alábbi tanulmány mégis a húszas-harmincas évek emigráns fiatal-

¹ Fodor Ilona: Menczer Béla Párizsban [interjú]. *Valóság*, 1975/10. 32–49.

² Lee Congdon: Menczer Béla. Egy konzervatív fejlődése. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1998/4–6. 551–563.

³ Balázs Zoltán: Menczer Béla gondolkodásának helye a magyar konzervativizmus hagyományában. *Politikatudományi Szemle*, 2010/1. 94–122. A szerzőnek köszönettel tartozom, mert évekkel ezelőtt rendelkezésemre bocsátotta Menczer *The Danube and the Tiber flowing with blood. An exile's story* című kiadatlan emlékiratának másolatát, amelyre tanulmányom második felében majd hivatkozni is fogok.

⁴ Első kiadása: Béla Menczer: *Catholic Political Thought 1789–1848*. London, 1952, Burns Oates.

emberére figyelve igyekszik kiegészíteni mindazt, ami elsősorban Lee Congdon pályaképéből Menczerről megtudható.

Írásom ugyanis nem Menczer-kutatások végeredményét közli, csupán a Jászi Oszkár életművével foglalkozó esztetörténeti vizsgálódásaim egyik (kapcsolattörténeti) mellékágának a részeredményeit. Az 1902-ben született Menczer Béla ugyanis Jászi Oszkár másodfokú unokaöccse volt, 1926-tól kezdve három évtizeden át rendszeresen leveleztek, mely levelek elsőrangú dokumentumai politikai nézeteik és kapcsolati hálójuk alakulásának. E könyv egyik előző tanulmányában már tárgyaltam, milyen szerepet játszott Menczer Jászi olasz emigráció iránti érdeklődésének felerősödésében, s ez milyen hatással lehetett életművének formálódására. Mostani írásomban is Menczer 1933–1934-es párizsi, olasz emigrációs környezetben töltött időszaka áll majd a középpontban – amellyel Lee Congdon pályarajza egyáltalán nem foglalkozott –, ám megpróbálom elhelyezni húszas-harmincas évekbeli szellemi-politikai tevékenységének az egészében. Tanulmányom címét Raymond Arontól kölcsönöztem: ő írt hasonló címmel portrét Walter Lippmannról.⁵ Az 1920-as, 1930-as években Menczer általában politikai újságíró volt, francia, német, majd angol nyelven. Ám mint látható lesz, olyan kolumnista, akinek a cikkei politikai gondolkodói és történetési ambíciókról árulkodtak – akárcsak világhírű amerikai kollégájának munkái.

„Ifjú forradalmi szocialistaként húsz évesen Horthy kormányzó börtönében ültem Budapesten; harminc évesen Berlinben voltam Hitler hatalomátvételének előestéjén; negyven évesen Brazzaville-ben, Francia Kongó fővárosában, de Gaulle tábornok hadseregének szolgálatában” – összegezte angliai letelepedése, angol polgárrá válása előtti évtizedeinek kalandos életét Menczer Béla kiadatlan emlékiratában, amely címét – *Bread far from my cradle* (Kenyer bölcsőm-

⁵ Raymond Aron: The Columnist as Teacher and Historian. In Marquis Childs – James Reston (eds.): *Walter Lippmann and His Times*. New York, 1959, Harcourt Brace, 111–125.

tól távol) – Mikes Kelemtől kölcsönözte.⁶ Mindenekelőtt rövid összefoglalom két évtizednyi politikai életrajzát. Menczer ifjan, még Budapesten, a Galilei Kör tagja volt, bizonyára a rájuk jellemző forradalmi hevülettel. Ám különféle visszaemlékezéseiben kitért arra, hogy a galileisták ifjabb nemzedékének a tájékozódása eltért a (huszonéves) idősebbekétől: pozitivista és természettudományos megalapozottságú szerzők helyett ők különféle idealista történelemmagyarázatokhoz vonzódtak.⁷ A kommün bukása után Menczer résztvevője lett egy, a magyar irodalomból Illyés Gyula *A Szentlélek karavánja* című befejezetlen önéletrajzi regényéből is ismert ifjú szocialista kezdeményezésnek, amely letartóztatásokkal, majd börtönbüntetéssel, emigrálással végződött.

E tizen- és huszonéves fiatalokból álló csoport a magántisztviselők szakszervezetének székházában tartott előadásokon verődött össze, hogy később Magyarországi Szocialista Párt néven alig-létező szervezetet alakítson, és röplap-osztogatásba kezdjen, egészen a közeli lebukásig. Illyés így jellemezte regényében az akkor tizenkilenc éves Menczert: „akadémiai tekintélyű jogász fia. Jászi Oszkár unokaöccse, már diákként az a fajta előrehajtott nyakú szobatudós, aki csak a könyvekig lát: a mai világot is a könyveken át fürkészi a sűrűn verdeső pilláival. Szerettük az esetlenségéért; mondhatni ezért becsültük okfejtéseit: tiszta szívből, önzetlen elméből fakadtak. Ámultatóan gazdag olvasottságtól támogatva.”⁸ Menczer pedig így emlékezett vissza a szakszervezetnél tartott előadására: „az én előadásom címe: A mai Európa kialakulása. [...] amiben én kb. azt jósoltam, hogy a nemzeti államok úgy, ahogy azok létrejöttek a 19-es, 20-as békekonferenciák eredményeképp – ezek nem fognak soká tartani, a jövő valamilyen európai egység felé visz, és ez az európai egység csa-

⁶ Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, raktári jelzet: V. 5406.

⁷ Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára, K/106, Merva Mária 1975-ös hangfelvétele. „Igyekeztünk ezeket a nagyrészt konzervatív érzelmű gondolkodókat beiktatni ... a forradalmi ifjúsági radikális irányok kánonába”, mondta itt Menczer Burckhardtra, Taine-re, Renanra, Ferreróra célozva.

⁸ Illyés Gyula: *A Szentlélek karavánja*. Budapest, 1987, Szépirodalmi Könyvkiadó, 137.

kis erősen demokratikus színezetben lehetséges. A szocialista program jórészenek vállalásával.”⁹

1922 márciusában tartóztatták le a (rendőrségi elnevezés szerint) Menczer-csoport még nem emigrált tagjait; öt tizenhét hónap börtönre ítélték. Mint a már említett emlékiratából tudható, végül is tíz hónapot töltött börtönben 1922 márciusától 1923 januárjának végéig, amikor is betegsége miatt szabadult; az év szeptemberében emigrált Bécsbe, álneves útlevéllal. Az osztrák fővárosban beiratkozott az egyetemre, többek közt Othmar Spann, von Misest és Hans Kelsent hallgatta (az elsőként említettet kissé zavarosnak, az utolsóként említettet unalmasnak és száraznak találta), megismerkedett a baloldali emigráció tagjaival (megemlíti például, hogy 1924-ben találkozott először Polányi Károllyal, aki iránt heves ellenszenvet érzett). 1924-ben, Bécsben kezdődött felnőttkori kapcsolata Jászival, aki ekkor tért vissza első amerikai útjáról, s a következő évben települt át végleg az Egyesült Államokba. Menczer 1925-ben Párizsba ment tovább anélkül, hogy bécsi tanulmányait befejezte volna, s a francia fővárosban a 9 rue Budé alatt lakott, Szent Lajos szigetén, mely lakást Illyés Gyula – több költeménye mellett – a *Hunok Párizsban* című művében énekelte meg.

Párizsban a Ligue des Droits de l'Homme et du Citoyen (röviden: az Emberi Jogok Ligája) magyar tagozatának – így az elnök Károlyi Mihálynak – a titkára lett, s külügyi újságíróként dolgozott különféle lapoknak, például a *Le Soir*-nak és a *Le Populaire*-nek. A neves magyar emigránsok közül a húszas években Párizsban – Menczer visszaemlékezéseiből úgy tűnik – egyrészt a száműzetésben szociáldemokratává lett, még Bécsben megismert Szende Pállal volt szorosabb kapcsolatban (ő ajánlotta be Károlynak, s mutatta be a francia szocialista vezetőnek, Léon Blumnak), másrészt Diner-Dénes Józseffel, a Károlyi-kormány egykori külügyi államtitkárával, aki Blum lapjának, a *Populaire*-nek szerkesztőbizottsági tagja is volt. Menczer a hagyatékában található egyik rövid, hivatalos, amerikai beutazáshoz készített 1947-es angol nyelvű önéletrajzában közli, hogy 1923

⁹ Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára, 798/1, Merva Mária 1978-as hangfelvétele.

után tagja volt előbb az osztrák, majd a francia szocialista pártnak, „de nagyon személyes, az individualista forradalmi hagyományhoz (Franciaországban Proudhon, Németországban Gustav Landauer) közeli nézetekkel, és egyenesen antimarxista és antimaterialista filozófiai kitekintéssel”.¹⁰

Ugyanezen szervezeti-eszmei kettősségről így ír másik visszaemlékező kéziratában, amely szintén a hagyatékban található „Párisi emlékeim az 1925–29-es évekből. Válasz a feltett kérdésekre” címmel, s talán 1975-ben készült a Fodor Ilona-féle interjú alapanyagául: „formálisan (de nem nagyon szívesen) a magyar Világosság-csoport tagja s a francia S. F. I. O. párté. Nem fejthetem ki itt a különbséget, de a szocialista szerzők és gondolkodók közül rám főként a francia Georges Sorel, a német Gustav Landauer, az olasz Antonio Labriola hatott. Továbbá Proudhon, akit főleg Daniel Halévy könyveiből ismertem meg. A marxizmus engem hidegen hagyott.”¹¹ A kettősség a kifejtés hiányában is egyértelmű: a Világosság-csoport marxista szociáldemokrata volt, Menczer kedves szerzői pedig nem marxista, hanem részben anarchista, részben szindikalista szocialisták. Politikai helyzetmegítélése is eltért – visszaemlékezései szerint – az idősebb párizsi emigránsokétól: „Károlyi Mihálytól különböztem a kommunizmus értékelésében. A nem-kommunista marxizmust sem kedveltem különösen, ezen a ponton közelebb állottam Jászi Oszkárhoz, mint a valamennyire marxista Szende Pálhoz és Diner-Déneshez.”¹²

Menczer a harmincas évek végéig baloldali, szocialista közegben mozgott: miután 1929-ben kiutasították Párizsból, közel négy évet Berlinben élt, ahol, mint írta, „a független baloldalhoz állt közel”, elsősorban a *Weltbühne*, illetve a *Welt am Montag* című lapokba dolgozva. 1933-ban Párizsba visszatérve az olasz szocialista Giustizia e Libertà mozgalomhoz kötődött (erről alább részletesen esik majd

¹⁰ MTA Könyvtára Kézirattára, Menczer Béla-hagyaték, Ms 5891/27.

¹¹ MTA Könyvtára Kézirattára, Menczer Béla-hagyaték, Ms 5891/30.

¹² Uo.

szó), 1934-től Londonban élve¹³ a Munkáspárt különböző szervezeteihez – például a Workers Educational Association-ben tartott előadásokat – és az olasz antifasiszta emigrációhoz. 1936-tól egészült ki tevékenységi köre az etióp ügygel, miután Mussolini olasz rendszere lerohanta Etiópiát, s Hailé Szelasszié császár külföldre menekült. „A császár 1936 május közepén érkezett Londonba – írja emlékiratában Menczer. – Felvettem a kapcsolatot a törzskarával, Sylvia Pankhurst által bemutatva, aki szerkesztett egy kis újságot New Times and Ethiopia News címmel, amelybe írtam, mert Londonban csupán ez volt kompromisszummentesen antifasiszta újság angolul.” Az emlékiratban önálló fejezet szól az etióp emigrációval való együttműködéséről, az olasz antifasiszták és az etióp vezetők közti közvetítő munkájáról.¹⁴

Ugyanakkor a harmincas évek közepén valamelyest megváltozott a helyzete: történész kutatómunkába kezdett Seton-Watson professzor irányítása mellett a University College London School of Slavonic Studies-ának keretei között. „A kutatómunkám [témája] Kossuth, Mazzini és Ledru-Rollin Európai Demokratikus Bizottsága volt, amelyet 1852-ben Londonban állítottak fel, s én londoni emigrációm idején szándékoztam megírni a róla szóló könyvemet” – írta emlékiratában. A kutatómunka azonban abbamaradt az első három német nyelvű fejezet megírása után, mert mint írta, a professzor „pénzalappal nem segített nekem”, s mert „lejjebb és lejjebb csökkent a rokonszenvem az 1848–49-es forradalom iránt”. A harmincas évek

¹³ Az utóbbi évek kevés Menczer-szöveggözlése egyikének bevezetőjében tévesen az szerepel, hogy Menczer Londonban a Bloomsbury Körbe tartozott. Csupán a városnegyed neve stimmel: Bloomsbury negyedében lakott 1934-től kezdve. Lásd „Tökéletes jövők nincsenek.” Interjú Menczer Bélával a Szabad Európa Rádióban (1972). *Kommentár*, 2007/1. 40–50., 40. p.

¹⁴ Menczer emlékiratának ide vágó részét közölte Szélinger Balázs: *Magyarország és Etiópia. Formális és informális kapcsolatok a 19. század második felétől a II. világháborúig*. Doktori értekezés. Szeged, 2008. SZTE Doktori Repozitórium: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1212/1/dissertation_SzB.pdf – A szerző tévesen írja kommentárjában, hogy Lorenzo Taezaz, az etióp diplomata, akivel Menczer a legszorosabban együttműködött, külügyminiszter volt – csupán 1941-ben lett az.

végétől mindenesetre már nem csupán újságcikkeket írt, hanem történeti (eszmetörténeti) tanulmányokat is; közülük az elsőt Eötvös Józsefről és a magyar liberalizmusról.¹⁵ Arról, hogy ez a váltás milyen nagymértékben volt belső készítés eredménye, érdekesen ad számot egy 1939-ben Csécsy Imrének írott levele.

Csécsy 1933 és 1939 között volt a *Századunk* folyóirat szerkesztője Budapesten, amely lapban Menczer több alkalommal is publikált. 1939. január 4-én „Az európai nacionalizmus lényege és értelme” címmel tervezett könyvének a tartalomjegyzékét és első fejezetét küldte el a szerkesztőnek, mely mű sosem készült el. Kísérőleveléből idézek néhány részletet: „én mint politikai és diplomáciai író itt úgy-ahogy be vagyok vezetve a céhbeliak közé, amint régebben Párizsban és Berlinben voltam. Mint filozófus azonban nem vagyok céhbeli, minthogy sokéves állandó kenyérgond sajnos távol tartott a »nem praktikus« dolgok írásától. Viszont egyre jobban érzem egy más szféra szükségét, s valami nem tiszavirág életű produkció hiányát.”¹⁶ A levél politikai filozófiai munkát sejtet, a tartalomjegyzék első címsora inkább történeti tanulmányt: „Bevezetés. A probléma felvetése és néhány általános megjegyzés a történelmi elemzés módszeréről”. Ám akármilyennek is képzelte a szerző leendő művét, a szándék egyértelmű: túl kívánt lépni a cikkírás időszakán, időtálló politikafilozófiai vagy történeti tanulmányok révén.

Az idézett levél egy további részlete is érdekes számunkra: „Lényegesebb talán megemlítenem, hogy annak ellenére, hogy az ide mellékelte írás olvasója katolikus konvertitára következethet, nem vagyok formailag katolikus konvertita. Kívül állok a katolikus egyházon, társadalmon és tradíción, csak tiszteletet érzek a katolikus szellemiség iránt, s használom és értelmezem Szent Tamás módszereit.” Úgy tűnik, 1939 táján Menczer más szempontból is fordulóponthoz érkezett: nemcsak az alkalmi cikkírás világától távolodott el,

¹⁵ Béla Menczer: Joseph Eötvös and Hungarian Liberalism. *The Slavonic and East European Review*, 1939. No. 51. 527–538.

¹⁶ Menczer Béla levele Csécsy Imrének, 1939. január 4. OSZK Kézirattára, 163/2609. Az idézetet nem betűhív átirással közlöm.

hanem a szocialista aktivizmus világától is.¹⁷ Ténylegesen 1941-ben katolizált. A politika keresztény alapjai iránti érdeklődése már 1939-ben megnyilvánult. „A jövőendő kreatív politikájának a személyiség védelmére kell irányulnia – írta *Joseph Eötvös and Hungarian Liberalism* című tanulmányában –, szemben a nemzeti és az egalitáriánus kollektívizmus önkényes beavatkozásával. Az ilyen politikának szükségképpen kereszténynek kell lennie.”¹⁸ S már 1939-ben foglalkozott Donoso Cortés műveivel is (bár első nagyobb tanulmányát róla majd csak 1948-ban tette közzé), ugyanis abban az évben Jászi így köszöntö meg egyik levelében a spanyol szerzőtől származó citátumokat: „Nagyon várom róla írandó essay-det.”¹⁹ Menczer tehát elérkezett további szellemi pályája nagy témáihoz: a katolicizmushoz és a konzervativizmushoz.

Én azonban visszatérek 1933-ba, a már említett *Giustizia e Libertà* mozgalom párizsi körébe, hogy alaposabban megvilágíthassam Menczer akkori nézeteit. Olasz szocialista kapcsolatai nem 1933-ban kezdődtek. Már 1929 előtt is egyfajta közvetítő szerepet töltött be a párizsi magyar és olasz politikai emigráció között, részben olasz nyelvtudása, részben alkati okok miatt. E kapcsolatokról részletesen írt *The Danube and the Tiber flowing with blood. An exile's story* című, olasz olvasók számára írott, kiadatlanul maradt memoárjában. Lehet, hogy e kéziratot találóbb történeti elemzésnek nevezni, mint memoárnak, hiszen személyes emlékeit objektív stílusban, visszatekintő politikai elemzésbe ágyazva beszéli el. Húszas évekbeli olasz kapcsó-

¹⁷ Ungvári Tamás az *Amerikai Népszava* online oldalára írt *Filozófus a kéményben* című cikkében (megjelent még: In uő: *A halhatatlanság enciklopédiája*. Scholar, 2011, Budapest, 32–36.) azt írta Menczerről, hogy az 1940-es évekre már „ki-gyógyult a kommunizmus iránti szerelméből: Lukács György hívéből konzervatív gondolkodó lett.” (34.) Menczer tudtommal nem volt sem kommunista, sem Lukács híve. *Bread far from my cradle* című emlékiratában így írt, 1919-re utalva: „Kétszer találkoztam Lukácssal, de az ő filozófiai és irodalmi tudománya semmilyen vonzerővel nem hatott rám.”

¹⁸ Idézi Congdon: i. m. 555.

¹⁹ Jászi Oszkár levele Menczer Bélának, 1939. június 4. Jászi e levelének eredetije a Borbándi Gyula-gyűjteményben található: Müncheni Magyar Intézet, Regensburg. Menczer Béla-csomó.

lati hálójára most nem térek ki. Berlinből Párizsba, mint írja, 1933 márciusának végén tért vissza, nem sokkal a Reichstag felgyújtása és a *Weltbühne* szerkesztőjének, Carl von Ossietzkynek a letartóztatása után. A GL mozgalmat azonban már korábban ismerte berlini olasz barátja, Gino Cazorzi révén. Így ír erről: „Emlékszem sok nagy beszélgetésünkre Gino Cazorzival, melyek révén nagyon jól tájékozott voltam már Berlinben Rosselli és a *Giustizia e Libertà* csoportja új kezdeményezéséről, melynek a hetilapját rendszeresen kézhez kaptam Berlinben, és néha hivatkoztam is rá, amikor előadtam különféle baloldali német szervezetekben.”²⁰

Cazorzi – aki, mint Menczer kéziratából megtudjuk, nem politikai száműzött, hanem önkéntes emigráns volt, tudós és költő, s a heidelbergi egyetemen Gundolfnál tanult –, valamint 1929 előtti ismerőse, Carlo Levi, a később világhírrév vált író és festő révén ismerkedett meg személyesen 1933-ban Carlo Rossellivel, a giellista mozgalom vezetőjével, akinek – mint írja – „majdnem rendszeres” vendége lett a Place de Pantheonon lévő lakásában.²¹ A GL mozgalom folyóiratát szerkesztő körre Menczer nagy szeretettel emlékezett vissza a Fodor Ilonának adott 1975-ös interjúbán is: „Amikor ... a berlini évek után újra – egy évre (1933–1934) – Párizsba jöttem, már az olasz szellem leghaladóbb képviselőinek körében éltem. [...] Ilyen volt az én Carlo Rosselli barátom, ilyenek voltak az ő munkatársai, akik közül Aldo Garosci, a turini egyetem ma híres államtudományi professzora (az olasz szenátus tagja) – egykor: régen volt bizony! – az én olasz stílusom javítgatója volt a *Giustizia e Libertà* negyedévi ... folyóiratában. Ilyen az én Carlo Levi barátom...”²²

²⁰ *The Danube and the Tiber flowing with blood. An exile's story.* MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 5895/75.

²¹ Gino Cazorzi később baljós szerepet játszott Rosselli életében. Ő mutatta be ugyanis neki (1934 végén) Giacomo Antoninit, aki az OVRA, a fasiszta titkosrendőrség besúgója lett Rosselli környezetében. Vö. Roberto Festorazzi: *Il segreto del conformista. Vita di Giacomo Antonini, l'uomo che spiò Carlo Rosselli ispirando Moravia.* Soveria Mannelli, 2009, Rubbettino, 34.

²² Fodor Ilona: *Menczer Béla Párizsban*, 36.

Menczernek két cikke jelent meg a *Quaderno di Giustizia e Libertà* hasábjain 1933-ban. Az első *Lettera di un profugo della Germania a un amico italiano* címmel a 7., júniusra datált számban, a második *Austria e Germania*²³ címmel a 9.-ben. A *The Danube and the Tiber flowing with blood* szövege alapján valószínűnek látszik, hogy a GL hetilapjában is publikált, nemcsak a folyóiratában. A QGL-nek különben meglehetősen kevés nem olasz munkatársa volt, többnyire neves szocialisták, mint például Otto Bauer, Marcel Déat vagy Georges Gurvitch, s ők többnyire csak egy-egy cikket közöltek az olasz lapban. Menczer 1934 kora tavaszán költözött át Londonba, de továbbra is kapcsolatban maradt Rossellivel. Az ő levele mutatta be például a magyar újságíró-t Luigi Sturzónak, a katolikus Néppárt vezetőjének, aki angliai emigrációban élt.²⁴ 1936-ból ismerek egy olasz nyelvű Menczer-levelet Rossellinek, amely arra tett javaslatot, hogy a Student Mouvement House tervezett márciusi „Háború vagy béke?” című konferenciájára készítsenek angol nyelvű, két-háromszáz példányos röpiratot a GL álláspontját bemutatandó.²⁵ 1937-ben pedig a Rosselli-testvérek meggyilkolása utáni londoni gyászünnepségek – Csécsyhez írott levele szerint – ő volt az egyik szónoka; a *Századunkba* pedig nekrológot írt olasz barátjáról.²⁶

Most lássuk Menczer „belépőjét” a *Giustizia e Libertà* körébe! „Túl korai még megírni a német köztársaság végének történetét”, kezdte cikkét, majd tizenegy oldalon keresztül mégiscsak magyarázatot kívánt adni, ha nem is arra, hogy miért bukott el a demokrácia (erről voltaképpen alig írt), hanem hogy miért került hatalomra Hitler. A cikk – hasonlóan a szerző magyar nyelvű írásaihoz – nagy léptékű történelmi fejtegetéseket tartalmaz, s kissé terjengős, körül-

²³ Online elérhető: <https://www.bibliotecaginobianco.it/flip/QGL/QGL09/#42>

²⁴ Carlo Rosselli levele Luigi Sturzónak, 1934. május 13. In *Luigi Sturzo e i Rosselli tra Londra, Parigi e New York. Carteggio (1929–1945)*. A cura e con introduzione di Giovanni Grasso. Soveria Mannelli, 2003, Rubbettino, 64.

²⁵ Menczer Béla levele Carlo Rossellinek, 1936. február 26. Istituto Storico della Resistenza in Toscana, Fondo: Archivi di Giustizia e libertà, Subfondo: Carlo Rosselli, Serie 1: Carteggio di Carlo Rosselli.

²⁶ Lásd erről jelen kötet *Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről* című szövegét.

ményes, választékos, szónokias stílusban íródott. Noha csak néhány hónappal írása megjelenése előtt hagyta el Berlint – „[a] napokban, amikor Göring felgyújtotta a Reichstagot, és a levegő, köszönhetően Hitlernek és Goebbelsnek, kezdett belélegezhetetlenné változni, én még Berlinben voltam” –, azaz szemtanúja, még hozzá újságíróként tájékozott szemtanúja volt az 1929 és 1933 közti éveknek, személyes emlékeiről alig ír. Cikkében mindenekelőtt elvetette a közkeletű magyarázatokat, amelyekben ugyanazon elv működését vélte felfedezni, bármily eltérőek is voltak: az Eszméről való lemondást a Valóság nevében. Menczer írása nemcsak történelmi elemzés, hanem idealista történetfilozófiai állásfoglalás is.

Cikkének legalább a harmada a marxista magyarázati séma elemzését és elutasítását foglalja magában. Íme bírálatának egyik érdekes gondolatmenete: Marx „csodálatos sikere lélektanilag azzal is magyarázható, hogy az álarcok leleplezője volt, mint Darwin és később Freud. [...] A polgári útról letért fiú örült, hogy Marx és Freud leleplezte apjának a közönséges létezését, amely nem gondol másra, csak haszonra és szexualitásra.” S hozzá hasonlóan a kelet-európai értelmiségiek is örültek, hogy Marx leleplezte a Nyugat pénzügyeit, Freud pedig közönséges érzékiségét. Marx „nem látta, hogy az igazságosság, az értelem, az eszményi szerelem, a szabadság eszméje nem szükségszerűen képmutatás”. „Marx sikerének volt másik oka is. A proletár, az elnyomott emberi lény örült, hogy újra látja régi álmát az aranykorról, a tudománytól megerősítve.” A német demokrácia bukásának marxista magyarázatát azért utasította el Menczer, mert az nem látott mást a náci hatalomátvételben, mint az osztályharc egy újabb eseményét.

Márpedig a cikkíró szerint Hitlerre a német szellem Lutherrel kezdődő története ad magyarázatot. Mint írta, előkelő német elméket követ, Max Weber, Troeltsch, Tillich és korábbi Nietzsche elemzését a mai német szellem furcsa szintézisééről, amely Luthernek, a cinikus és ügyes Nagy Frigyesnek és Bismarcknak, a romantikus filozófiának és a 19. század haszonelvűségének meglepő keveréke. „Íme tehát az eltérés a német gondolkodás és a többi között. A lutheránus, amikor már nem hisz többé, megveti az életet és az embe-

ri német, amelynek szerinte még ahhoz sincs joga, hogy szebbé tegye a saját életét” – így kezdődik Menczer német különút-története. A cikk e gondolatmenete talán Ernst Troeltsch *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* című művére támaszkodik, amely a lutheranizmus és kálvinizmus vallási tradícióinak különbségére vezette vissza Németország, illetve Nyugat-Európa eltérő politikai és kulturális rendszereit.²⁷ Menczer cikke szerint a kérdés, hogy mire irányuljon az emberi élet, amely „nem egyszerűen csak élet akar lenni, hanem szolgálat és áldozat”, a németek esetében így tevődik fel: kinek / minek akar szolgálni és áldozni a német szellem által áthatott német? A válasz ez: „azt akarja szolgálni, aki fenntartja a rendet ebben a nyomorult világban, a Fejedelmet vagy a gyarmati kalandort”.

„Hitler utánozza Mussolinit, de előbb Mussolini volt, e nagyon is vallástalan, kevésbé humanista szellem, aki utánozta a németeket; a ti jelenlegi zsarnokotokkal, barátom, megérkezett Luther Itáliába, de istenhit nélkül...” A cikk már korábban is szánt egy megjegyzést arra, hogy Mussolini és ideológusa, Giovanni Gentile már politikai újságíróként is a német szellem csodálója volt. 1933 táján a fasizmus és a náciizmus jelenségét a nem marxista értelmezések egy része saját nemzeti történelmükből magyarázta – így tett Menczer is a náciizmus esetében. Az olasz fasizmus magyarázatakor azonban eltért ettől a modelltől, talán azért, mert az új zsarnokságok szellemi okait vissza kívánta vezetni eredetükhöz, a vallási okhoz. Ez a módszertani eljárás utóbb is jellemezte munkáit. Nem lehetetlen, hogy későbbi rokonszenvét Donoso Cortés iránt ugyanez az eljárás váltotta ki, hisz a spanyol szerző a modern eszméket hasonló módon vezette vissza középkori teológiai álláspontokra.

Érdekes, hogy Machiavellinek idevágó mondatát, amelyet majd az európai konzervativizmus-kutatásban való részvételéről beszámoló 1972-es interjújában is idézett, részben mint az eszmetörténeti kuta-

²⁷ Vö. Georg G. Iggers: *A német historizmus. A német történetfelfogás Herdertől napjainkig*. Budapest, 1988, Gondolat, 285. – Menczer hasonló eszmefuttatását lásd *A nyugati civilizáció* című tanulmányában: *Századunk*, 1937/11–12. 351–359., 359. p.

tás módszertani alapeljárását, részben mint a konzervatív beállított-ság politikai normáját,²⁸ már ebben az 1933-as cikkben is citálta, némiképp eltérő értelemben. A mondat és kommentárja a cikkben így hangzik: „Az Ön honfitársa, Machiavelli, akit még egyszer idéznem kell, azt mondta: »Ha azt akarjuk, hogy egy felekezet vagy egy köztársaság hosszan éljen, szükséges gyakran visszavonni a saját kezdete felé« (*Beszélgetések Titus Livius első tíz könyvéről*, III. 1.).²⁹ Visszavezetni a dolgokat önnön kezdetükhöz, íme az értelme minden forradalomnak; ez lesz az értelme az eljövendőnek is, amelyhez, reméljük, Ön és én szerényen hozzájárulunk majd. Visszavezetni a dolgokat önnön alapelvük felé, íme, amit a filozófia tesz, és amiért a filozófus a szövetségesünk. A forradalmak visszavezetnek az alapelvek felé, a kezdetekhez, *in principio*, az emberi közösség erkölcsi eszméjéhez.”

A Machiavelli-mondat, amely 1933-ban a forradalmár Menczer kiindulópontjául szolgált, 1972-ben már konzervatív elveit igazolta. Nehéz volna ennél jobb példát találni arra, hogyan érvényesült a folytonosság szerzőnk gondolkodásában politikai tájékozódásának jelentős változása dacára. Az 1972-es interjúban Menczer arról beszélt, hogy kétszáz évvel ezelőtt, a legújabb kor kezdetén az olyan fogalmak, mint a liberális, konzervatív, demokrata, még „szabatos eszmék voltak. Az idők során jelszavak lettek, sokszor tartalmukból, értelmükből kiforgatva.” A történeti megközelítésnek tehát vissza kell vezetnie ezeket az eszméket az eredeti értelmükhöz. „Vannak bizonyosan örökérvényű igazságok”, ám ezekhez képest a konkrét történelmi események mindig esetlegesek. Itt tartott Menczer a fejtegetésében, amikor Machiavelli mondatát idézte. Majd így folytatta: „A mi csoportunk azt kívánja, hogy a Szabadság, az Emberi és Polgári Jog, a népi Törvény, soká éljenek, s velük az újkor minden olyan

²⁸ „Tökéletes jövők nincsenek.” Interjú Menczer Bélával ... 42.

²⁹ Menczer valószínűleg emlékezetből idézte Machiavellit. A teljes mondat Lontay László fordításában így hangzik: „És mivel olyan vegyes összetételű szervezetekről beszélek, mint a köztársaságok és a felekezetek, meg kell mondanom: azok az egészséges változások, amelyek a kezdetekhez vezetnek vissza.” *Niccolo Machiavelli művei*. 1. köt. Budapest, 1978, Európa, 326. Az olasz kulcsfogalom, a „*principio*”, egyszerre jelent alapelvet és kezdetet.

állama és társadalmi közössége, amelyeknek ezek a fogalmak a szellemi, lelki, erkölcsi alapjai. Az tehát a szándékunk, hogy ezeket a fogalmakat az eredetükhöz vezessük vissza, a híres firenzei államtitkár tanácsa szerint...”

Mint látható, az 1933-as forradalmár és az 1972-es konzervatív szövegrészt összeköti az idealista meggyőződés. A cikk szerint minden forradalomnak „az emberi közösség erkölcsi eszméje” felé kell irányulnia; az interjú szerint „vannak bizonyosan örökérvényű igazságok”, amelyekhez ragaszkodnunk kell a történelem esetlegességei közepette. Az olasz nyelvű cikkben a Machiavelli-mondat politikai normaként mutatkozott be, az interjúban inkább módszertani eljárásként: az eszmetörténész akkor tudja megérteni a jelen eszméit, ha visszavezeti őket önnön eredetükhöz. Valójában azonban már a *Lettera di un profugó*ban is alkalmazta a visszavezetés módszertani eljárását, amikor az 1933-as német szellemet végső soron a katolikus világtól való lutheri eltéréssel magyarázta; az interjú módszertani javaslata pedig kifejtése során észrevétlenül politikai hitvallássá alakult át.

A cikk vége felé bizakodóvá válik a szerző hangja: „Németország meg lesz szabadítva önnön szellemétől, a világ pedig a német szellemtől.” Felsorolja azon kiváló német szerzőket, akiknek az elemzésére támaszkodott a német szellem leírásakor, majd olyan történelmi alakokat idéz meg a német szellem alternatívájaként, akik az 1918-as forradalom kulcsszereplői voltak. „A német összeomlás a porosz Németország összeomlása volt; a német forradalom pedig, a porosz birodalom szétesése után, a Nyugat Németországának a visszaállítása...” A cikk „földrajzában” nagy szerephez jut a dél-észak, nyugat-kelet tájolás kulturális jelentésével való gazdálkodás. Az északi porosz tekintélyuralmat a déli, bajor, katolikus hagyomány ellenpontozza az érvelésben; a Németország keletét jelentő porosz birodalommal a Nyugat Németországa kerül szembe. 1918 forradalma Menczer értelmezésében Németország visszatérését jelentette a déli-nyugati Európához, „a paraszt- és munkásdemokrácia új alapján, amellyel Németország példát akart mutatni a Nyugatnak”. Fejtegetése azzal a kijelentéssel zárul, hogy a német történelem „egy napon vissza kell hogy térjen majd a bajor forradalom útjára”.

Menczer párizsi éveire való egyik visszaemlékezésében hasonló „kulturális földrajzzal” értelmezte ifjúkori politikai beállítottságát: „a latin szabadságesszmének az embere voltam..., és nekem többek között a marxizmus azért nem tetszett, mert nem latin, hanem német eredetű, és tulajdonképpen a német bölcseletből nőtt ki, nem pedig a latin szabadságsszelemből, amit én a magam örökségének tartottam, és aminek erősebb gyökerei voltak Magyarországon..., az alapja a magyar szabadságesszmének a latin műveltségéből és a római szzelemből származik...”³⁰ Emlékezését megerősítik akkoriban írott munkái: a *Lettera di un profugónál* még inkább 1937-es Carlo Rosselli-nekrológja, amelyben nagy szerepet kapott a latin-római hagyományra hivatkozás, hiszen olasz barátját római köztársasági érényeket felelevenítő hősként jelenítette meg.

Menczer utólag úgy látta, két ponton járult hozzá Rosselli kezdeményezéséhez. Egyrészt úgy vélte, új, nem szokványos magyarázattal állt elő a náciizmus létrejöttéről és veszélyéről, másrészt kísérletet tett arra, hogy nemzetközi kiterjedést adjon a GL olasz mozgalmának. Utóbbi törekvéséről is írt már említett olasz tárgyú emlékiratában: „Amint egy Rossellinek írt memorandumféleiben megvilágítottam, amely talán megmaradt az irattárában, az én szándékom egy új Internacionálé csoportosítása volt a Giustizia e Libertà körül, amely abban az időben az egyedüli igazán cselekvő antifasiszta szervezet volt, s próbáltam meggyőzni néhány Párizsban élő németet és osztrákot az új csoport számára...” A terv még Londonban is foglalkoztatta – s nem lehetetlen, hogy ez ihlette az Európai Demokratikus Bizottság történetének kutatását is. 1934 nyarán írta olasz barátjának: „Most egy új nemzetközi eszmei és cselekvési központot kell létrehozni a GL köré, amely képes lesz meggyőzni a világot az új demokratikus erő létezéséről.”³¹ Az „idea of a new International of »Liberal Socialism«” azonban idea maradt, s nem vált szervezetté.

³⁰ Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtára, K/106, Merva Mária 1975-ös hangfelvétele.

³¹ Menczer Béla levele Carlo Rossellinek, 1934. június 18. Istituto Storico della Resistenza in Toscana, Fondo: Archivi di Giustizia e liberta, Subfondo: Carlo Rosselli, Serie 1: Carteggi di Carlo Rosselli.

A *The Danube and the Tiber flowing with blood* oldalain Menczer ekként jellemezte 1933-as, a nácizmust illető nézeteit: „Habár a régi marxista iskola az olasz és német jelenséget mint osztályharcot ábrázolta, és a kapitalisták egyfajta összeesküvésének látta a kapitalista rendszer megmentésére, én azt állítottam a Quadernóban, hogy a német kérdés elsősorban lélektani, a megértéséhez alapos tudás szükséges a német történelemről és különösen az azt követő német vallástörténetről, hogy Németország elvált a Katolikus Európától a lutheri reformáció következtében.” Figyelembe kell venni, írta, „hogy két olasz tényezőnek nincs megfelelője Németországban: a nemzeti katolikus vallásnak, valamint a szabadság és az európai egység latin-római eszméje Mazzini-féle feléledésének. Alaposabban tanulmányozva Mazzinit, kezdtem belátni az olasz forradalmár hibáit, de úgy gondoltam, hogy használható ellenméregként a forgalomban lévő marxizmussal szemben...” A szerző jól emlékezett negyven évvel korábbi cikkére: valóban a „mi Mazzinink”-at állított szembe – követve a giellista mozgalom retorikáját – a fasizmus eszméivel.

Az persze kérdés, mennyire számított újszerűnek Menczer elemzése a GL körében. „Aldo Garosci az ő *Vita di Carlo Rosselli*jében megjegyzi – folytatja visszaemlékezését a *The Danube and the Tiber flowing with blood* –, hogy üdvözölte egy Németországból jött »fiatal magyar szerző« eszméit, amelyek szerint nem voltak annyira eredetiek, de önállósodni akartak a szokott marxista megközelítéstől; nos, ez a »fiatal magyar szerző« természetesen én voltam. Nem volt nagyon hízelgő számomra, hogy 1949-ben a könyvében nem írta ki a nevemet, de hozzá kell tennem, hogy amikor néhány évvel később újra találkoztunk közös barátunk, Carlo Levi római műtermében, a Palazzo Altieriben, a legszívélyesebben üdvözölt.” Menczer egyik rövid, magyar nyelvű, a hetvenes évek első feléből származó kéziratos önéletrajzában is felidézte 1933-as cikkének vitatott fogadtatását. Ebben nagyon invenciózusan írt arról, hogy a fasizmus és a nácizmus alapvető ellenfele voltaképpen a keresztény civilizáció volt – ez a tézis szerintem még csak lehetőségként van benne *Lettera di un profugo* fejtegetéseiben. A folytatás így hangzik:

„Ily gondolataimat azonban nagyon kevesen ismerték el a kövendő akció helyes alapjának, még az antifasiszta emigráció köreiben is. Még Carlo Rosselli barátom, később, 1937-ben, fasiszta orgyilkosok áldozata, Aldo Garosci..., Carlo Levi..., a Giustizia e Libertà társulat akkori vezetői is kételyekkel fogadták felfogásomat, amelyet az ő folyóiratukban, 1933–34-ben kifejtettem. Ez a folyóirat Il Quaderno volt, amely Párizsban jelent meg...”³² Úgy vélem, Menczer visszaemlékezései felidéznek valamelyest az egykori párizsi vitát, amelyet cikke, s talán még inkább szóban kifejtett nézetei kiválthattak a Place de Pantheonon lévő lakásban. A vita, legalábbis Menczer szemszögéből nézve, arról folyt, hogy mi a fasizmus és a náciizmus elleni politikai cselekvés megfelelő alapja, s erre olasz szocialista barátai bizonyára másféle – nem keresztény – választ adtak, mint ő. Már az 1937-es nekrológ is beszámolt vitájukról, Rosselli tévedéséről, hogy fel a kereszténységgel szembeni meg nem értését: „De hogyan nem vette észre, hogy a saját pozíciója kifejezetten vallásos szocialista pozíció, hogy a Mazzini s utódainak önmegtagadása, aszkéta spiritualizmusa, az önfeláldozás értelmébe vetett hite kifejezetten keresztény vonások?”³³

Ám a vita ellenére Menczer Rosselli hívének tartotta magát még londoni évei elején is. Az 1934 utáni évek politikai álláspontjáról így írt imént idézett kéziratban: „a fennálló mozgalmak közül mégis az angol Labour Partyhoz állottam a legközelebb, mint liberális szocialista, amint Carlo Rosselli franciául írt művében ... irányunkat és törekvésünket nevezte.”³⁴ Elgondolkodtató, hogy Jászai Oszkár unokaöccse, amikor saját álláspontját liberális szocialistának nevezte, Rossellire, és nem nagybátyjára hivatkozva tette ezt. Úgy sejtem – a Jászival való levelezése egy fordulatra utalva –, hogy nagybátyja liberális szocializmusa nem volt eléggé hősies az akkor harmincas évei elején járó unokaöcs számára. Amint utóbb Rosselli

³² MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 5891/29.

³³ Lásd a kötet *Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről* című tanulmányát.

³⁴ MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 5891/29. – Rosselli műve, a *Socialismo liberale* olaszul íródott, ám először francia fordításban jelent meg Párizsban, 1930-ban.

álláspontját nem találta eléggé kereszténynek ahhoz, hogy kitartson mellette barátja halála után is.

Stanislao G. Pugliese így foglalta össze a *Socialismo liberale* üzenetét: „A szocialista mozgalomnak vissza kell térnie saját etikai gyökereihez, azon időszakhoz, amelyben a politikai cselekvést a felháborodás és az erkölcsi botrány lángja ihlette. A pozitivizmus és a »tudományosság« rögeszméje megfosztotta a szocializmust ettől az ösztönzéstől.” Pedig a szocializmus valaha erkölcsi eszmény volt. „Rosselli úgy jellemezte több alkalommal a liberális szocializmus elképzelését, mint amely mutatkozhat ugyan disszonanciának, de nem lehet oximoron. Nem új politikai terminológiát szándékozott bevezetni, hanem vissza óhajtott vinni a szocializmust »saját első alapelveihez, saját történelmi és lelki eredetéhez«, és megmutatni, hogy végső elemzésben a szocializmus a »szabadság filozófiája« volt.”³⁵ Gondolom, olvasóim felismerték a Rosselli-idézetben rejlő Machiavelli-utalást, amely ugyanazon szöveghelyet idézi meg a firenzei szerző művéből, mint amelyre Menczer is hivatkozott a *Lettera di un profugo* szövegében, majd negyven évvel később az interjújában is. A QGL magyar szerzőjének cikkébe talán a *Socialisme libéral* közvetítésével érkezett el a nagy hatásúnak bizonyuló *Discorsi*-idézet.

Menczer különben utóbb éppen 1933 tájára datálta konzervatív irányba fordulásának kezdetét. A *Quaderni di Giustizia e Libertà* 1959-es kiadású összesített tartalomjegyzékét kiegészítették a szerzők rövid életrajzaival is. Menczerről az olvasható e szócikkben, hogy „1933-tól közeledni kezdett a konzervatívokhoz és a katolikusokhoz.”³⁶ A kiséletrajz adatai pontosak; azt feltételezem, hogy az alapjául szolgáló szöveget maga Menczer írta. Hasonlóan nyilatkozott a *Bread far from my cradle* oldalain is, arról írva (épp a „Collaboration with italian exiles” című fejezet élén), hogy párizsi ifúsága idején még a forradalom latin hagyományával rokonszenvezett, s ha

³⁵ Stanislao G. Pugliese: *Carlo Rosselli. Socialista eretico ed esule antifascista*. Torino, 2001, Bollati Boringhieri, 105. Az interpretált és idézett szövegrészt lásd Carlo Rosselli: *Socialismo liberale*. Torino, 1997, Einaudi, 89.

³⁶ *Quaderni di „Giustizia e Libertà”*. Torino, 1959, Bottega d’Erasmus, 28–29.

nincs Hitler, még hosszasan kitarthatott volna álláspontja mellett. Mussolini és még inkább Hitler fellépése indította el tájékozódását a konzervatív értékek felé. Miután elsorolta Rosselli köre már többször említett vezető tagjainak eltérő nézeteit és célkitűzéseit, saját magát ekként jellemezte: „én a keresztényliberális, majdnem a kereszténykonzervatív vá válás útján jártam”.

Memoárjainak, hagyatékban fellelhető önéletrajzainak, szóbeli visszaemlékezéseinek fontos feladata volt kereszténnyé, konzervatív vá válása folyamatának a „színre vitele”. Általában nem szakításként, hanem átfejlődésként, nem fordulatként, hanem elfordulásként beszélt el szocialista elkötelezettségének meghaladását. Rendkívül jellemző, hogy konzervatívként is az odatartozás kinyilvánításával és nagyrabecsüléssel beszélt 1933-as olasz forradalmi szocialista barátairól. Több írásában is igyekezett egységes értelmező keretet találni pályafutása egészének az elbeszéléséhez. Ezek egyike, hetvenes évek elejei rövid kézirat os önéletrajzában, így hangzik: „Voltaképpen egész életemben inkább liberális voltam, mint szocialista, vagy akár még demokrata is, de az ellenforradalom és a fasizmus forradalmi irányba terelt, mint később az uralkodó kommunizmus erősen konzervatív, katolikus irányba.”³⁷ Eszmetörténészként tudta, hogy egy-egy politikai cselekvő nézetei nagymértékben függnek attól, hogy kit vagy mit tekint ellenfelének (vagy ellenségének). Politikai íróként pedig azt kereste, mi lehet a „megfelelő alapja” a Horthy-rendszerrel, a fasizmussal, a nácizmussal, utóbb pedig a kommunizmussal szembeni politikai cselekvésnek.

³⁷ MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 5891/29.

HÁROM MAGYAR NEKROLÓG A ROSSELLI-TESTVÉREKRŐL

Az alább következő szövegközlés három olasz és három magyar szereplője közül magyar olvasók számára legfeljebb ketten ismertek, Csécsy Imre és Jászi Oszkár – legalábbis csak kettejüktől jelentek meg könyvek idehaza. A nagyvilágban azonban a szövegek keletkezésének évében, 1937-ben (és ma is) az olaszok voltak az ismertebbek. A 20. századi olasz politika- és különösen politikai gondolkodás-történetnek Carlo Rosselli és Gaetano Salvemini fontos alakjai, életrajzok és monográfiák szólnak munkásságukról, míg a harmadik olasz szereplőről, Carlo öccsének, Nello Rossellinek a történetírói műveiről inkább a bátyja politikai nézeteinek és akcióinak a gondolati kontextusát feltárni kívánó szakirodalomban lehet olvasni. Hatuk közül négyen emigrációban éltek: Jászi és Salvemini az Egyesült Államokban, Menczer Béla Londonban, Carlo Rosselli pedig Párizsban, illetve ekkoriban inkább Spanyolországban, ahol a Giustizia e Libertà mozgalom köztársaságiak oldalán harcoló olasz brigádjának a parancsnoka volt. Ketten éltek a hazájukban: Csécsy, aki a *Századunk* című folyóiratot szerkesztette Budapesten, és Nello Rosselli, a történész, aki Firenzében lakott.

Személyesen nem ismerték egymást mindannyian: a szerkesztő például nem ismerte az olasz testvérpárt, akikről nekrológot közölt a lapjában, s csak hírből ismerte atyai barátjukat, Salveminit, akinek két könyvét is ismertette a megelőző években a *Századunk*. Menczer Jászi unokaöccse volt, Csécsy pedig egykori titkára – az ő ajánlására kezdtek levelezni egymással 1933-tól kezdve, majd Csécsy párizsi utazásakor találkoztak is. Jászi vélhetően 1930 óta ismerte Salveminit, akivel rendszeresen levelezett; Carlo Rosselli politikai írásait olvasta, tervezte a vele való személyes megismerkedést is, ám erre

végül nem került sor. Menczer 1933-ban Párizsban ismerkedett össze Carlóval, s munkatársa lett *Quaderni di Giustizia e Libertà* című lapjának – erről a kötet előző tanulmánya szól. Mint egy Csécsynek írott 1936-os leveléből kiderül, Salveminit személyesen csak felületesen ismerte.¹ A közzeéteendő szövegek Csécsy hagyatékában maradtak fenn.

A három nekrológ nem sokkal az után íródott, hogy 1937. június 9-én Franciaországban meggyilkolták a Rosselli-testvéreket. A merényletről (és Carlo Rosselli hozzá vezető életútjáról) olvashatnak a Jászi és Menczer által írt búcsúztatókban; azóta természetesen terjedelmes olasz és angol nyelvű szakirodalom foglalkozott vele.² A kiadott és kiadatlan Jászi és Csécsy, valamint Jászi és Menczer közötti levelezésből látható, hogy Jászi 1933-tól kezdve élénken érdeklődött Rosselli párizsi köre és folyóirata iránt,³ s törekvéseiben saját egykori (1918 utáni) ambícióinak, nézeteinek a mását, folytatását látta. Jászi döntően két forrásból jutott Rosselli körének írásaihoz és róluk szóló információkhoz: Menczertől és Salveminitől, akivel idővel baráti kapcsolatba került, vendégül látta oberlini otthonában is (elsőként talán 1933 tavaszán),⁴ s akiről többször leírta a harmincas-negyvenes években, hogy az ő nézeteihez, törekvéseihez állnak a

¹ Menczer Béla levele Csécsy Imrének, 1936. december 5. OSZK Kézirattára, 163/1751: „Salvemini Amerikában van (egyébként, mivel soha nem tartózkodtunk huzamosabb ideig egy városban, személyesen alig ismerem őt; néhányszor láttam 10 évvel ezelőtt Párizsban) ...” – Itt szeretném megköszönni Földesi Ferencnek és kéziratári munkatársainak a kutatásomhoz nyújtott segítségét.

² A gyilkosságot a La Cagoule nevű francia félfasiszta csoport tagjai követték el, valószínűleg olasz kormányzati megrendelésre. Újabb keletű irodalom a merényletről Stanislao G. Pugliese: *Death in Exile. The Assassination of Carlo Rosselli. Journal of Contemporary History*, 1997. No. 3. 305–319. Ugyanerről Mimmo Franzinelli: *Il delitto Rosselli. 9 giugno 1937. Anatomia di un omicidio politico*. Milano, 2007, Mondadori.

³ Erről lásd Jászi levelezéskötetének 176. és 177. darabját: *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 342–348.

⁴ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 349.

legközelebb saját nézetei és törekvései.⁵ A Rosselli-testvérek hosszú ideje szoros kapcsolatban álltak Salveminivel (erről esik szó az alábbi nekrológokban is), aki 1929-ben, már az emigrációban, egyik alapítója volt Rosselli mozgalmának, a Giustizia e Libertànak. Vannak olasz eszmetörténészek, akik Rosselli liberális szocializmusának az eredetét is Salvemininél találják meg, 1920-as cikkeiben.⁶

A három nekrológ többféle tanulságot hordoz. Egyrészt rávilágít arra, hogy a cenzúra és öncenzúra milyen megfontolásai érvényesültek a *Századunk* közléseiben: Menczer nekrológjai csak összevontan, rövidítve, delfinizálva jelenhettek meg a folyóirat 1937. augusztus-szeptemberi számában (XII. évfolyam, 6–7. szám, 247–249.). A megjelent változatot nem közlöm újra. Másrészt ismertté tesz egy magyar nyelvű Jászi-írást – a harmincas évek közepén a *Századunk*-ban megjelent Jászi-cikkek többsége ugyanis angolul íródott, általában Csécsy fordította őket magyarra, noha ezt a folyóiratban nem jelezték. Az oberlini nekrológ környékén írt levelek azt sejtetik, hogy a Rosselliék elleni merénylet híre Jásziban összekapcsolódott akkoriban felmerült új nagy elméleti témájával, a zsarnokgyilkosság melletti érvelés európai történetének kérdéseivel. Harmadrészt a Menczer által írt nekrológok ténye rámutat szerzőjének erős olasz emigráns kapcsolati hálójára a párizsi éveit követő időszakban is, s egyben bemutatja azokat a vitapontokat, amelyek Menczer harmincas évekbeli felfogását elválasztották Rosselliétől.

⁵ Például Kolnai Aurélnak írt 1938. október 10-i levelében: „De már évek óta hirdetjük Salveminivel, hogy egy antipacifista könyv a kor követelményévé vált.” In „Sorai ismét választ követelnek.” Jászi Oszkár és Kolnai Aurél levelezéséből. *Világosság*, 1997/5–6. 74–107., 75. p.

⁶ Fabio Grassi Orsini: Carlo Rosselli – Gaetano Salvemini. Le origini del socialismo liberale. In Maurizio Degl’Innocenti (a cura di): *Carlo Rosselli e il socialismo liberale*. Manduria, 1999, Lacaita, 21–56., különösen: 30–39.

SZÖVEGKÖZLÉS

I. [Jászi Oszkár tévesen 1936. június 14-re datált, valójában egy évvel későbbi levlapja Csécsy Imrének. OSZK Kézirattára, 163/1542. Csak a levlap utóirata tartozik a tárgyhoz:]

„A Rosselli testvérek tragédiája mélyen lesújtott és felbőszített.”

II. [Menczer Béla levele Csécsy Imrének, London, 1937. június 16. OSZK Kézirattára, 163/2608]

„Kedves Csécsy dr,

Mellékelem a londoni Rosselli-emlékünnepevényen mondandó beszédem magyarul, amely Önt és a Századunkat bizonyosan érdekelni fogja. Öszinte híve Menczer Béla”

III. [Menczer Béla Carlo Rosselli-nekrológja, OSZK Kézirattára, 163/2608. Nem betűhív átirása a kézzel írt eredetinek. A betűhibákat javítottam. A kiemelések az eredetit követik.]

Carlo Rosselli
1898⁷–1937

Pleurez Italiens, il vous eût fait[s] Romains⁸
Victor Hugo

⁷ Carlo Rosselli tényleges születési éve: 1899.

⁸ Idézet a francia költő Mentana. *La voix de Guernesey* című költeményéből, amely 1867-es mentanai veresége után íródott Garibaldihoz. Szó szerinti fordításban: „Sírjatok, olaszok, rómaiakká tettek titeket.” Köszönöm Szolláth Dávid és Bárdos Zsuzsa francia fordítási segítségét.

Más véget nem várt, más véget nem remélhettünk számára mi, akik egy évtized óta figyeltük gondolatát, szavát és tetteit,⁹ akik reményért, bizalomért, vigaszért fordultunk hozzá, valahányszor egy Démon azt súgta nekünk, hogy minden hiába, hogy mindaz, ami ellen Rosselli élete egyetlen, megszakítás nélküli, kérlelhetetlen harc és tiltakozás volt, nem epizód, hanem a hanyatló Európa végvonaglása. Féltettük őt, amikor három évig hazája megcsúfolóinak börtönében ült, féltettük, amikor Emilio Lussuval¹⁰ és Fausto Nittivel három hétig kalandozott, hadihajóktól üldözve, a szökevények motorcsónakján Európa és Afrika partjai között, féltettük, amikor barátai számára oly felejtethetetlen Place du Panthéon-i otthonában napi 16 órai munkáját végezte Itália jövőjéért, időnként névtelen gyalázó és fenyegető leveleket dobva a papírkosárba. Féltettük őt, amikor közel egy év előtt felcserélte a boldog párizsi otthont az aragon lövészárokkal, amikor sebesülten tért vissza az övéihez, hogy felépülése után újra a spanyol frontra menjen, ahol talán szintén elérte volna a végzet.

És mégis, amikor megjött a hír, hogy eltalálta az orgyilkos nem váratlan golyója, úgy éreztük, mintha elsötétült volna a nap. Élt még bennünk valami titkos, fennhangon babonából ki nem mondott remény, hogy egy napon hazájában fogjuk látni őt, hogy egy napon lesz még olyan világ, ahol a lármas ostobaságot, a perverz ízléstelenséget, az elfajult gyáva kegyetlenséget, a szónak és gondolatnak csúfolt hiénaüvöltést felváltja az, aminek Carlo Rosselli megtestesülése volt, az önzetlen, fennhangon szeméremből szinte be nem vallott hazaszeretet, a humanista tudós módszeres s türelmes igazságkeresése, a biztonságért és a csöcselék éljeneiért nem epedő cselekvő bátorság, a józan és okos, de mindig szívbéli emberszeretet. „Le siècle est à la

⁹ A szöveg „mi, akik egy évtized óta figyeltük” megfogalmazása Rosselli Lipari szigetére való száműzetésének évére, 1927-re utal. Menczer személyesen 1933-ban ismerte meg Carlo Rossellit; erről részletesen írt *The Danube and the Tiber Flowing with Blood. An Exile's Story* című kiadatlan memoárjának hatodik fejezetében (MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms 5895/75).

¹⁰ Emilio Lussu magyarul is megjelent memoárjának utolsó oldalain elmeséli közsős, 1929-es szökésüket: *A Marcia su Roma – és a háttér.* Budapest, 1977, Magvető, 212–214.

barre et je suis son témoin” – mondotta a költő,¹¹ aki Dante mellett minden idők legnagyobb száműzöttje volt, s akit Carlo és száműzött köre talán még jobban értett és szeretett, mint a mai Franciaország.

Tanúi vagyunk a megvádolt évszázadnak, s vállalni kell sorsunkat. Mi vár még reánk? Várnunk és figyelniünk kell. De hogyan fogjuk elviselni, ami még következik, amikor ama félénk remény is megcsalt bennünket, amelyet Carlo eleven, fiatalos életkedvére, törhetetlen energiájára, sokoldalú és mindig fejlődő szellemére építeni tegnap még jogosultnak tartottunk. – Hogyan fog Olaszország feltámadni a csúf tetszhalálból nélküle?

Pleurez Italiens, il vous eût fait[s] Romains, mondotta ugyanaz a költő, amikor a mentanai csata után Garibaldi csillaga örökre leszálalni látszott. Hányszor jutottak ezek a szavak eszünkbe az utóbbi néhány esztendőben! Amikor a lendületes, bátor ifjú tribun, Matteotti mint foszló hulla halásztatott ki a tóból, amikor Pilati, Minzoni, Amendola belehaltak az idomított útonállók által osztott sebeikbe.¹² Amikor Sergio Ala, Fernando de Rosa és Mario Angeloni elvérezve hantoltattak a spanyol homokba. Amikor – alig néhány hét előtt – a hosszú börtönből hozott kór megölte Gramsci szüntelenül s a népnek és az igazságnak szentelt agyát és szívét, amikor Luigi Ferrari, egy nagy gondolkozó befejezetlen életművét hátrahagyva, keresztény türelemmel megadta magát a hosszas betegségnek, amelyet a múlt háború rendszeres gyilkolózeme gázolt testébe. Amikor Lauro de Bosis, az „Ikarus” költője, mint új Ikarusz zuhant a Földközi-tengerbe.

Mennyi tehetség, mennyi nagyra törő akarat, mennyi önzetlen és nemes fiatalság előzte meg a mi Carlónkat az úton, amely e korban a valóban római erény egyetlen útjának látszik! És mily vak és süket kell legyen e kor az igazi erény, az igazi emberi érték, az igazi férfiaság, az igazi Róma iránt, ha mindezt észre sem vette!

¹¹ Az idézet Victor Hugo *Rettenetes év* című kötetének előhangjából való: „E század van soron, s én vagyok tanúja.” (Somlyó György fordítása) Szó szerinti fordításban: „A század bíróság előtt áll, és én vagyok a tanúja.”

¹² A Carlo Rosselli-nekrológ több nevéhez, adatához maga Menczer írt következő levelében magyarázatokat: ezeket a hátralévő lapokon találja az olvasó.

Carlo Rossellit, az embert szeretni és értékelni a mi feladatunk. Rossellit, a gondolkozót, az író, a tudóst és politikust a jövő – talán – jobb nemzedék fogja elbírálni. Ma még túlságosan közel áll hozzánk. Még túlságosan emlékszünk rá, hol tévedett egy vagy más kérdésben, hol éreztük szenvedélyes kritikáját kissé negatívnak. Még túl sokat látunk gondolataiból kidolgozatlanok (minthogy inspirált követők még nem nyúltak hozzá és nem fejlesztették azt tovább), még túl sokat érzünk művéből az elavult közelmúlt publicisztikájának, amelyet majd csak a jövő fog történelemnek értékelni.

De álljon előttünk az ember, minthogy az ő esetében, mint minden igazi férfiú esetében, az ember egyben a gondolkozó, a politikus, az író is volt. Firenzei polgárnak született s mindvégig az maradt. Olasz nyelvezete valóban firenzei volt – s ennél nagyobb dicséret olasz író, nem érhet. Polgár volt. A polgár lelkiismerete, méltósága, a szabad polgár iránti magától értetődő tisztelete volt demokráciája lényege, köz és magánélete minden vonatkozásában.

Tudós volt, tanító és nevelő. Humanista ősök szorgalmát és módszerességét örökölte. A szobatudósság vádja, amelyet az analfabéták nemzetközi összeesküvése mindenkinek fejéhez vág, aki nem az analfabéta céhből való, persze nem került el. De nála senkit igaztalanabban nem ért. Alig volt 23 éves, amikor a genovai közgazdasági egyetem magántanárává habilitálta a leszerelt katonadiákot s mi sem lett volna egyszerűbb számára, mint a regime-mel megalkudva folytatni – könyvtárszobában – a fényesnek indult tudományos pályafutást. De a közgazdaságtan nem elégítette ki. Rendkívüli tudását a konkrét feladatok terén, világos áttekintését a gyakorlati szociális kérdéseknek részben ennek köszönhetette ugyan, de egyre inkább érezte, nagyrészt Croce hatása alatt, és senki nála jobban nem érezte, hogy a baj gyökere filozófiai, szellemi és erkölcsi. Úgy érezte – s ez a meggyőződés inspirálta a *Socialismo liberale* óta minden sorát –, hogy a döntő kérdés a nevelés kérdése, az emberi ideálé, amelyet nemzetek és osztályok maguknak alkotnak, s amely felé törekszenek. Az egyéniségnek s a polgárerénynek rendelte alá az organizáció minden kérdését. Nem volt rendszeralkotó – tekintsük ezt a megállapítást akár kifogásnak, akár dicséretnek.

Inkább a római sztoikus bölcselő-államférfiak utódja volt, akiknek a filozófia inkább magatartás volt, mint rendszer, mint a Proudhoné és a Marxé.

De utódja volt firenzei polgártársának, Machiavellinek is, az igazi Machiavellinek, s nem annak a karikatúrának, amelyet a porosz királyi szerző később saját tetteivel megcáfolt könyve prezentált a világnak a „Discorsi” írójáról. Mint Machiavelli, Rosselli is ott volt leginkább elemében, ahol konkrét helyzetek eldöntését kellett érvekkel és akaratokkal befolyásolni. Mint Messer Nicolo, ő is néha a hidegség, sőt néha a cinizmus maszkja alá rejtette igazi voltát; önzetlenségét és szinte gyermeki tisztaságát, félve a kérkedő moralizmusnak még a látszatától is, s az erény képmutatásától. Mint Machiavelli, ő is polgár volt és olasz volt, s ő is a szabad polgári Olaszországot akarta a pápaság s a jött-ment zsarnokok között megosztott Olaszország helyébe. De egy ponton – s a legfontosabbikon – eltért firenzei polgártársától. Rosselli nem hitt abban, hogy az ilyen szabad és polgári Itália egy ember műve, vagy a zsarnokok egyikének – mai nyelven a tábornokok vagy kisebb pártvezérek egyikének – érdeke lehet. Az ő tanítása és hite az, hogy a szabad és polgári Itália csak a nép, az újjánevelt, a nevével való visszaélés s a gonoszul ostoba kizsákmányolás tudatára ébredt nép műve lehet.

Hitt az olasz nép újjánevelésében, példaadás, komoly és csendes munka, türelmes és cselekvő emberszeretet, bátor önfeláldozás által. Ez volt a Mazzini hite és ez volt a Rossellié is. Mazzini élete példájának felelevenítése a fasizmus kezdetén a „Rivoluzione liberale” egykori körének s főleg Rossellinek érdeme volt. Mazzini szellemi utódai közé helyezve őt járunk talán legközelebb az igazsághoz Rosselli jellemzésében. „Gondolat és tett” volt Mazzini jelszava¹³ s ez lehetne a Rosselli epitáfiuma is.

De itt kell talán az ellenvetést tennem, amelyet életében nem hallgattam el előtte, s amelyet a halott iránt is szükségesnek érzek

¹³ *Pensiero e Azione* volt a címe Mazzini Londonban 1858 és 1860 között kiadott lapjának.

megtenni, minthogy e halott számunkra nem halott, hanem egy jövő nemzedék inspirátora, igazságaiban, mint – ez elkerülhetetlen – tévedéseiben is. Ősi firenzei és genovai szabadságszeretete és hagyománya izzó antipapistává tette. Az apró zsarnokok mellett a pápának tulajdonította az olasz élet és az olaszság legrosszabb vonásait. Bizonyosan igaza volt nagy részben s hívó katolikusok, Ferrari, Crespi, Sturzo keresztény őszinteséggel és alázattal osztották Rosselli egyházkritikájának nagy részét. De hogyan nem vette észre, hogy a saját pozíciója kifejezetten vallásos szocialista pozíció, hogy a Mazzini s utódainak önmegtagadása, aszkéta spiritualizmusa, az önfeláldozás értelmébe vetett hite kifejezetten keresztény vonások? Talán még azt is ellene vethetném, hogy itt-ott a blöffölő retorika elleni undora túlságosan s erőltetetten józanná tette stílusát, holott a lendület egyéniségének – s az olasz nyelvnek – legfőbb sajátása.

Talán még mindig túl sokat tartott meg ideológiákból, amelyeknek ferdeségeit felismerte, talán néha túlzottan kritikus volt az előtte működött parlamenti antifasiszta generációval, s néha túl enyhé tolakodó litterátus jobbantudókkal szemben, akiknek rohanása a végcél felé inkább saját pehelykönnyűségük, mint saját erejük következménye. Itt-ott talán túlbecsült egy-egy másodrangú értéket kultúrákban, ahol nem volt oly otthonos, mint az olasz, a spanyol, a francia és az angol kultúrában. Talán még erősebben kellett volna hangsúlyoznia a különbséget az igazi nép- és munkásbarátság s a demagóg proletarizmus között, s még jobban kellett volna óvakodnia az utóbbi képviselőitől. Talán még jobban kellett volna óvni a szokványos fogalmaktól.

De minderről majd akkor, ha majd a döbbenet elmúltá után Rosselli küzdelmeit és művét, alapvető könyvét (*Socialisme libéral*. Paris, Valois, 1927), a „Rivoluzione Liberale”, a „Quaderno”, a „Giustizia e Libertà” több kötetre menő tanulmányait, alapos és előre látó külpolitikai cikkeit, s kegyes kezekkel őrzött hagyatékát egészében lesz alkalmunk elemezni. Ma gondoljunk a frissen hantolt sírra az idegen földben, a tudásban és emberi értékben Carlóhoz méltó fivérre, Nellóra, aki mellette nyerte halálát, a nemes és nagyszerű angol nőre, aki szelleme fejlődésében, életében és művében legmegértőbb

társa volt, a kisfiúkra,¹⁴ akik néhány év múlva majd megértik, miért élt és miért halt meg az apjuk, s a hősiek agg Corneliára, aki ma két fiát siratja.¹⁵

Gondoljunk arra, hogy mily kegyetlenül emlékeztet a sors arra, hogy mily komoly, mily véres a játszma, és milyen áthidalhatatlan a két világ közti szakadék. Gondoljunk az olasz népre, amelynek egyre szélesebb rétegei Rosselli tetteit várták, s amelynek Rosselli szelleme és maradék pora jut majd ama napon. Gondoljunk a mártír Etiópiára, amelynek igazi lényét és törekvését, bölcs és bátor vezérét Rosselli értette meg elsőnek az olaszok közül, amelynek száműzött fejedelme neki, Rossellinek küldötte az azóta a spanyol harctéren halálra sebezett Sergio Ala útján a másik, a jobb Itáliának szóló nemes szavakba foglalt üdvözlét és rokonszenvét. Gondoljunk a küzdő spanyol népre, melynek katonája volt.

De gondoljunk arra is – ökölbe szorult kézzel –, hogy most is, mint akkor, amikor Guernica égett, amikor Ras Desta¹⁶ véresen hullott hazájáért a porba, amikor Matteotti hullája még a vízen úszott, hogy most is megjelent az elmaradhatatlanul körmönfont és becstelenségű alapos rágalom, amely túlalapossága által önmagát leplezi le, s amely ismét nem várta meg, hogy kihűljön a tetem. Rendszer a hazugságban és a vérontásban, ez a lényege a dolognak, amely ellen talán erőtlene a Rosselliek s a többi Don Quijoték. De eltéríteni őket a maguk dárdaharcától nem fogják a legkövérebb Sancho Panzák sem, s a mérges gázt okádó csavaros gépek sem.

Utolsó sorai a Halálnak szóltak, bár aligha sejtette, hogy a vég így közeli. Matteotti halála évfordulóját készült ünnepelni az emigráció, s a veterán Claudio Trevesét, aki 1933-ban a Matteotti-emlékünnepevényen mondott beszéde után holtan rogyott össze párizsi otthoná-

¹⁴ Carlo Rosselli felesége Marion Cave volt, s két kisfiuk mellett kislányuk is volt, akit Menczer nekrológja nem említ: Amelia Rosselli, később jelentős olasz költőnő.

¹⁵ Utalás Corneliára, Tiberius és Gaius Gracchus anyjára, a római női erények megtestesítőjére, aki mindkét fiát elvesztette. A Rosselli-fivérek anyja Amelia Pincherle írónő volt.

¹⁶ Ras Desta etióp előkelő, Hailé Szelasszié császár veje, hadseregének egyik parancsnoka volt Etiópia olasz lerochanása idején.

ban. De ebben az évben a száműzött Itália még egy másik júniusi halált is ünnepelt, a Leopardiét, akit 1837 júniusában, éppen száz év előtt ért el az annyi költeményben kívánt és hívott halál.

Az üzemszerű halálosztás urainak s a baromcsordahajtóknak esztétikája száműzte Itáliából Leopardi szellemét, mint „lemondó”, „individualista”, „csüggedő” költészetet, amely nem illik a hősi nemzet ifjonti lázához. A száműzött és földalatti Itáliában, a spanyol front lövészárkaiban talált kegyeletes híveket Leopardi, a brutális erő ellen lázadó szellem, a Halál előtt rezignáló bölcsesség poétája.

A „Halál szerelmesének” ünnepe temetés lett – a Carlo és Nello Rosselli temetése, akik úgy szerették a költőt. Talán Leopardié volt a Carlo utolsó gondolata. De talán még inkább a történet jutott eszébe, amelyet gyermekkorában annyiszor hallott elbeszélni az apai házban, a Mazzini halálának története.

Amikor az olasz egység után a piemonti dinasztia hatóságai még mindig fenntartották „a forma kedvéért” a nagy összeesküvő elleni elfogatóparancsot, Mazzini angol álnév alatt visszatért Londonból. Carlo Rosselli nagyatyja – az 1849-es római triumvirátusnak Mazzini és Garibaldi mellett harmadik tagja – fogadta vendégül az ősz forradalmárt.¹⁷ (A nagytya Londonban és Torinóban jól ismerte Kossuth Lajost, akiről a két Rosselli családi körben sokszor hallott beszélni.) Mazzini hirtelen súlyosan – reménytelenül – megbetegedett. Carlo nagyszülei orvost hívtak, akinek a nagybeteget mint régi angol barátjukat mutatták be. Az orvosnak feltűnt az angolnak hitt beteg kitűnő olaszága s kérdést intézett hozzá, hogyan tanulta meg ilyen jól barátai országának nyelvét. „Hogyan?” – felelte ő –, „Senki nálam Itáliát jobban nem szerette!”

¹⁷ Mazzini Pisában Pellegrino Rosselli házában halt meg, ő azonban nem Carlo nagyatyja, hanem nagyatyjának bátyja volt. Az 1848-as római köztársaság triumvirátusának nem volt tagja egyik Rosselli sem, nem is lehettek: Pellegrino tizennégy, bátyja, Sabatino (az ő nevét viselte valójában Nello) még csak tizenhat éves volt 1848-ban. Felnőve mindketten az akkor Londonban élő Nathan-családba nőültek be: ennek körében élt emigrációjában Mazzini, s a Rosselli-fiúk, miként a Nathan-család is, Mazzini hívei voltak.

E szavakat, amelyeknek a nagyapa fültanúja volt, a haldokló unokák mondhatták volna önmagukról. Carlo és Nello Rosselli lényének magyarázatát, tetteik rugóját, gondolataik egységét ebben látom: senki náluk Itáliát jobban nem szerette!

IV. [Menczer Béla levele Csécsy Imrének, London, 1937. június 18. OSZK Kézirattára, 163/2608]

Kedves Csécsy dr,

Oly sietve küldöttem el Rosselliről szóló cikkemet, hogy néhány korrekтурát pótlólag küldök.

1. A „Socialisme libéral” megjelenési éve 1930 és nem 1927, amint írtam.¹⁸ Paris, Valois változatlan.
2. „nagy részt Croce és Salvemini hatása alatt, akik mesterei voltak és később barátai lettek” (ahelyett, hogy „Croce hatása alatt”)
3. „napi 16 órai munkáját végezte” szavak után „mint a külföldi olasz szabadiskolák szervezője és vezetője, mint a »Quaderno« s később a »Giustizia e Libertà« hetilapjának főszerkesztője, mint az Emberi Jogok Védőligája olasz szekciójának elnöke”
4. „Firenzei polgár volt” szavak után „ősi és gazdag patríciuscsalád fia. Ebből az osztályból való származása érezhető volt kultúráján és módorán, de soha nem volt »osztályérdekek« képviselője, amint a fantáziaszegény polemikuskok néha állították. Firenzei volt olasz nyelvében ... stb. És polgár volt ... stb.
5. „Mazzini élete példájának s több évszázad olasz gondolkozása szabadságtradíciójának felelevenítése a »Rivoluzione Liberale« egykori körének és főleg Rossellinek érdeme volt, akinek átfogó műveltsége az olasz múlt minden értékére kiterjedt”
6. „Minzoni, Pilati, Amendola” nevei után „Gobetti” (a Riv. Lib. egykori direktora)

¹⁸ Rosselli olaszul írta *Socialismo liberale* című művét 1927 és 1929 között, száműzetésben Lipari szigetén, s franciául adta ki 1930-ban.

7. „a gázokádó halálgépek szélmalomnál gyorsabb propellercsavarai sem” (hogy a Don Quijotére való célzás teljesebb legyen). Továbbá még kellő helyen e két dolgot belefoglalni:

- a. „vezéri szerepére soha nem törekedett s szinte irtózott a népszerűségtől. De a vezéri helyet a földalatti ifjúság, az idősebb emigráció s az Itáliát valóban értő és figyelő külföld egyre inkább ellentmondás nélkül megadta neki”
- b. „Egész életét, száműzetését is, kényelmes anyagi helyzetben töltötte. Ezt a helyzetet felhasználta tevékenysége zavartalan folytatására, de az más szempontból soha nem érdekelte. Az anyagiak hiánya produktivitásának és tetterejének valószínűleg ártott volna, de célkitűzésein s magatartásán bizonyosan nem változtatott volna semmit.”

Ha jónak látja jegyzetben a felsorolt, Magyarországon kevésbé ismert olasz nevekről informálni, azok a következők:

1. Dom Minzoni, katolikus demokrata író és politikus. + 1925
2. C. Pilati, szocialista ügyvéd, frontharcos vezér és képviselőjelölt az 1924-i választáson, + 1924
3. Piero Gobetti, fiatal és nagy tehetségű történetíró, kritikus és esszéista, a Riv. Lib. alapítója, + 1926
4. G. Amendola, filozófus és államjogász, volt miniszter, s a független szabadelvű „Il Mondo” főszerkesztője, + 1926
5. Antonio Gramsci, Croce egyik fiatal munkatársa, filozófiai és politikai író, a német klasszikus filozófia egyik legjobb olasz ismerője. A fasizmus előtt a kommunista párthoz csatlakozott, de gondolkozásában, terminológiájában messze felette állt e párt írói szokványainak. Sokban érintkezett a Riv. Lib. köre szellemiségével, amit pártja annak idején nemigen vett jó néven. 1926 óta deportálva volt egészen ez év elejéig. Szabadon bocsájtása után rövidesen megölte a tuberkulózis.
6. Sergio Ala, kiváló fiatal orientalista és keleti utazó. A „G. e L.” társaság aktív tagja. + 1936
7. Fernando de Rosa, az olasz szocialista fiatalság vezére. Több évvel a polgárháború előtt Spanyolországba költözött, s az 1934-i felkelés után a Caballero-perben 15 évi börtönre ítéltetett.

A népfront 1936-i választási győzelme szabadította ki. Elesett a polgárháború első heteiben. † 1936

8. Mario Angeloni, az olasz republikánus párt feje és az Emberi Jogok Védőligája főtitkára, több nemzetközi jogi mű szerzője. Mint a világháborúban többszörösen kitüntetett olasz tiszt, elsőnek ajánlotta fel a spanyol kormánynak szolgálatait, s az első nemzetközi ezred parancsnoka volt. † 1936

9. Matteotti neve remélem még ismert, s a Lauro de Bossisé kellőleg meg van e szövegben magyarázva. Ez utóbbihoz jegyzetben hozzátéhető, hogy az angol irodalom legjobb olasz specialistája volt költő voltán kívül, s hogy repülőgépről felkelésre való felhívást szórt Rómára, mielőtt fasiszta repülőgépek rajától üldözve a tengerbe zuhant. A „G. e L.” tagja volt. † 1931

10. Luigi F. Ferrari, katolikus gondolkozó és állambölcseész. Főműve „La législation fasciste”, Louvain, 1928. A belga katolikus szabadegyetem megbízott előadója és a „Res Publica” folyóirat kiadója (Bruxelles 1928–32). † 1932 A világháborúban szerzett gázmérgezés ölte meg tizenöt évi kinszenvedés után. (Rosselli baráti ironiája szerint „mint jó pápista imával és nem orvossal kezelte magát” – de ez persze nem a cikkbe való, ahol szándékosan kerültem az anekdotát.)

Tudom, hogy nehéz szerkesztői feladat elé állítom Önt, de a távolság és az idő rövideége csak így enged korrektúrárt. Másrészt nincs szerkesztő, akinek lelkiismeretéről és ügyességéről olyan jó volna véleményem, mint az Önéről.

Öszinte híve

Menczer Béla

Ps. Most kapom a mindentudó német sajtó kivágásait: – persze zsidó volt, és ez mindent megmagyaráz! (Kivéve azt, hogy miért ölték meg, holott eddig úgy tudtuk, a zsidók gyilkolják meg a szegény, ártatlan árjakat.) Én ezt eddig nem tudtam, de angol barátai közül az egyik, aki még régebben ismerte a családot, mint én, úgy informál, hogy egyik vagy másik nagymama révén volt benne zsidóvér és rokona volt a Maz-

zini szerelmes leveleiből jól ismert Juliette Nathannak¹⁹ (ez a szép és okos zsidónő tette valószínűleg Mazzinit is zsidóbérenccé). Ha valóban volt benne zsidóvér, úgy találom, hasonlított Ferdinand Lassalle-hoz, aki szintén, bár kevésbé szándékosan, golyó áldozata lett. De ez nem a cikkbe való, csak Önnek írom.

Talán érdekli ellenben – jegyzetben – a magyar publikumot, hogy Carlo nagyatyja Londonban és Turinban jól ismerte Kossuth Lajost, akiről Carlo családi hagyományokból szintén gyakran hallott. Ezt egyszer említette nekem.

Szerkesztőnek megtiltani nem lehet – de nagyon kérem, jelen esetben a rövidítésektől lehetőleg tartózkodni. Az angol szövegben (amelyet jövő héten fogok elmondani) még ez a mondat is előfordul:

„A Szabadság és Igazság örök és egyetemes értelmű jelisége világosan kifejezi averzióját a szekták és rövid életű izmusok ellen.”

Ez azután a mondat után következik, ahol megállapítom, hogy inkább sztoikusok utóda volt, mint a rendszeralkotóké, Marxé és Proudhoné. De ezt csak akkor, ha Ön jónak látja.

V. [Menczer Béla levele Csécsy Imrének, London, 1937. június 18. OSZK Kézirattára, 163/2608]

Kedves Csécsy dr,

A Rosselliek itteni barátai kértek, hogy Nellót bővebben méltassam s ne csak egy mondatban. Nagyon kérem tehát, hogy a Carlo nekrológja után, de ugyanabban a számban, még ez a néhány sor is jelenjen meg.

Ha megjelenik, kérem, küldjön egy példányt Carlo özvegyének (Madame Marion Rosselli, 79 rue Notre-Dame des Champs, Paris 14e) vagy nekem, s én majd továbbítom.

¹⁹ Menczer itt, azt hiszem, névtévesztéssel összevon két nőt, akik fontos szerepet játszottak Mazzini életében. Híres szerelmes leveleit Giuditta Sidolinak írta; a Nathan-családdal pedig Sara Nathan révén került kapcsolatba londoni emigrációjában. Juliette nevű tagja nem volt a Nathan-családnak.

A két Hugo-idézet esetleg magyarra fordítható,
(Pleurez Italiens, il vous eut fait Romains)
s a másik (Le siècle est á la barre et je suis son témoin)

Holnap van Párizsban a gyászszertartás. Az etiópok koszorút küldenek s a négus²⁰ levelet írt Rossellinének. De erre nem térek rá a cikkben.

Talán egy mondatot rosszul formuláztam: Claudio Treves saját lakásán halt meg szívszélhűdésben az 1933-i Matteotti-ünnep után és nem Rosselli lakásán. Ha ez nem világos, kérem helyesbíteni.

A becsstelen hazugság, amelyre céloztam, a fasiszta sajtó híre, amely szerint Rosselli fasiszta lett s ezért barátai ölték meg. Ez oly ocsmány és hülye, hogy hányinger nélkül lehetetlen reprodukálnom, s kérem, ne precizírozza, hanem *hagyja meg célzásnak*.

Rosselliné már megindította a pört a fasiszta újság ellen, amely ezt közölte.

Most azonban valóban végleges a szövegem.

Őszinte híve

Menczer Béla

VI. [Menczer Béla Nello Rosselli-nekrológja, Csécsy Imrének Londonból, 1937. június 18-én küldött leveléhez csatolva. OSZK Kézirattára, 163/2608. Nemi betűhív átírása a kézzel írt eredetinek.]

Nello Rosselli
1900–1937

Bátyjánál kevésbé harcos temperamentum volt, de nem kevésbé törhetetlen jellem, és nem kevésbé finom elme. Minden vérbeli kapcsolónál jobban kötötte Carlóhoz az igazság közös szenvedélye, a közös problémák, a közös eszmék kultusza. Toscanai bölcsőjük közös volt.

²⁰ Menczer Londonban együttműködött az olasz fasiszta hadsereg megszállása elől országából elmenekült Hailé Szelasszié etióp császár politikus környezetével.

Az volt az usticai börtönük²¹ és haláluk is a végzetes úton Normandiában. Carlónak nemcsak fivére, de legjobb és legbizalmasabb barátja is volt, talán az egyetlen, aki őt egészen értette és ismerte. Ez annyit jelentene, ha egyebet nem is tudnánk róla, hogy a jellem és az ész legmagasabb posztulátumainak is megfelelt, mert másféle ember Carlo barátja nem lehetett, még oly közeli véségi kapocs által sem.

De fájdalom oly korán orgyilkosok által bevégzett pályája egyéb emléket is hagy. A fasizmus első éveiben habilitálta a firenzei egyetemen a modern történelem tanárává Salvemini, ő benne látva saját műve folytatóját, legjobb tanítványát és a már végveszedelembé került gondolatszabadságért való harcban legjobb munkatársát. Néhány évi előadói működése Firenzében három nagy értékű művet eredményezett: „Mazzini e Bakunin”-jában (1927) megkísérelti a XIX. századbeli szabadságeszme szintézisét a szocializmussal és mélyenszántóan fejt ki a személyiség és a szabadság eszméinek lényegét. A Risorgimento szociális eszméinek és társadalmi állapotainak legjobb képét adja az olasz szocializmus előfutárjáról írt monográfiájában (Carlo Pisacane e il Risorgimento, 1932).

Végül „Anglia és az olasz egység”-ben kevésbé feldolgozatlan, de általa nagy kompetenciával átdolgozott és átértékelte témához nyúl és kitűnő rajzát adja a XIX. század egy fontos fejezetének. 1925-ben Carlo munkatársa a „Negyedik rend” (Quarto stato) írásában,²² s munkatársa úgy a „Rivoluzione Liberale”-nak, mint később Firenzéből – sajnos nincs többé ok ezt titkolni – a „Quaderno”-nak s a „Giustizia e Libertà” hetilapjának is.

Amíg Carlo Párizsból vezeti a kibékíthetetlenek offenzíváját, Nello otthon igyekszik a cenzúrát absztrakt nyelvezettel és nehéz tudománnyal áttörni. A börtönt így sem kerüli el, s a hűségeskü megtagadóival együtt ő is megválk az intézménytől, amely egykor Firenze

²¹ A Lipari-szigethez hasonlóan Ustica is börtönsziget volt Szicíliától északra, ahová politikai száműzötteket deportált az olasz fasiszta rendszer. Nello Rossellit oda vitték.

²² A *Quarto stato* című szocialista folyóirat, melynek egyik szerkesztője Carlo Rosselli volt, 1926-ban jelent meg Milánóban.

büszke akadémiaja volt. Nem tudta a Picók, a Leopardiak, Salveminiék nyelvét és stílusát felcserélni a rezsim által kívánt káplárkodással.

Dante, Michelangelo és Machiavelli városának mai levegője elviselhetetlen lesz számára. Bozontos, magas, szemüveges, messziről a tudóst éreztető alakja magányosan bolyong a legékesebb múlt falai között. Végre külföldre megy – meghalni Carlo oldalán.

Mi lett volna Olaszországból, kérdezik a fasiszmus apologétái, ha az úgynevezett „Marcia su Roma” nem vet véget az anarchiának? Erre a kérdésre feleletet adott a Bagnoles-de-l’Orne-i golyó.

Mi lett volna? Carlo és Nello Rosselli és a hozzájuk hasonló férfiak lennének a de Bonók és Farinacciak²³ helyett. Múltja legjobb hagyományaihoz méltóbb jelenen át haladna a reményteljesebb jövő felé. Carlo és Nello finom gondolkozó fejeivel asszociálnánk a nevét, és nem a Graziani²⁴ csizmájával. A firenzei akadémia volna szimbóluma, s nem az addis-abbebai akasztófa s a malagai bombavetőgép. Mi lett volna? Szabad polgárok hazája s a legnagyobb kultúrák egyikének folytatója és továbbépítője.

Menczer első levelére Csécsy 1937. június 19-én azt válaszolta, hogy nem tudja közölni a nekrológot: „Ha ezt tenném, a Századunkat nyomban véglegesen betiltanák.” Utóbb, június 28-i levelében is azt írta Londonba, hogy egészében a Századunkban nem, legfeljebb a kolozsvári Korunkban vagy a kommunista Gondolatban lehetne közölni. Ugyanakkor felvetette egy rövid kivonat közlésének lehetőségét. Menczer igenlő válasza után július 5-én küldte ki Londonba a lerövidített, átdolgozott cikk-kivonatot, amit a szerző jóváhagyott. [Csécsy Imre Menczer Bélának írt említett levelei: OSZK Kézirattára, 163/652]

²³ Két vezető fasiszta politikusról van szó: Emilio De Bonóról és Roberto Farinaciról. Az előbbi katonatisztként Etiópia olasz lerohanásának parancsnoka volt, az utóbbi egy időben a fasiszta párt főtitkára.

²⁴ Rodolfo Graziani Etiópia megszállásának egyik olasz tábornoka volt.

VII. [Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, Oberlin, 1937. július 3. OSZK Kézirattára, 163/1543]

A hosszú, géppel írt levelet – amely egyébiránt fontos dokumentum, mert benne ír tudtommal először Jászi a zsarnokölés-elméletek történetéről tervezett könyvéről – nem közlöm, csak a levél aljára kézzel írt sorokat:

Mellékelem kis jegyzetemet Rosselliről. Nem ismertem személyesen, de közös barátaink voltak. Lehet, hogy cikkem, pláne nevem alatt, nem bírná ki a pesti nyilvánosságot. Ha kell, adjátok ki anonym. Ha így sem lehet, sokszoroztasd a költségemre s légy szíves elküldeni annak a pár embernek, akiket a megemlékezés talán érdekelne.

VIII. [Jászi Oszkár Rosselli-nekrológja, OSZK Kézirattára, 163/2842. Nem betűhív átirása az eredeti gépiratnak, a kézzel írt korrigálások figyelembevételével.]

Carlo Rosselli

Azok között a kevesek között, akik a meztelen erőszak és a demokratizált machiavellizmus korszakában nemcsak szembe helyezkedtek az új zsarnokokkal, de egy magasabb erkölcsi és politikai szintézis megalapozásán fáradoztak, Carlo Rosselli a legelső és a legeredményesebbek egyike volt.

Oly családból jött, melyben Mazzini emléke és tradíciói vallásszerűen éltek tovább. Nagyapja pisai házában rejtegette az olasz szabadság és egység hírnökét, amikor őt a rendőrség üldözte, és Mazzini itt fejezte be életét 1872-ben. Két generációval később Carlo úgy érezte, hogy a Mazzini egész életmunkáját kettétörték és egy üvöltő nacionalizmus imperialista formuláival fojtogatják annak minden alapvető igazságát. S látva, hogy hogyan üldözi a halálba a fekete inges mob az olasz szocializmus nagy öreg emberét, a hetven éves Filippo Turatit, Rosselli barátjaival együtt egy motorcsonakon kimentette őt Korkizába. Mikor visszatért, a hatalom bebörtönözte, majd pedig

deportálta a hírhedt Lipari szigetre, a politikai internáltak táborába. S mikor faggatták elkövetett „bűne” miatt, egyszerűen azt válaszolta: „ugyanúgy bántam Turatival, mint a nagyapám Mazzinival”.

1929-ben, külföldi barátai segítségével Rosselli két más társával elmenekült a szigetről. A nyaktörően veszedelmes kaland részleteit később Francesco Nitti, a volt olasz miniszterelnök unokaöccse írta meg *Menekülés* című könyvében, melyben először leplezte le a lipari szörnyűségeket.²⁵ A titkosrendőrség dühöngött, s Carlo testvérét, Nellót, a neves történetíró internálta a szigetekre, majd pedig Carlo feleségét börtönözte be, aki angol nő volt. Utóbb az angol közvélemény nyomása alatt úgy Nello Rossellit, mint Rossellinét, akinek nem volt része Carlo menekülésében, szabadon engedték.

Francia földön Rosselli a nem-kommunista olasz emigráció szervezéséhez fogott s folyóirata, a *Giustizia e Libertà* nemcsak külföldön terjedt el, de odahaza is titokban terjesztve egyre növekedő befolyást gyakorolt. Rosselli szemléjében két célt tűzött ki maga elé: egyrészt a nyugati demokráciákat akarta informálni a fasiszta rendszer működéséről, céljairól és eszközeiről; másrészt tisztázni igyekezett a szabadság, szocializmus és demokrácia eszméit. Rosselli és barátai tisztán látták azt a halálos veszedelmet, amely az emberiség legfenyegetesebb hagyományait nemcsak a totalitár fasizmusok, de a totalitár kommunizmus oldaláról is fenyegeti. Tisztában voltak vele, hogy szocializmus emberi szabadságjogok és önkormányzat nélkül úgy viszonylik a szocialista eszményhez, mint bolond gomba az igazi gombához. S tanulmányok egész sora jelent meg szemléjükben, amelyekben a gazdasági szocializmust igyekeztek egybeforrasztani az egyéniség szabadságával.

Az OVRA, az olasz titkosrendőrség dühöngött, nem az újság ideológiai munkája miatt, hanem mivel Rosselli minduntalan közölt hivatalos dokumentumokat, amelyek a kormánynak nagyon kellemetlenek voltak, s amelyeket a párizsi szemle nyilván csak igen beavatott

²⁵ Francesco Fausto Nitti: *Escape. The personal narrative of a political prisoner who was rescued from Lipari, the fascist „Devil’s Island”*. New York – London, 1930, Putnam’s Sons.

helyről kaphatott. Lassanként Rosselli vezére lett az összes antifasiszta erőknél úgy odahaza, mint a külföldön, és nyílt titok volt, hogy a Duce senkit nem félt és gyűlölt annyira, mint a párizsi lapszerkesztőt, akinek szimbóluma, a G. és L. betűk között lángoló tör a világot arra figyelmeztette, hogy a Garibaldi–Mazzini–Cavour-tradíció még nem halt meg egészen. S mikor Rosselli egy önkéntes olasz csapatot szervezett a spanyol köztársaság védelmére (ő maga megsebesült a Huesca fronton), az OVRA haragja betelt és a vendetta órája elérkezett.

Néhány hét előtt Carlo Rosselli és testvére, Nello (aki éppen látogatóban volt nála) legyilkolt testét egy erdőben találták meg Bagnoles-de-l'Orne közelében, Normandiában. A francia rendőrség képtelen volt a tettest megállapítani, és sokan vannak, akik azt hiszik, hogy továbbra sem lesz képes erre, tekintve az angol–francia nemzetközi politika gondos törekvését, hogy nem irritálják az olasz diktátort, s nem hozzák őt még közelebb német kollégájához. Ellenben az olasz sajtóiroda eredményesebb volt kutatásaiban. Sietett kijelenteni, hogy Rossellit minden valószínűség szerint egykori antifasiszta kollégái gyilkolták meg, akik értesültek arról, hogy a *Giustizia e Libertà* szerkesztője tárgyalást folytat testvére útján az olasz kormánnyal, hogy a hatalommal kibéküljön és haza mehessen. Signora Rosselli azonnal szenvedélyesen protestált meggyilkolt férje emlékének ilyen megrágalmazása ellen.

A harc pedig folyik tovább azon a fronton, amely ma már oly széles, mint maga a világ. A következő évtizedben fog eldőlni, hogy az emberiség az egyéni szabadság és a demokratikus egyenlőség, avagy a katonai diktatúra és a totalitár állam útján akar és képes-e továbbmenni. Ha az első alternatíva lesz a győztes, Carlo Rosselli neve halhatatlanul fog tovább élni.

IX. [Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imrénnek, Oberlin, 1937. július 7. Gépirat kézi kiegészítéssel. OSZK Kézirattára, 163/1543]

Kedves Imrém,

Alig hogy elküldtem Rosselli cikkemet, kapom Menczer Béla levelét, aki a meggyilkolt közeli ismerőse volt. Leveléből idézem a következő sorokat, melyeket szeretnék egy jegyzet formájában megemlékezéshez fűzni. Talán anonym formában, mivel nem kérhetem ki Béla engedélyét hozzá, bár nem kétlem, hogy szívesen megadná.

[Kézzel írt rész:] * E cikk megírása után vettem egy jó barátom levelét, aki közeli viszonyban állt Rossellihez és lapjának munkatársa volt. Leveléből idézem a következő sorokat:

[Géppel írt rész, idézőjelbe téve:] „Te személyesen, úgy tudom, nem találkoztál vele, de néhány írását olvastad s aktivitását ismerted. Kivételesen nemes karakter, kivételes szellem; rendkívüli ember volt. ... Nem egészen azonos világnézeti síkon mozogtunk... de soha nem kételkedtem abban, hogy a háború utáni Európa egyik legjelentékenyebb egyénisége, a háború utáni generáció egyik legjobb feje és legtisztább, legnemesebb alakja volt. Rendkívülinek indult pálya ért véget 38 évvel, orgyilkos golyó által. ... Nello Rossellit személyesen nem ismertem, de írásait olvastam. ... Kevésbé harcias temperamentum volt, mint Carlo, de nem kevésbé páratlan jellem és finom elme. Mazzini és Bakunin-ját... nagyon figyelmedbe ajánlom...

Salvemini legjobb neveltjei voltak a Rosselli fiúk s az ő műve folytatói. Legmegrázóbb részlete a tragédiának, hogy az anyjuk, aki az első fiát a világháborúban veszítette el, még megélte ezt a kettős temetést. Tizenhárom év múlt el a Matteotti gyilkosság óta; nincs felejtés, nincs enyhülés...”

[Géppel írt rendes folytatás:] Ugyanazon postával Salvemini levelét kaptam Párizsból, aki azonnal oda utazott, hogy az özvegy segítségére legyen. Salvemini a legnemesebb emberek egyike, akivel az életben találkoztam. Rettenetesen lesújtotta a csapás. Egész családját a messinai földrengés pusztította el. A Rosselli fiúkat fogadott fiainak tekintette. Panaszolja, hogy legjobb tanítványai vagy elpusztultak, vagy a börtönben és a szigetekeken vannak, vagy a terror elnémítja őket...

Állandóan e szörnyűség hatása alatt állok és könyvet tervezek írni arról a századokat betöltő irodalomról, mely az egyén jogát vitatta a zsarnok megölésére.²⁶

A Trotzky–Stalin cikken már dolgozom. Remélhetőleg pár nap múlva küldhetem.²⁷ Súlyt helyezek rá, hogy álláspontomat ebben a kérdésben leszögezzem a jövő számára.

Ölel Oszkár

X. [Csécsy Imre levele Jászi Oszkárnak, Budapest, 1937. július 16. OSZK Kézirattára, 163/401. A levélnek csak a tárgyunkra vonatkozó részét közlöm.]

Leveleink keresztezték egymást; Armstrongról²⁸ már múltkor írtam és ugyanakkor közöltem azt is, hogy a Rosselliékről Menczer Béla tollából közlünk egy kis megemlékezést. Természetesen szívesebben közöltem volna a Tiedet, bár valóban eléggé aggályos (Menczerét úgy dolgoztam át, hogy inkább a sorok közt van minden elmondva), de most már, minden mástól eltekintve, nem is bánthatnám meg Menczer Bélát azzal, hogy az övét kihagyjam. Mindkettőtök cikke pedig csakugyan sok és feltűnő lenne. Így hát a Te, különben igen szép és a Menczerénél sokkal teljesebb cikket valóban csak házilag fogom sokszorosíttatni és húsz-harminc kiválogatott barátunknak elküldeni.

²⁶ A zsarnokgyilkosság elméleteiről szóló könyvön 1937-ben kezdett Jászi dolgozni, ám végül csak húsz évvel később jelent meg: Oscar Jászi – John D. Lewis: *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide*. Glencoe, Ill., 1957, The Free Press.

²⁷ Jászi tanulmánya „Az elárult forradalom”. *Trocki vádirata Sztalin ellen* címmel jelent meg a *Századunk* 1937. augusztus-szeptemberi számában (217–227.).

²⁸ Hamilton Fish Armstrong, amerikai külpolitikai szakíróról van szó, akinek *Mi és ők* című könyvét Jászi javaslatára adta ki a *Századunk*.

XI. [Csécsy Imre levele Menczer Bélának, Budapest, 1937. augusztus 11. OSZK Kézirattára, 163/652. A levélnek csak a tárgyunkra vonatkozó részét közlöm.]

A Századunk új száma kb. egy hét múlva jel[enik] meg. Cikkét természetesen hozzuk (időközben Jászi is küldött cikket ugyanerről), de kettő természetesen sok lett volna.²⁹ Vámbéry az Önéből is kihúzott néhány sort.

XII. [Menczer Béla levele Csécsy Imrének, 1937. augusztus 31. OSZK Kézirattára, 163/1751 (6). A levélnek csak a tárgyunkra vonatkozó részét közlöm.]

Oszkár cikkét és a magamét (4 példányban) megkaptam és köszönöm. Mind a kettőt lefordítottam a „G. e L.” számára. Alberto Ciancának küldtem,³⁰ hogy őrizze meg a társaság Rosselli-archívumában, amelyet talán majd egyszer ki fognak adni.

Egyébként mondanivalómat a fájdalmas témáról az ide mellékelt négy latin és négy magyar sorban még egyszer összefoglaltam.

In decimum Junii

Romae A. 1924 – Bagnoline A. 1937

Pugiente viros deficit dignas ignavus.

Trucidans valentes virus pugna iecit.

Vigilate Italici, decima Junii nocte.

Vae genti optimas quae non vindicare potest.

²⁹ A „kettő természetesen sok lett volna” kitétel a levélben nem Jászi, illetve Menczer Rosselli-írására vonatkozik (mint a zárójelek elhelyezése is mutatja), hanem arra, hogy Menczernek egy másik elfogadott cikke is volt a Századunknál, mely végül A nyugati civilizáció címmel (szintén rövidítve) jelent meg a folyóiratban, az 1937/11-12. számban.

³⁰ Alberto Cianca újságíró volt, emigrációja előtt az *Il Mondo* című lap igazgatója, 1929-ben a Giustizia e Libertà mozgalom egyik alapítója, később jelentős politikus.

Június tizedikére

Méltó egyeseket orzó tőrrel ejt el a gyáva.
 Méreggel bírta meg ő bátor ezrek seregét.
 Virradj, Itália, fel, nyárhónak tizedik éjjén!
 Átkos a nép, ki felejt s nem bosszúl ily fiakat.

Matteotti és Rosselli meggyilkolása június 10-én történt 1924–1937

*Menczer latin disztichonjai érkeztek Salveminihez is: Jászi 1937. október 15-én írta unokaöccsének, hogy továbbküldte őket az olasz történelemsznek.*³¹

RÖVID ÉRTELMEZÉSEK

1. A Menczer Béla által írt nekrológokból Csécsy által készített, a *Századunkban* közzétett kivonat tömörebbé tette Menczer írását, s egyúttal mérsékelte a szöveg szónokiasságát és költőiességét. A szerkesztő (vagy a főszerkesztő Vámbéry) politikai óvatossága kihúzta az immár közös nekrológból az orgyilkosságra és vélhető olasz fasiszta megrendelőire tett utalásokat; az elhunyt olasz antifasiszták felsorolását; az Etiópia olasz megszállására tett megjegyzéseket. Kihagyta a szövegből a beszélő személyes emlékeit, személyes érintettségének jelzéseit, a tudósítás műfaja felé tolva az írásművet: a *Századunkban* közölt kivonatból nem derül ki, hogy Menczer személyes kapcsolatban állt Rossellivel és áll az olasz emigrációval. Ebből következően kimaradt az első nekrológ azon hosszú részlete is, amelyben a Carlo Rossellivel való egykori vitájáról írt Menczer, s elsorolta a hősnek ideológiai álláspontjával kapcsolatos fenntartásait (a nekrológ műfajába kevéssé illő módon). A húzásoknak köszönhetően eltűnt a szövegből a *Socialismo liberale* műcím is, holott ennek közlésében

³¹ Jászi e levele a Borbándi Gyula-gyűjteményben található: Münchener Magyar Intézet, Regensburg. Menczer Béla-csomó.

semmiféle veszély nem rejtett. A kivonat Carlo Rossellié jóval kevésbé republikánus alak, mint az eredeti nekrológé – Menczer 1937-es interpretációja olyan republikánus erényeket felelevenítő gondolkodónak-politikusnak láttatta hőseit, mint a mai szakirodalomban Maurizio Viroli.³²

2. Nemcsak Menczer írta bele magát a Carlo Rosselli-nekrológba, hanem – áttételesebb módon – Jászi Oszkár is, amikor olyan ideológiai szintézis megalapozásán munkálkodó politikai írónak láttatta hőseit, amilyenek egykor ő maga is dolgozott. Jászi írása kétféle értelembe is szintézis-keresőnek mutatja Rosselli törekvését. Egyrészt a 19. századi nemzeti szabadságmozgalom örököseként jeleníti meg, folytonosnak mutatva Mazzini hagyományát és Rosselli egyéniségelvű szocializmusát. Másrészt „gazdasági szocializmus” és egyéni szabadság egybeforrasztóinak látta Rossellit és lapjának körét. Jászi értékelése, amely egyenrangú veszélyként említi a kétféle totalitarizmust, fasisztát és kommunistát, s velük szemben kidolgozott alternatívának tekinti Rosselli és barátai szintéziseit, egybehangzott azzal, ahogyan évekkel korábban Gaetano Salvemini magyarázta a *Giustizia e Libertà* törekvéseit a mozgalom folyóiratában.

³² Maurizio Viroli: *Libertà democratica, libertà repubblicana, libertà socialista*. In Thomas Casadei (a cura di): *Repubblicanesimo, Democrazia, Socialismo delle Libertà. „Incroci” per una rinnovata cultura politica*. Milano, 2004, Franco Angeli, 185–201., 197. skk.

LIBERÁLIS ELMOZDULÁSOK

NO. 1/140-1071-1071

JÁSZI ÉS A „VÖRÖS ÉVTIZED”

„Vörös évtized”, szokás így nevezni – Eugene Lyons 1941-es könyvének címét követve – a harmincas éveket az Egyesült Államok szellemi életének történetében. „A Köztársaság megalapítása óta kétszer hasított katasztrofális esemény az amerikai élet szövetébe – kezdte az évtizedről szóló fejezetét Carl N. Degler –, sok szálat szakítva el, mely rendes körülmények között egybefűzött múltat s jövőt.”¹ A 19. századi polgárháború után az 1930-as évek nagy gazdasági válsága volt a második ilyen esemény. Bankcsődök, vállalatok sorának bezárása, tízmilliós munkanélküliség, más államba vándorolni kénytelen tömegek, az éhezés mindennapi valósága rázta meg az országot, átalakítva az amerikaiak gazdasághoz és politikához való viszonyát, megváltoztatva szellemi elitjének közéleti érzelmeit és tájékozódását, irodalmának és politikai gondolkodásának irányát. „A kapitalizmusról alkotott elképzelésük rohamos változáson ment át – írta visszaemlékező esszéjében Malcolm Cowley, a korszak egyik elsőrangú kritikusa –, és 1932-re a nemzet fiatal írói hirdették a legnagyobb meggyőződéssel, hogy mindennek meg kell változnia.”²

A gazdasági és társadalmi összeomlás jelenségeihez, legalábbis egyes értelmiségiek gondolkodásában, szélsőséges remények társultak. „A korszak védőszentjei nem Bécs Sigmundja vagy Bollingen Carlja voltak [azaz nem Freud és nem Jung], hanem egy korábbi Karl a British Múzeum olvasóterméből, és Vlagyimir Iljics a Finlan-

¹ Carl N. Degler: *Az élő múlt. Milyen erők formálták Amerika mai képét?* Budapest, 1993, Európa, 384.

² Malcolm Cowley: *Az 1930-as évek – hitvallás és művek.* In uő: *Az eltört idő. Fejezetek az amerikai irodalom történetéből.* Budapest, 1986, Európa, 202.

dia vasútállomásról, némelyeknek pedig Számkivetett Szent Leó” – folytatja némi iróniával és öniróniával Cowley, Marxot, Lenint, Trockijt nevezve meg a harmincas évek fiatal értelmisége csillagai-ként. „Elmondhatjuk a korról, hogy marxista volt a szó legtágabb értelmében” – azaz nem a marxi elmélet, hanem a marxi prófécia követésének értelmében. Cowley vallási fogalmakkal írja le a marxizmus korabeli hatását (ahogyan Jászi tette 1919-et értelmezve Anti-Marx könyvében, és sok későbbi cikkében is): „Hitték az apokalipszist és a millenniumot. Vagyis olyasmire áhítottak, mint Babilon tűz általi végpusztulása, amely egy új világbirodalmat segít életre, a Jelenések Könyvében szereplő Szent Város világi megfelelőjét...” S e világian vallásos beállítottságban ott munkált a „talán még alapvetőbb vágy: egy nagy célért közösségben egyesülni másokkal.”³

Más visszaemlékezésekből is kitűnik, hogy a harmincas éveket sok értelmiségi nagy kulturális megújhodásként élte át – az akkori-ban trockista fiatal író, Saul Bellow éppúgy,⁴ mint a kezdő közgazdász John Kenneth Galbraith, még ha más és más okból is: az előbbi a szocialista eszme, az utóbbi a keynesi közgazdasági forradalom terjedéseként.⁵ „Úgy tűnt, az ország kicsúszott a kapitalizmus kezéből” – idézte fel az idősödő regényíró ifjúkori emlékeit. A történész másként fogalmazott: „A gazdasági összeomlás által ide-oda sodort és megrémített amerikai nép az 1930-as évek során egyszer s mindenkorra feladta a *laissez faire* elvét.”⁶ Nemcsak a Harvardon bukkott meg tehát a régi szabadpiaci közgazdaságtan – Galbraith nagy öröme – , hanem a polgárok fejében is. Degler azt állítja, hogy a nagy válságnak ez volt a legfontosabb politikai következménye: az amerikai nép elfogadta a gazdaságba való kormányzati beavatkozást. A roosevelti forradalom eredménye az egyének jólétéért, életszínvo-

³ Uo. 204–205. A bekezdés valamennyi idézete innen származik.

⁴ Saul Bellow: Írók, intellektuelek, politikusok. Főként emlékek. *Világosság*, 1994/12. 47–57., 49–50. p.

⁵ John Kenneth Galbraith: *Egy kortárs emlékei*. Budapest, 1988, Európa, 74.

⁶ Degler: i. m. 388.

naláért kezéskedő állam létrejötte lett. Noha a Bellow és Cowley felidézte fiatal intellektuelek másféle forradalomban bizakodtak.

A harmincas évek lett a Szovjetunióba tett amerikai politikai zárandokutak nagy évtizede is. Paul Hollander róluk írt könyve szerint a szovjet kísérlet értelmiségi csodálata voltaképpen a saját politikai-gazdasági rendszertől való elidegenedésnek a másik oldala volt.⁷ Az egyik legnevesebb utazó, a korszak vezető kritikusa, Edmund Wilson – akinek az októberi forradalomról írt könyve címére (*To the Finland Station*) utalt a fentebb idézett Cowley – azt írta moszkvai látogatása után, hogy „a Szovjetunióban úgy érzi az ember, hogy a világ fölé magasodó morális csúcspontra érkezett, ahol sohasem huny ki a fény”.⁸ Wilson a *New Republic* egyik vezető munkatársa volt, a progresszív politika egykori vezető újságjáié. Itt jelentette meg 1931-ben *Felhívás a haladó gondolkodásúakhoz* című kiáltványát, amelynek politikai javaslata így hangzik: „Véleményem szerint, ha az amerikai radikálisok és haladó erők, akik elítélik a marxista dogmát és a kommunista párt stratégiáját, még mindig azt remélik, hogy valami hasznosat tehetnek, akkor át kell venniük a kommunizmust a kommunisztáktól, hátsó gondolatok nélkül, kinyilvánítva, hogy végső céljuk a termelőeszközök állami tulajdonba vétele.”⁹

Vélhetően ilyesfajta majdnem-forradalmi felszólalásokra célzott visszaemlékezésében Saul Bellow, amikor a harmincas évek szélsőséges reményeit emlegette.¹⁰ S kései bölcsességgel hozzátette az egykori trockista viták felidézéséhez, hogy „erre ügyet sem vetett az amerikai közvélemény, amelyet Disney fantáziavilága mindenestre

⁷ Paul Hollander: *Politikai zárandokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába 1928–1978*. Budapest, [2005], Cserépfalvi. Lásd idevágó III. és IV. fejezetét: 83–152.

⁸ Wilson *Travel in Two Democracies* című művéből idézi Hollander: i. m. 118.

⁹ Edmund Wilson: *Felhívás a haladó gondolkodásúakhoz*. Ford. Valkay Sarolta. In Ország László (szerk.): *Az el nem képzelt Amerika. Az amerikai esszé mesterei*. Budapest, 1974, Európa, 525–539., 538. p.

¹⁰ Bellow *Mr. Roosevelt* című másik emlékező cikkében Wilsonnak és hatásának külön fejezetet szentelt: *Világosság*, 1993/5. 41–51., 48. p.

jobban érdekelt, mint a miénk.”¹¹ François Furet a szovjet rendszer nemzetközi elfogadásáról írva egyrészt érthetőnek nevezte, hogy az öt éves tervek időszakának Szovjetuniója rokonszenvet keltett a természet technika általi tervszerű meghódítását mindig is nagyra becsülő amerikai kultúrában. Másrészt a közvélemény szerint mindig is fenntartással élt a szovjet módszerekkel és a kollektivista szellemmel szemben. Persze ez a rokonszenv az amerikai baloldalnak „elegendő szocializmusdózsist ad ahhoz, hogy eltérjen a hagyományaitól. A New York-i értelmiségiek a forradalomról, Leninről, Trockijról, Sztálinról vitatkoznak, de azért Rooseveltt marad számukra az az ismerős hang, amely Jefferson és Lincoln tradícióihoz fűzi őket.”¹² Egyszóval, az amerikai baloldali értelmiség mégse vált oly mértékben kommunista társutassá, mint a nyugat-európai, mert nem vált le teljesen amerikai tradíciójáról.

Vajon mi volt a véleménye az eddigre amerikai állampolgárrá lett Jászi Oszkárnak a „vörös évtized”-ről, a progresszív értelmiség újfajta tájékozódásáról, Rooseveltt politikájáról? Kezdjük az utóbbival. Litván György írta életrajzában,¹³ hogy Jászit egyrészt lenyűgözte a (különbön futólag személyesen is megismert) elnök „magnetikus” politikusi személyisége, másrészt – különösen az első években – rossz véleménnyel volt a New Deal-ről, mint a gazdasági és társadalmi tervezésről általában is. Unokaöccsének, Menczer Bélának írott egyik 1933-as levelében például így ajánlotta a címzett figyelmébe Csécsy Imre cikkét: „a Századunkba egy igen figyelemre méltó cikket írt a Rooseveltt neo-bolsevizizmusáról.”¹⁴ Értékelése azonban nem sugárzott ki az elnökre: ugyancsak 1933-ban írta Pestre Braun Róbert barátjának, hogy „Rooseveltt népszerűsége rendkívül megérdemelt”, s igazi hősként jellemezte őt: egy ember, aki megpróbálja meg-

¹¹ Bellow: *Írók, intellektuelek, politikusok ...* 49.

¹² François Furet: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*. Budapest, 2000, Európa, 264.

¹³ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 347.

¹⁴ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélához, 1933. október 16. OSZK Kézirat-tára, 419. fond, „Korai levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

fordítani a Sors kerekét.¹⁵ Ismeretes az is, hogy 1936-ban „a nagy elnökről” elmondott oberlini beszédében kimondatlanul Rooseveltt megválasztása mellett érvelt.¹⁶

A progresszív vagy liberális értelmiségről alkotott véleménye sokkal lesújtóbb volt – és érdekesebb is. Mielőtt rátérnék erre, érdeemes talán röviden megállni ezen értelmiségi közeg megnevezésénél. Noha közismertnek mondható, hogy a „progresszív” és a „liberális” kifejezésnek is van amerikai értelme, amely eltér az óvilágban használatostól, nem árt felidézni néhány mondat erejéig, hogyan értették e fogalmakat amerikaiak a harmincas években. A fentebb idézett Edmund Wilson-felhívásban például szinonimaként fordul elő a „radikális”, a „haladó” (= progresszív) és a „liberális” megnevezés. Az utóbbi meghatározása így hangzik, a *New Republic* egykori alapító szerkesztőjére utalva: „Szerintem ma már lehetetlen a Herbert Croly-féle célkitűzések és meggyőződések alapján abban hinni, hogy a szocializmus felé való fokozatos természetes haladás útján társadalmunkat megválthatjuk; ezt a meggyőződést Croly maga progresszizmusnak nevezte, de ma már általában liberalizmus néven ismerik.”¹⁷ Eszerint „progresszív” alatt hasonló politikára utaltak Amerikában, mint Magyarországon, a „liberális” viszont egészen mást jelentett ott, mint itt; ott mindkettő egyfajta gradualista szocializmust jelentett, amit Wilson éppen radikalizálni próbált.

Mindenekelőtt úgy tűnik, Jásziban volt valami alapvető idegenkedés az amerikai kultúrától (attól, amit ő amerikai kultúraként érzékelt). Idézem egyik jellemző levelét, melyet 1932-ben írt az épp akkor Berlinben élő Menczernek: „Egyéb dolgok is nyomnak, mert bár itteni életem szép és szabad, s érdemen felül megbecsülnek úgy tanítványaim, mint kollégáim, mégis valahogy kihullott alólam az

¹⁵ Jászi Oszkár levele Braun Róbertnek, 1933. április 10. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 341.

¹⁶ Jászi Oszkár: Milyen a nagy elnök? Ford. Babarczy Eszter. *Holmi*, 1992/11. 1618–1620.

¹⁷ *Az el nem képzelt Amerika*, 528.

életem dinamikai alapja. Bekapcsolódni már nem tudok az amerikai kultúrába, melynek mechanizáló szimplizmusa irritál...”¹⁸ Azért neveztem jellemzőnek e részletet, mert megszólaltatja Jászi emigrációs levelezésének két, újra és újra felbukkanó hangnemét: a mélabús töprengést és az éles, elhatároló kritikát. Az amerikai kultúra mechanikusan egyszerűsítő voltát emlegetni, persze, toposz, amely sok Amerikába került európai szövegében előkerül.¹⁹ „Bekapcsolódni már nem tudok az amerikai kultúrába”, írta Jászi, aki feltevésem szerint a harmincas években épp arra tett – mint látható: kétségekkel teli – kísérletet, hogy politikatudományi cikkeken és előadásokon keresztül mégis bekapcsolódjon új hazája szellemi életébe, túllépve a közép-európai kérdések emigráns szakértőjének szerepén.

Jászi főként két lapban közölte a nem szorosan szakmai jellegű cikkeket az Egyesült Államokban: a *Nation*ben és a *New Republic*ben. Az utóbbiban 1924 és 1930, az előbbiben 1923 és 1936 között jelentek meg írásai. Progresszív értelmiségiként érkezett Amerikába, logikus volt, hogy a progresszív értelmiség lapjaiban publikáljon. A harmincas években azonban a két újság egyre nagyobb érdeklődéssel fordult a szovjet kísérlet és eszméi felé, ami miatt Jászi fokozatosan elidegenedett tőlük. „Csak a minap olvastam az erősen bolsevik szimpátiájú amerikai *Nation* hasábjain...”, kezdte egyik mondatát 1930-ban *Álókőbrizmus és bolsevizmus* című antibolsevik cikkében.²⁰ Magánleveleiből (amelyek persze gyakran politikai levelek is) világosabban kiderül, hogyan viszonyult e lapok és értelmiségük szovjet rokonszenvéhez. 1932-ben azzal indokolja Szende Pál barátjának, miért fontos, hogy éppen rá, Jászira bízták a „Socialism” szócikk megírását az *Encyclopedia of the Social Sciences*-be, hogy ebben az országban „a vezető radikális intelligencia teljesen bedőlt az orosz miragenak, a

¹⁸ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélához, 1932. október 30. Münchener Magyar Intézet, Regensburg. Borbándi Gyula-gyűjtemény, Menczer Béla-csomó.

¹⁹ Az általam ismert legszórakoztatóbb változat Tony Judt-é: az olasz és az amerikai kávé allegorikus összevetése *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century* című könyvében.

²⁰ Jászi Oszkár: *Álókőbrizmus és bolsevizmus*. In uő: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. Párizs, 1983, Magyar Füzetek, 168–193., 187. p.

nélkül hogy valamit tudna az előbbi fejleményekről és a marxizmus évtizedes vitáiról.”²¹ Úgy tűnik, ismerethiányosnak és naivnak is vélte a radikális szellemi közeget, akikkel szemben ő maga, európai szocialistaként, előnyben van.

De nem csupán a szovjet kísérlet iránti rokonszenvüket kifogásolta. Walter Lippmann-nek írott 1936-os levelében saját korábbi és magyarországi körének jelenbeli törekvéseit így jellemezte Jászi: „szintézist próbál kidolgozni a Szabadság és a magántulajdonon alapuló Szocializmus között”. S hozzáteszi: „Figyelemre méltó, hogy ez a hang [az individualista szocializmus hangja] Amerikában nem hallható, ahol még az úgynevezett liberális szárny is kritikátlanul elfogadja a kollektivistá filozófiát!”²² Kifogásolta tehát a progresszív értelmiségi közeg kollektivizmusát is. Továbbá: „Ez a mai darwinista-materialista-pragmatista-behaviourista-freudista miss-mass engemet is egyre jobban irritál, de nagyon kevesen vagyunk, a kik ebben az ellenszenvben találkozunk; még kevesebben, akik hajlandók vagyunk ellene küzdeni” – írta szintén 1936-ban Menczernek.²³ Más írásából, leveleiből tudhatjuk meg, miért utasította el például a pragmatizmust vagy a freudizmust: relativista következményeik miatt. Mert különböző módokon viszonylagossá teszik az erkölcsi, politikai, szellemi értékeket, amelyeken a jó társadalom alapulhatna.²⁴

A Lippmann-levél egyik gúnyos kitételéből úgy látszik, Jászi szemében egybeért a progresszív és a kommunista értelmiség. A „fasiszta tézis” és „kommunista antitézis” közötti „harmadik út” gazdasági értelme kidolgozásának nehézségéről írva fogalmazott ekképp: mindez „olyan tanult szakemberek segítségét igényli, akiknek tisztánlátását jelenleg elhomályosítják a Marx–Dewey–Sztálin féle for-

²¹ Jászi Oszkár levele Szende Pálnak, 1932. május 8. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 333.

²² Jászi Oszkár levele Walter Lippmann-nek, 1936. december 25. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 396.

²³ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélához, 1936. április 1. Müncheni Magyar Intézet, Regensburg. Borbándi Gyula-gyűjtemény, Menczer Béla-csomó.

²⁴ Lásd erről a kötet *Főmű helyett. Jászi Oszkár utolsó budapesti előadása* című tanulmányát.

mulák.”²⁵ Dewey Marx és Sztálin általi közrefogása pamfletbe illő lelemény. A pragmatista filozófus a radikális elit legnagyobb amerikai tekintélye volt, s egyáltalán nem volt marxista, olyasféle szocialista törekvésekkel rokonszenvezett, mint korábban Jászi is: például az angol Munkáspárttal és a gildszocializmussal. Richard Rorty azt írta önéletrajzi írásában, harmincas évekbeli ifjúkorára és szülei akkori ideológiai érdeklődésére visszagondolva, hogy Dewey pragmatizmusa volt „azon New York-i értelmiségiek többségének nem hivatalos filozófiája, akik kiábrándultak a dialektikus materializmusból.”²⁶ Azaz Dewey inkább az alternatívája volt a Marxhoz való kötődésnek, mintsem a részese.²⁷ Jászi, úgy tűnik, ugyanazon kortárs szellemi-politikai közeg jelképes alakjának látta egyiküket és másikat is.

Több harmincas évek közepi levelében is olvasható a feltevése, miszerint progresszív vagy radikális amerikai környezete „ideológiájában ott tart, a hol mi [értsd: mi, magyar radikálisok] voltunk 25 év előtt” – azaz a tízes években.²⁸ Pontosabban ezt a jellemzést nemcsak az amerikai értelmiségre, hanem az angol Munkáspárt vezető teoretikusára, Harold Laskira is kiterjesztette: „Ijesztő nézni pl. – írta már idézett 1936-os levelében Menczernek –, hogy a különben bri-liáns, sőt nemes indulatú Laski hogyan sekélyesedik el mindinkább, s úgy ír mint egy galileista az első marxista beoltás után.”²⁹ Két évvel később, amikor unokaöccse (immár Londonból) indítandó lapjához keresett volna fiatal amerikai munkatársat Jászin keresztül, így

²⁵ Jászi Oszkár levele Walter Lippmann-nak, 1936. december 25. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 395.

²⁶ Richard Rorty: *Trockij és a vad orchideák*. In uő: *Filozófia és társadalmi remény*. Budapest, 2007, L'Harmattan – Magyar Filozófiai Társaság, 33–52., 38. p.

²⁷ Alan Ryan: *John Dewey and the high tide of American liberalism*. New York, 1997, Norton, 310.

²⁸ Jászi Oszkár kiadatlan levele Polányi Mihályhoz, 1935. november 24. A levél Polányi Mihály hagyatékában található; másolatához Békés Vera szívességéből jutottam.

²⁹ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélához, 1936. április 1. Münchener Magyar Intézet, Regensburg. Borbándi Gyula-gyűjtemény, Menczer Béla-csomó. A személyesen is ismert Laski esetében Jászi elutasítását valószínűleg a szovjet kísérlet igazolása váltotta ki a szerző 1935-ös *Law and Justice in Soviet Russia* című könyvében.

válaszolt neki: „Ami a keresett munkatársat illeti, nem ismerek senkit Amerikában, aki a mi utainkon járna. A modernnek feltalálták a marxizmust s el vannak tőle ragadtatva.”³⁰ Az ő kifejezésével élve: Jászit nyilvánvalóan irritálta a marxizmusnak a harmincas évekbeli amerikai felfedezése, vagy talán pontosabb, ha azt írom: lenézte saját progresszív amerikai közegének felfedező buzgalmát, mert úgy érezhette, hogy az ő gondolkodása már rég túllépett ezen az esztetörténeti fázison. Voltaképpen az amerikai és az európai ideológiai idő eltolódását érzékelte, meglehetősen türelmetlenül.³¹

Ám e türelmetlenséget az önkritika tartozékának is tekinthetjük. Hiszen amikor Jászi lehangolóan értékelte a radikális amerikai intellektuelek marxizálását, ifjúkorának hasonló jelenségeivel vetve össze őket, akkor önnön „Sturm und Drang” korszakának eszméitől határolódott el. Sőt, türelmetlenségének másféle személyes oka is volt: nagyobbik, éppen egyetemistává váló fiának kommunista nézetei. Valószínű, hogy apa és fia levelei részben ideológiai csatákká váltak ezekben az években; én csak az előbbi némely levelét ismerem. Az egyikből idézek: „A New Deal tökéletlen orvosságain túlmenőleg csak az ortodoxia [valószínűleg: a liberális ortodoxia] tanácsait hallhattuk..., vagy néhány bolsevista esztelen kurjongatásait, vagy néhány szégyellős fél-marxista tanár eszmefuttatásait, akik a Nationben, vagy a New Republicben képesek a plenty társadalmat kitervezni.”³² Fiának is ugyanazt sugallta, mint a barátainak: hogy nemigen van mivel azonosulni, egyetérteni az amerikai progresszív elit teljesítményeiből. A két lapról, amelyekre akár szellemi otthonként is tekinthetett volna, elutasító sorok szólnak e levélben is.

Jásziban, mint látható, ellentétes folyamat zajlott le a harmincas években, mint a Hollander által elemzett progresszív értelmiségiek-

³⁰ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélához, 1938. június 28. Münchener Magyar Intézet, Regensburg. Borbándi Gyula-gyűjtemény, Menczer Béla-csomó.

³¹ Erről az időeltolódásról Isaiah Berlin is írt – a New Deal eszméiről értekezve – *Politikai eszmék a huszadik században* című tanulmányában. Lásd Isaiah Berlin: *Négy esszé a szabadságról*. Budapest, 1990, Európa, 162–163.

³² Jászi Oszkár kiadatlan levele Jászi Györgyhez, 1941. március 13. OSZK Kézirat-tára, 419. fond, V. számú, „Cikkek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

ben: míg ők országuk politikai-gazdasági rendjétől idegenedtek el, Jászi radikális közegének az eszméitől. S mindeközben hálás volt az Egyesült Államoknak, mert befogadta és állampolgárságot adott neki. Nemcsak a Szovjetunióhoz, de Amerikához is másféle viszony fűzte tehát, mint intellektuális környezetének amerikai tagjait. Litván György azt írta életrajzában az 1936-os, 1937-es évekre utalva, hogy „ezek az évek valamennyire »balra« tolták” Jászit.³³ Nem sok jelét látom ennek. 1936-ot követően hat évig nem publikált a *Nation*-ben. Elképzelhető, hogy ez összefügg azzal, ahogyan a lap a moszkvai kirkatperekre reagált. Az amerikai sajtó, különösen a *Nation* és a *New Republic* készségesen hitte – írja Dewey-ről szóló monográfiájában Alan Ryan –, hogy a Szovjetunióban megvádoltak bűnösök voltak.³⁴ Jászi viszont viszolygással írt a perekről, kivégzésekről 1937-es Trockij-bírálatában: „Akár igazak voltak a vádak, akár nem voltak igazak, a látvány oly erkölcsi züllés képét mutatta, amelyhez hasonlóra nincs példa a történelemben.”³⁵

A tanulmány bevezető része másfél oldal hosszan, szatirikusan mutatta be a „radikális intellektüelek” harmincas évekbeli Szovjetunió-képét. E szöveg fogalomtörténeti szempontból is érdekes: ismereteim szerint e tanulmányban használta először Jászi a „totalitárius” kifejezést rendező kategóriaként a fasiszta és a kommunista államra egyaránt. IV. fejezetében, felsorolva a szovjet politika különféle intézkedéseit a tudomány állami kényszerszabályozásától

³³ Litván: i. m. 373. A történész Jászinak a spanyol köztársaság iránti rokonszenvéből vonta le idézett következtetését. Szerintem viszont e rokonszenvhez nem volt szükséges „balra tolódnia”.

³⁴ Ryan: i. m. 303. Ugyanígy fogalmazott az egykori trockista szerző Max Schachtman (idézi Hollander: i. m. 334. p. 175. jegyzet). Hamilton Fish Armstrong *Mi vagy ők. Két világ összeütközése* című könyvében idézi példaként Louis Fischer állítását a *Nation*-ből (1936. augusztus 22-éről), miszerint az új szovjet alkotmány páratlan esemény a történelemben: egy diktatúra lemondása a demokrácia javára. (Budapest, 1937, Századunk, 46.) A szerző a *Foreign Affairs* szerkesztője volt, Jászi egyik legfontosabb amerikai kapcsolata.

³⁵ Jászi Oszkár: Az elárult forradalom. Trockij vádirata Sztálin ellen. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttorony, 170–182., 172. p.

kezdvé a népességnövekedésbe való állami beavatkozásig, így zárta fejtegetését: „egész csomó olyan jelenséggel találkozunk, amely a fasiszta totalitárius állam törekvéseitől inkább csak formulázásban, mint lényegben különbözik.”³⁶ A cikk zárásaként pedig azt szögezte le, hogy „a Marx–Lenin-koncepció sohasem lehet egy többségi erő kifejtés eredménye, hanem igenis csak egy felfegyverzett kisebbség véres polgárháborúja útján volna megvalósítható”, amelynek következtében a többséget „erőszakkal belepofozzák ... a totalitárius kommunista állam kereteibe”.³⁷ Íme a ’totalitarizmus elmélete’ (Jászi változatában) – a totalitarizmus elméletének negyvenes-ötvenes évekbeli kialakítása előtt.³⁸

A „totalitárius”, „totalitarizmus” fogalmai Olaszországból indultak világhódító útjukra a húszas évek elején; Mussolini pártjának törekvéseit jellemezték vele olasz ellenzékiek, akiknek szóhasználatát hamarosan büszkén vették át a fasiszta vezetők is. A fogalom Luigi Sturzo 1926-os, több nyelvre lefordított *Italy and Fascism* című könyve nyomán terjedt el angol, német, francia nyelvterületen, de a harmincas évek elején még inkább csak az olasz antifasiszta emigráció köreiből volt forgalomban.³⁹ Jászi akár az ő szövegeikben is találkozhatott a fogalomhasználattal, például a Giustizia e Libertà lapjában. 1934-ben a szót már használta az *Encyclopedia of the Social Sciences* XIV. kötetének „State” címszava is – e kötetbe írta Jászi hosszú „Socialism” szócikkét. A fogalmat 1933 után egyesek a fasiszta és a náci rendszerek összehasonlításakor használták, mások a fasiszta, náci és a szovjet állam összevetésekor. Ugyanakkor maga a felfedezés, hogy e rendszerek számos vonásukban hasonlóak, korábbi, mint a totalitarizmus kifejezése. A fogalom Furet szerint főként azt fejezi ki, hogy a jelenség, amelynek a leírására használják, olyan „új politikai valóság”,

³⁶ Uo. 176.

³⁷ Uo. 182.

³⁸ A fogalom történetéről röviden: Furet: i. m. 276–282., 741–751.

³⁹ Jens Petersen: *The History of the Concept of Totalitarianism in Italy*. In Hans Maier (ed.): *Totalitarianism and Political Religions*. New York, 1996, Routledge, 3–21.

amelynek megragadására elégtelennek tűnnek a régi kifejezések, mint a zsarnokság vagy a diktatúra.

Jászi életművében 1927-es *A demokrácia krízise. Fasizmus és bolsevizmus között* című tanulmánya lehet a példája a „totalitárius” fogalma nélküli fasizmus–kommunizmus összevetésnek, melyet az írásmű V. fejezete tartalmaz. A szöveg eredetileg Washington-élelbeszédként hangozhatott el Jászi egyetemén. Vele nyílik a szerző oberlini beszédeinek amerikai patrióta ciklusa, amelynek darabjai (*A szabadság értékéről, Milyen a nagy elnök, Kenyér és szabadság*) az életmű legjobban megformált alkotásai közé tartoznak. Az 1927-es tanulmány V. fejezetének alapállítása az, hogy bár a fasizmusnak és a kommunizmusnak a céljait nagy távolság választja el, „igen nagy hasonlóság áll fenn közöttük politikai és erkölcsi magatartásukat illetőleg”. E hasonlóság oka strukturális: „mind a kettő egy fegyveres kisebbség uralmát jelenti a megfélemlített többség” fölött. E rendszerek egyformák az egyéni szabadság gyűlöletében, az állam bálványozásában, az egypárti uralomban, az erőszak kultuszban stb. A hasonlóságok listáján világi vallás mivoltuk hangsúlyozása talán a legérdekesebb: „Mind a kettő egy új mítoszt teremtett, az államvallás egy fajtáját...” stb.⁴⁰

Közel két évtizede a Furet–Nolte vita résztvevői megkülönböztették egymástól a fasizmus és kommunizmus összehasonlító magyarázatának „strukturális” és „genealógiai” modelljét, az előbbihez sorolva például Hannah Arendt *A totalitarizmus gyökerei* című könyvét, s általában a negyvenes-ötvenes évek totalitarizmus-elméletét, az utóbbihoz saját történeti elemzéseiket.⁴¹ Jászi 1927-es tanulmánya is strukturális magyarázatot adott a két ideológia és rendszer erős hasonlóságára. Ugyanakkor e témáról írva a harmincas évek leveleiben olykor „genealógiai” magyarázattal is szolgált. Tézise Halasi Bélának írt 1936-os levelében így hangzik: „A fas-

⁴⁰ Jászi Oszkár: *A demokrácia krízise. Fasizmus és bolsevizmus között*. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága*, 217–231., 226. p.

⁴¹ François Furet és Ernst Nolte levélváltása I. *Világosság*, 2000/3. 7–26., 12., 16., 22. p.

cizmus, nem kis részben, a marxizmus szülötte.”⁴² Más változatban ugyanez a tézis Menczer Bélának írt 1938-as levelében: „Hogy a marxista filozófia hatalmas faktor a fascizmus kitermelésében, azt legutóbb Eduard Heimann hangsúlyozza: *Communism, Fascism or Democracy?* című mély könyvében, melyre eddig nem tudott Angliában kiadót kapni.”⁴³ Ugyanebben az évben Kolnai Aurélnak írott egyik levelében pedig a fasizmust „a marxizmus mostohatestvérének” nevezte.⁴⁴ Nem tudom, hogy ugyanezen években kifejtette-e Jászi a tézisént nyilvánosan is.

A témáról azóta keletkezett óriási szakirodalom nem szabad, hogy elfeledtesse velünk, hogy Jászi az értelmezéstörténet korai szakaszában írta idézett tanulmányát és leveleit. Némely harmincas években írott cikkében fasizmus és kommunizmus hasonlóságára azt a magyarázatot adta, noha csak röviden kifejtve, hogy mindkettőben a militarista, a háborús szellem működik. 1930-as *Újabb adalék a bolsevizáló lélek természetrajzához* című, magyar közönségnek írott vitacikkében elmesélt egy Gaetano Salveminitől hallott anekdotát: milyen lenyűgözve, lelkesedéssel hallgatta az emigráns olasz történész Mussolini tömegdemonstrációiról szóló beszámolóját egy bolsevik diplomata Párizsban. „Ez a szellem nem a szocializmus – kommentálta Jászi az esetet –, hanem a Ludendorff szelleme, s az ember megérti, hogy miért csodálja nem egy bolsevista a fasisztákat és megfordítva is ... Ugyanaz a szellem lüktet bennük, bár különböző célok felé van fordítva.”⁴⁵ Az 1935-ös *Régi vita új megvilágításban* című cikk

⁴² Jászi Oszkár levele Halasi Bélának, 1936. szeptember 10. In Jászi Oszkár válogatott levelei, 387.

⁴³ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélának, 1938. június 28. Müncheni Magyar Intézet, Regensburg. Borbándi Gyula-gyűjtemény, Menczer Béla-csomó. Az amerikai emigrációban élő, Jászival levelezésben álló szociáldemokrata Oppenheimer-tanítvány szerző könyvéről Jászi ismertetést is írt: Eduard Heiman's *Communism, Fascism or Democracy*. *The Yale Review*, 1937–1938, 840.

⁴⁴ Jászi Oszkár levele Kolnai Aurélhoz, 1938. október 10. In „Sorai ismét választ követelnek.” Jászi Oszkár és Kolnai Aurél levelezéséből. *Világosság*, 1997/5–6. 74–107., 76. p.

⁴⁵ Jászi Oszkár: *Újabb adalék a bolsevizáló lélek természetrajzához*. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága*, 143–150., 146. p. Ugyanezen év egyik levelében azért

kifejtettebb, bravúros „strukturális” összevetése ugyanezen következtetésre jutott: a két ideológiát végső soron „a háború morálja és taktikája” teszi hasonlónak.⁴⁶ S ezzel a cikk „strukturális” elemzése eljut a „genealógiai” elemzés kapujába.

E tanulmányokban nem szerepel a „totális” vagy „totalitárius” fogalma, noha levelezésében ugyanezen időszakban már előfordul, hogy a „totális állam” kifejezést egyaránt használja a fasiszta, náci és bolsevik államokra.⁴⁷ A harmincas évek második felétől (1937, 1938) kezdve viszont már tanulmányaiban is kulcskifejezéssé lép elő a „totalitárius”, mint a fasiszta, náci és kommunista ideológiák és államok összehasonlításának keretfogalma. Különböző időpontokban és politikai helyzetekben Jászi hol a fasizmust / nácizmust, hol a bolsevizmust tekintette nagyobb veszedelemnek. 1927-es, már idézett *A demokrácia krízise* című írásában, amely amerikai közönségnek íródott, például felvetette a kérdést, nem ássa-e alá a demokráciát egyes amerikaiak fasizmus iránti növekvő rokonszenve, miközben nem ejtett szót a bolsevizmus iránti szimpátiáról. 1930-ban viszont már az „ifjú bolsevizáló lélekről” írt szatirikus cikkeket. A harmincas évek közepi leveleiből nekem úgy tűnik, hogy a fasizmust / nácizmust tartotta rosszabbnak („a Fascizmust én is az *Urböse*-nek tekintem”, írta Halasi Bélának),⁴⁸ ám a bolsevizmust vélte maradandóbb veszélynek, mert úgy hitte (már 1917/1919 óta), hogy – mint Daniel Arnoldnak írta – „a Weltgeist” velük van. Talán ezért is látta el az

korholta Csécsy Imrét, hogy „nem vagy képes észrevenni a fascizmus és a bolsevizmus lélekazonosságát”. Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imréhez, 1930. április 18. OSZK Kézirattára, 163/1539.

⁴⁶ Jászi Oszkár: Régi vita új megvilágításban. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága*, 237–250., 240–241. p.

⁴⁷ Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1933. október 15. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 347. Így kiált fel fontos „elvi levelében”: „A totális állam... c'est l'ennemi!”

⁴⁸ Jászi Oszkár levele Halasi Bélának, 1936. szeptember 10. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 386.

eddig említettektől különböző, előkelő genealógiával is, Platónig vezetve vissza a kommunizmust (némiképp Karl Popper későbbi nagy művére emlékeztető eljárással).⁴⁹

George Orwell sokat idézett mondata szerint „1933-tól fogva szinte minden baloldali elkövette azt a bűnt, hogy antifasiszta akart lenni anélkül, hogy antitotalitárius legyen”.⁵⁰ Jászi Oszkár azok közé tartozott, akik kivételek e szabály alól. „[B]átran mondhatom – írta öntudatosan, talán kissé sértetten Halasi Bélának 1936-ban –, hogy nem írtam soha cikket, vagy mondtam valamit ebben a tárgyban [ti. a fasiszmussal kapcsolatban], *a miből a fascizmus iránti utálatom ne lett volna evidens* mindenki számára”.⁵¹ Ugyanezt leírhatta volna a kommunizmusról is, miközben levelekben és cikkek sorában igyekezett megérteni, miért és miben hasonlít egymáshoz ez a két, egymást ellenségnek tekintő ideológia (amelyeknek ugyanakkor közös ellenségük is van: az individualista demokrácia). Elhatárolódás és magyarázat váltogatja egymást a tárgyról szóló írsaiban. Még a szocializmus ügye melletti leglelkesebb levelében is így figyelmeztetett egy, a spanyol polgárháborúba induló, személyesen nem ismert fiatalembert: „Egy diktátoros szocializmus épp oly szörnyű, mint egy autokratikus fascizmus.”⁵²

⁴⁹ Jászi Oszkár: Platótól Benthamig. Két évezred politikai gondolkozása. Világ, 1925. március 1., 13–14. A cikk Engelman Géza német nyelvű könyvének ismeretése.

⁵⁰ George Orwell: Arthur Koestler. Ford. Szilágyi Tibor. In uő: *Az irodalom fölszámolása*. Budapest, 1990, Európa, 287–301., 292. p.

⁵¹ Jászi Oszkár levele Halasi Bélának, 1936. szeptember 10. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 385.

⁵² Jászi Oszkár levele Cseresznyés Sándorhoz, 1937. június 6. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 403. A címzett nem követte Jászi figyelmeztetését, kommunista lett, s utóbb a Rajk-per kellős közepén találta magát – Hajdu Tibor: Júdás mindig velünk van. Két különös karakter: Stolte István és Cseresznyés Sándor. *Valóság*, 1992/12. 52–64.

EÖTVÖS-REVÍZIÓ

Jászi Oszkár levele az *Uralkodó eszmékről* 1935-ben

1935. június 24-én írta az alább majdnem egészében közzéteendő levelet¹ Jászi Oszkár az amerikai Oberlinből Budapestre régi barátjának és harcostársának, Braun Róbertnek. Bár magánlevél, mégis – sok más, emigráció idején írt Jászi-levélhez hasonlóan – nyilvános gesztus is: Jászi Budapestre írt levelei gyakran nemcsak a címzett magánszemélynek szólnak, hanem annak a kis politikai-baráti közösségnek is, amelynek a levélíró egykor a központi alakja volt. S nyilvános gesztusnak lehet tekinteni Jászi számos magánlevelét azért is, mert bennük a levélíró 'a politikai álláspontját kívánta leszögezni a jövő számára', számítva arra, ami később be is következett: hogy leveleit kiadják, s magánlevél voltukból átváltoznak azzá, aminek írójuk szánta őket: politikai nyilatkozatokká. Az itt publikálandó levél (melynek csak rövid személyes részeit hagytam el) például Jászinak a tervgazdaság, a szovjet rendszer, a régi liberális felfogás, az amerikai New Deal, a kommunizmus és kapitalizmus között kereendő politikai út ügyében elfoglalt álláspontját mutatja fel, több más ez idő tájt írt leveléhez hasonlatosan. Különlegességét azonban nem e témák biztosítják, hanem az Eötvös József politikai főművéről, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című nagy, kétkötetes művéről, a magyar politikai gondolkodás talán legjelentősebb alkotásáról írt bekezdései, amelyek egyben saját

¹ Jászi Oszkár kiadatlan levele Braun Róbertnek, 1935. június 24. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Előadások” feliratú doboz, külön jelzet nélkül. A levelet nem betűhív átirással teszem közzé. Rövidebb részlete már megjelent Gángó Gábor *Eötvös József uralkodó eszméi. Kontextus és kritika* (Budapest, 2006, Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely) című monográfiájában (290–291.), találó magyarázattal.

1910-es évekbeli eszmei tájékozódásának és értékítéleteinek a revízióját is magukban foglalják.

A levél címzettje, Braun Róbert, szociológus volt, a század első évtizede óta Jászi barátja és munkatársa, olyan fontos társadalomtudományi és politikai művek fordítója, mint Henry George *Haladás és szegénység* című könyve, vagy Bryce-é az amerikai demokráciáról. Braun rendszeresen dolgozott a *Huszedik Század*ba, Jászi század eleji folyóiratába, majd 1927-től utódlapjának, a *Századunk*nak is egyik legfontosabb szerzője volt. A húszas évek második felében fontos munkatársa volt Jászi készülő, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* című monográfiájának is – erről a könyv 1983-as magyar kiadásának Hanák Péter által írt előszavában is olvashatunk. Az itt közzéteendő levél idejére Jászi és Braun között már évek óta – némelykor kimondottan élessé váló – politikai vita zajlott a Szovjetunió megítéléséről. Egy levélrészlet 1930-ból, Braun Róberttől: „Ami a kommunizmusra vonatkozó magatartásodat illeti, ha elvben és – egyet is értek Veled, nem helyeselhetem a tónust. Csodálatos, hogy Te, aki oly tárgyilagos vagy egyébként, mennyire elveszítet a tárgyilagosságot, mihelyt erről a kérdésről van szó. [...] És bármilyen rémség is a bolsevizmus az Oroszországon kívüli világnak, Oroszországban mégiscsak haladás a cárizmushoz képest. Most olvastam Feiler könyvét Oroszországról,² és azt látom belőle, hogy a diktatórikus forma mögött (akárcsak az olasz fasizmus mögött) van demokratikus tartalom.”³ Jászi 1935. június 24-i levelével e vitába kapcsolódunk be.

„[...] Hogy a politikai helyzetek megítélésében nagyobb a biztonságom, mint a gazdaságiakban, abban nagyon is igazad van, de ez nemcsak e tereken való hézagosabb előtanulmányaimnak tudható be, hanem annak is, hogy nem vagyok képes a gazdasági simlikhez alkalmazkodni, mint legtöbb kortársam, hogy Moszkvát nem csodálom, hogy az orosz fegyveres államkapitalizmust nagyon rozoga

² Arthur Feiler: *Das Experiment des Bolschewismus*. Frankfurt, 1930.

³ Braun Róbert kiadatlan levele Jászi Oszkárnak, 1930. január 20. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Előadások” feliratú dobóz, külön jelzet nélkül.

épületnek, a »tervgazdaságot« szemérmes bolsevisták kapkodásának tartom (nem veszik észre, hogy ma minden tervgazdaság kike-rülhetetlenül a háború érdekében való kizsákmányolása a fogyasztónak): viszont aki ma a régi liberális politika folytatásáról beszél (mely mellesleg megjegyezve sosem létezett a gyakorlatban, leg-feljebb csak átmeneti kivételű), az Pester Lloyd-ideológus.⁴ Ilyen körülmények között nem tudom a szokványos bolsi, tervelő, vagy liberális simliket alkalmazni, bármennyire irigylem biztos szemű kortársaimat. [...]

A New Deal bukását én az első perctől fogva biztosra vettem.⁵ Zse-nik mellett is halálra lett volna szánva (mint minden radikális terv-gazdaság), hát még azzal a gyatra professzori és generális anyaggal, mely szegény Elnökünknek a rendelkezésére állott. A New Dealnek igen tetemes enyhítése inkább megkönnyebbülést fog hozni. A Wells cikkei, melyeket Csécsynek elküldtem,⁶ minden naivitásuk és bioló-giai áltudományosságuk dacára, kitűnően jellemzik ezt a kótyagos tervgazdaságot, melyet logikussá és rendszeressé csak a jól bevált orosz módszerekkel lehetne tenni, de amelyektől a nagy Wells és az összes kicsi szemérmes bolsevistáink visszariadnak, mivel nagyon jól tudják, hogy Nyugat-Európában az az ő nyakaikba is kerülne. (Pláne honunkban a szemérmes bolsevisták nagyon csendesek, mivel egy-szer már megégették a körmüket Kun Bélájukkal.)⁷ Velük szemben

⁴ A *Pester Lloyd* tekintélyes liberális, kapitalizmuspárti – Jászi valószínűleg így fogal-mazott volna: kapitalista érdekeket védő – német nyelvű, budapesti napilap volt.
⁵ A New Deal az 1932-ben hivatalba lépett amerikai elnök, F. D. Rooseveltt gazda-ságfejlesztési és társadalmi programja volt.

⁶ A világhírű írónak, H. G. Wellsnek a *Collier's Weekly* című amerikai újságban 1935 május-júniusában megjelent cikksorozatáról van szó, melyet utóbb *The New Ame-rica – The New World* címmel adott közre könyv alakban. Csécsy Imre a *Századunk* 1935/7-es, szeptemberi számában terjedelmes kivonatos fordítást közölt Wells cikksorozatából (H. G. Wells a szuper-civilizációról és az új Amerikáról, 285–294.).

⁷ A zárójeles mondat teszi világossá, hogy „szemérmes bolsevistáknak” Jászi a nem kommunista, de marxista szocialistákat, szociáldemokratákat nevezte, akikről emigrációja szinte teljes időszakában lesújtó véleménye volt.

szegény Józsink álláspontja⁸ legalábbis a következetesség és a férfiaság dicsőségevel bír.

Ami a kritikát illeti a Századunkkal szemben (mely a Göncziével⁹ egyezik), magam is azt hiszem, hogy nincs kellőképp leszögezve az elválasztóvonal úgy a Kommunistákkal, mint a Kapitalizmussal szemben. De ez nem a Csécsy bűne, hanem mivel ezt az új doktrínát még senki sem csinálta meg. Ugyan napról napra növekedik azoknak a száma, akik egyaránt megundorodtak úgy a bolsevizmustól, mint a kapitalizmustól, s átlátják, hogy mindkettő egy véres káoszba vezet. Ezzel szemben az elmélet folytatja a régi simliket, vagy a tervgazdaság naív utópiáival lép fel.

Nem hiszem tehát, hogy azok részéről, akik ezt a helyzetet felismerik, a helyes politika az volna, hogy eltussoljuk a tévedéseket (és ne mutassunk rá a szovjet rendszer erkölcsi aljasságaira, abban a reményben, hogy meg fognak javulni!), vagy alátámasszuk a magyar szocik piszkos politikai játékait (mivel ezek a bocherek is marxisták!). Ellenkezőleg, azt hiszem, hogy a becsületesség azt parancsolja, hogy kérlelhetetlen kritikát gyakoroljunk úgy a kapitalista, mint a bolsevista kizsákmányolással szemben, úgy a bank-, mint a bürokrata kapitalistákkal szemben, s ha talán nem is vagyunk képesek egy jobb utat mutatni, legalább buzdítsuk az utánunk következőket arra, hogy kutassanak és keressenek. Hogy éppen Te, Közép-Európa utolsó georgeistája,¹⁰ ily vakon tudsz hinni az ázsiai marxizmus receptjei-

⁸ Madzsar József, Jászi sógora, kommunista volt; a levél írása után néhány hónappal, felesége halálát követően, a Szovjetunióba emigrált, ahol később letartóztatták, s az 1937–38-as „tisztogatások” áldozata lett.

⁹ Gönczi Jenő Jászi régi munkatársai közé tartozott, egyaránt szerzője volt a *Husadik Századnak*, majd utódának, a *Századunknak*.

¹⁰ Georgeistáknak Henry George amerikai gazdasági-politikai írónak a híveit nevezték. A *Husadik Század* körében valóban Braun volt Henry George javaslatának legfontosabb szakértője, első tanulmányát róla 1907-ben írta a folyóiratban. „Utolsó georgeistának” azonban nem mondható: talán már 1935-ben sem ő számított a legismertebb hazai georgeistának, hanem például Pikler J. Gyula, Sós Aladár vagy Kun Zsigmond, s a budapesti georgeista kör még 1945 után is összetartó szellemi közösség volt.

be[n], legjobban mutatja nekem azt a rettenetes gazdasági és szellemi krízist, melybe jutottunk.

Eme dilemmák közepette nemrég egy egész különös élményem volt. Most a szünidőben¹¹ (mely számomra mindig egy veszedelmes időpont, mivel a »szabadság« állapot a kiélez számos olyan problémát, melyek a munkaszezonban többé-kevésbé eltakarva maradtak) régi írásaim között lapozgatva újra elővettem Eötvös József felett tartott emlékbeszédemet¹² és ennek kapcsán újra elolvastam *A XIX. század uralkodó eszméinek* több fejezetét. Ennek a revízióknak két eredménye volt: az egyik, hogy lényeges pontokon Eötvöst félreértettem, mivel bár talán én voltam a legkritikusabb marxista a mi körünkben, mégis egyes marxi simlik túlságosan az uralmukban tartottak és nem láttam az Eötvös filozófiáját a maga tisztaságában. A másik, hogy az E. géniusza, melyet mindig elismertem, ma még sokkal ragyogóbbnak tűnik fel előttem. Képzeld, ez a gondolkodó már a múlt század közepén teljes világossággal felismerte, hogy Európa a diktatúrák felé tart és a demokráciák össze fognak omlani. Miért? Mivel a kor uralkodó eszméi (*abban az ideológiai formulázásban, melyet nyertek*) összeegyeztethetetlenek a demokrácia alapvető tendenciáival.

Mi akkor bizalmatlanok voltunk E-sel szemben. Azt hittük, hogy ő egy „ideológus”, aki elvont eszmékből magyarázza a történelmet. Pedig kevés író ismerek, aki tisztábban látná az eszmék eredetét és szerepét, mint E. látta volt. Egyszerűen: ő már akkor, több, mint 80 év előtt tisztán megállapította, hogy a kor domináns történelmi tendenciái (ezek végeredményben az E. eszméi!) azokban az értelmezésekben és programokban, melyet nyertek, egymással összeütközésbe fognak jutni (mindenekelőtt az *Egyenlőség a Szabadsággal!!*) és romba fogják dönteni demokratikus alkotmányosságunkat, ha nem találunk egy megfelelő kompromisszumra.

¹¹ Jászi immár tizedik éve, 1925 óta az Oberlin College oktatója volt; épp 1935-ben vette át a politikatudományi tanszék vezetését. Lásd Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 367.

¹² Jászi 1913-ban tartott előadást *Báró Eötvös József állambölcselete és politikája* címmel, amely folyóiratában, a *Husadik Században* jelent meg (1913/10. 313–349.).

S kérdem: nem ez a mi problémánk ma? Hogy a szocializmus kommunista értelmezése (a mechanikai egyenlőség) egyre jobban összeütközik azokkal a szellemi javakkal, melyekből maga a szocializmus megszületett: az egyéni szabadság eszméivel.

E. könyvét nem olvastam el újra egészen, de a fejezetekben, melyeket elolvastam, kétségtelenül vannak lapok, melyek az emberi szellem legragyogóbb alkotásaihoz tartoznak. Úgy érzem, hogy ennek a könyvnek *ma égő aktualitása* van. Ez a benyomás bennem oly erős, hogy E. angol fordításának terve jutott az eszembe. Ha ítéletem helyes, nem tartom kizártnak, hogy lehetne a könyvre egy amerikai kiadót találni.¹³

Nagyon szeretném, ha Te és többi barátaink (elsősorban Vámbéry,¹⁴ Gönczi és Csécsy) újra elővennétek a könyvet, és újra elolvasva a legfontosabb fejezeteket (főleg az első kötetben) megírnátok benyomásaitokat. Abban az *Umwertung aller Werte*-ben,¹⁵ mely ma folyik, voltaképpen minden fontos könyvet újra át kellene tanulmányozni, mivel bizonyos, hogy egészen más dolgokat látnánk bennük, mint egy negyedszázaddal ezelőtt. [...]"

Gazdaságpolitikai vita kellős közepében találja magát e levél kései olvasója az első bekezdésekben, s olyan évek egyikében, amelyekről azt írta annak idején G. D. H. Cole, jeles szocialista gondolkodó, *The History of Socialist Thought* című nagy művében, hogy a kapitalista rendszer elfogadottsága egész története során soha nem volt olyan alacsony az egész világon, mint éppen ekkor. S ennek egyszerre volt oka a gazdasági világválság, és a diktatúrák irányított gazdaságainak sikertörténetei, amelyek közül a baloldaliak körében a szovjet ötéves terv volt népszerű. Jászi, mint az első bekezdésből látható, elutasította a kapitalizmust igazoló régi típusú liberális érvelést és a szov-

¹³ A terv nem vált valóra.

¹⁴ Vámbéry Rusztem ügyvéd, politikai író, egyetemista koruk óta Jászi barátja, a húszas-harmincas évek fordulóján a *Századunk* főszerkesztője.

¹⁵ A német kifejezés jelentése: minden érték átértékelése.

jet kísérlet igazolását is. Ugyanis ekkor már közel két évtizede olyan antikapitalista volt, aki egyben szabadpiacpárti is.

Bizonyára igaz, amit hézagossabb közgazdasági előtanulmányai-ról írt levele első bekezdésében, de azért nem árt tudni, hogy ha a gondolatmenete megkívánta, gyakran hivatkozott írásaiban közgazdasági munkákra: 1919-es Anti-Marx könyvéhez, mint naplójából kiderül,¹⁶ többek közt Adam Smith-t, Ricardót, Carey-t, Henry George-ot, Bastiat-t, Wiesét, Boehm-Bawerket, Carl Mengert olvas-ta vagy olvasta újra; 1938-as *The Good Society* című könyvkritikájában pedig Lionel Robbins és William Rappard friss (liberális) közgazdasági műveire is hivatkozott. A harmincas évek közepén-végén a leveleiben Jászi gyakran foglalkozott a tervezés, a tervgazdaság bírál-átával. Többször többeknek elismételte, amit Dániel Arnoldnak¹⁷ írt egyik 1937-es, kiadatlan levelében: „egy komoly, nem pusztán pallia-tív tervgazdaság csakis politikai diktatúrával valósítható meg.”¹⁸ Mint látható, a tervgazdálkodás bevezetése a piacgazdaságba kérdésében Jászi olyasfajta álláspontot foglalt el, amelyet a mai olvasók kidol-gozottan leginkább F. A. von Hayek *Út a szolgátságba* című 1944-es művéből ismerhetnek. Mindebből a New Deal elutasítása is követ-kezett. Jászi rendkívül rossz véleménnyel volt Rooseveltnél elnök gazda-ságpolitikai kísérletéről, noha 1932-ben, amikor először szavazhatott immár amerikai állampolgárként új hazájában – mint Litván György életrajzából megtudhatjuk –, Rooseveltre adta voksát az elnökválasz-táson. 1933. október 10-i levelében így írt Csécsy Imrének: „Szinte megdöbbenően találkoztak gondolataink pl. a Rooseveltnél politikájá-ra vonatkozólag, melyet még cikked elolvasása s leveled vétele előtt

¹⁶ Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Sajtó alá rend. Litván György. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete.

¹⁷ Dániel Arnold agrárközgazdász volt, a Huszadik Század fontos szerzője a század-előn, akinek a nézetei – különösen *Kommunizmus és individualizmus* című tanulmánya – hatással voltak Jászi gondolkodására is.

¹⁸ Jászi Oszkár kiadatlan levele Dániel Arnoldhoz, 1937. november 29. OSZK Kéz-irattára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

egy itteni College-értekezleten a bolsevizmus amerikai kiadásának neveztem el.”¹⁹

Az H. G. Wellsről írott gúnyos mondatok vélhetően nem pusztán az író amerikai cikksorozatának szóltak, hanem Wells és a Fabian Society többi vezető gondolkodója Sztálinnal és a szovjet kísérlettel szemben kinyilvánított rokonszenvének is. Pedig az angol fabiánus mozgalom egykor az egyik mintaképe lehetett Jászinak és politikai elvbarátainak: például 1920-as memoárjában még azt írta egyik legfontosabb szervezetükről, a Társadalomtudományi Társaságról, hogy „a magyar kultúréletben körülbelül azt a szerepet töltötte be, mint a Fabian Society az angoléban”.²⁰ A harmincas években azonban a vezető fabiánusok – a Webb-házaspár, Bernard Shaw, Wells – egy-egy szovjetunióbeli utazásuk után könyvekben, nyilatkozatokban foglaltak állást a kommunista kísérlet mellett.²¹ Wells például 1934-ben tette közzé Sztálinnal folytatott beszélgetését, nem sokkal amerikai cikksorozata előtt. 1936-ban Jászi nagy elismeréssel nyugtázta, amikor egyik fontos levelezőtársa, Polányi Mihály, lesújtó elemzést írt a Webb-házaspár Szovjetunió-könyvéről; rögtön kiadásra is ajánlotta a *Századunknak*. Braunnak is elküldte, ám neki már jóval kevésbé tetszett.²²

Fél éve folyó vitára tér vissza Jászi a levél következő bekezdésében („Ami a kritikát illeti a Századunkkal szemben...”). E vita levelekben zajlott (s a folyóirat körében vélhetően személyesen is), s ugyan nem jelent meg minden fellelhető darabja nyomtatásban, Jászi levelezéskötetéből – különösen Csécsy Imrének 1935. január 13-

¹⁹ A levél első kiadása: Litván György – Varga János: Az emigráns Jászi Oszkár levelezéséből. *Medvetánc*, 1982/4–1983/1. 305–307., 305. p.

²⁰ Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Budapest, 1989, Magyar Hírlap Könyvek, 39.

²¹ Vö. Paul Hollander könyvének negyedik fejezetével: *Politikai zárándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába. 1928–1978*. Budapest, [2005], Cserépfalvi, 103–152.

²² Lásd erről: Jászi Oszkár kiadatlan levele Braun Róbertnek, 1936. október 11.; illetve Braun Róbert kiadatlan levele Jászi Oszkárnak, 1936. november 15. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Előadások” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

án írt leveléből – mégsem nehéz rekonstruálni. Röviden: Braunnak a Csécsy szerkesztette *Századunkkal* szemben ideológiai kifogása volt: „Gönczi Jenővel együtt attól tartunk, hogy a lap valami olyan háborúelőtti individuál-kapitalista jelleget vesz föl, ami számomra teljesen túlhaladott álláspont.”²³ Braun félelme nem volt alaptalan: az 1935-ös levélvita egyik nyári darabjában (majdnem napra pontosan ugyanakkor íródott, mint Jászi itt közölt levele Braunhoz) Csécsy hosszan fejtegette oberlini mesterének általam ismert egyik legkonceptiózusabb levelében, hogy ő a liberalizmus újraértelmezését tartaná fontos feladatnak, mert bár ez is elhasznált fogalom, de talán meg lehet tisztítani, ellentétben a szocializmus fogalmával, amit már aligha.²⁴

Jászi a fentebb már említett január 13-i levelében is, a Braunnak írott nyári levelében is ugyanazon politikai-eszmei irány mellett érvelt, mint 1919-es Anti-Marx-könyve óta mindig: elhatárolódni mind a kapitalizmustól (és ideológiájától), mind a kommunizmustól, s kimunkálni valamifajta köztes szocialista (értsd: a munka nélküli jövedelem megszüntetésére törekvő) és az egyéni szabadságot alapelvnek tekintő álláspontot. A fent közlített levél emlegette új, se nem kapitalista, se nem kommunista doktrínát próbálta megalkotni Jászi 1919-es bécsi emigrációja idején, ennek kidolgozására szólított fel a *Századunk* szerkesztését átvevő Csécsyt 1933-ban, ezt vélte megpillantani – levelezése tanúsága szerint – a párizsi *Giustizia e Libertà* folyóiratban, majd később Walter Lippmann *The Good Society* című könyvében.²⁵ Az utóbbi példák mutatják, mennyire különböző törekvésekben találta meg rövid időre a keresett „új szintézist”: az olasz emigráns folyóirat forradalmár liberális szocialisták kezdeményezése volt, Lippmann könyve viszont a liberalizmus újraalapozá-

²³ Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1935. január 13. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 355–357., 355. p.

²⁴ Csécsy Imre kiadatlan levele Jászi Oszkárnak, 1935. június 21. OSZK Kézirattára, 163/399.

²⁵ Lásd erről két kulcsfontosságú levelét: *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 344–348., 394–396.

sának a kísérlete.²⁶ Az itt publikált levél második fele, az *Uralkodó eszmék* újraolvasásáról szóló rész viszont annak lehet a bizonyítéka, hogy a harmincas évek második felében Jászit esetenként már inkább liberális és nem szocialista kérdések foglalkoztatták.

Jászi levele nem egyszerűen nagy olvasmányélményről számol be barátjának (noha sorain valóban átüt az élmény ereje), s nem is csupán átértékeli, amit eddig Eötvösről és művéről gondolt vagy írt: Eötvös-revíziója mélyreható önrevízió is, saját század eleji eszméi beállítottságának kritikája, elvetése, s egyben annak bejelentése politikai közössége egyik tagjának, hogy ő már meghaladta egykori közös szemléletüket, s ugyanerre szólítja föl burkoltan budapesti harcostársait is. Mindez anélkül is érthető, hogy ismernénk hivatkozott 1913-as Eötvös-előadását, amelyet ő a levélben emlékbeszédnek nevez, noha nem volt az sem formáját, sem ambícióját tekintve. Ha azonban összeolvassuk levelét e több mint húsz évvel korábbi, *Báró Eötvös József állambölcselete és politikája* című írásával,²⁷ még érdekesebbnek tűnik a revíziója. Így hát most néhány bekezdésen át e szöveggel foglalkozom.

Az 1913-as előadás nem tudományos, hanem politikai értelmezéssel kívánt előállni: Eötvös művének és alakjának a „progresszív törekvések” számára való politikai *kisajátítását* végezte el, a bevezetőjében előre bejelentett módon. Jászi ezen előadásban is reakciósook versus progresszívek küzdelmének színtereként (harctereként) jele-nítette meg a kortárs politikát, mint a századelőn készült írásaiban általában. Eötvös-előadását is e küzdelembe illesztette be: politikai ellenfeleinek *kisajátító* lépésére válaszolt a maga *kisajátító* lépésével. Kényszerítve vagyunk, írja, „e munka elvégzésére a velünk ellenkező irányok ama törekvése által, hogy a múlt értékeit a saját világnézetük

²⁶ Jászi Lippmann könyvéről írott kritikája zárlatában össze is hozta e két igen eltérő, mégis rokonnak érzett politikai kezdeményezést: *The Good Society. Journal of Social Philosophy*, 1938. No. 2. 154–165. A bírálat magyar nyelvű változata: A jó társadalom. *Századunk*, 1938/4–5. 122–132.

²⁷ Jászi Oszkár: *Báró Eötvös József állambölcselete és politikája*. In *A Huszadik Század körének történetfelfogása*. Vál., sajtó alá rend. Pók Attila. Budapest, 1982, Gondolat, 239–286.

érdekében monopolizálják (így épp Eötvös József szellemi hagyatékának felújítását a reakciós publicisztika egyik legbefolyásosabb irányítója, Concha Győző a közelmúltban épp azért ajánlotta, mivel erős fegyvereket vélt abban felfedezni a politikai jogok teljes egyenlősítésére és a szocializmus megvalósítására irányuló mozgalmak ellen).²⁸ Jászi nem vitatta a rivális értelmező művet, mintegy azt sugallva: Concha értelmezése az „övék”, a reakcióé, az én előadásom pedig a „miénk”, a progresszióé.

Az előadás négy nagyobb fejezetből áll. Az első az *Uralkodó eszmék* módszertanával foglalkozik; a második ugyanezen mű legfőbb állításait elemzi; a harmadik Eötvös elméletét és politikai gyakorlatát veti egybe, elsősorban két másik művet, a *Reformot* és *A nemzetiségi kérdést*, valamint miniszteri működését állítva a középpontba; a negyedik rész pedig azt kívánja bemutatni, hogy Eötvöst ugyanolyan alaptalanul nevezték az ellenfelei doktriner politikusnak, mint ahogyan az előadó politikai közösségét manapság. Az 1935-ös revízió az előadásnak a második részét tárgyalja újra, a többi rész nem érdekli; azt a második részt, amelyben az előadó bírálta és elutasította az *Uralkodó eszmék* legfőbb állításait a szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméinek együttes megvalósíthatatlanságáról, s az *utóbbi két eszme megvalósulásának veszélyességéről*. S az újratárgyalás éppen azt a témát emeli ki Eötvös művéből, amely a tízes években ellenfele, Concha Győző számára volt fontos: a szabadság fenyegetettségét az egyenlőség társadalmi megvalósítása közepette. Nagyjából ugyanazon, a szabadságról és az egyenlőségről szóló fejtegetéseket vitatta, cáfolta 1913-ban Jászi, amelyeket egyetértően, lelkesen idézett fel 1935-ben, közelebb állva immár Concha egykori pozíciójához, de legalábbis kérdéseire, mint egykori önmagához.

Az 1913-as előadás beszélője nyilvánvalóan szocialista volt, noha ezt nem hangoztatta: nem is kellett hangoztatnia, hiszen saját politikai közössége előtt beszélt, a Társadalomtudományi Társaságban, ahol ekkoriban a szocializmus közös politikai minimumnak számított. Ám a szöveg burkoltan mégis tartalmazott egyfajta szocialista

²⁸ Uo. 240.

programot. Az előadás második részében Jászi terjedelmes idézeten keresztül mutatta be az *Uralkodó eszmék* fő téziseit, majd rátért a bírálatukra, méghozzá különös, oda nem illő eljárással: *szocialista kérdéssort* szegezett szembe a gondolatmenettel (miért nem gondolt a magántulajdon elvetésére? miért nem a gazdasági alapon kereste eszméi ellentmondásainak a magyarázatát? stb.). S önnön kérdéseire nem azt a kézenfekvő választ adta, hogy 'azért, mert Eötvös liberális volt, s nem szocialista,' hanem ezt: 'mert nem volt eléggé tudományos megalapozottságú a gondolkodása' – amiből nagyjából az következik, hogy kellő tudományos megalapozottsággal voltaképpen csakis szocialista következtetésekre lehet jutni a politikában. Valószínűleg az ilyen szövegrészek *szemszögét* érzékelte 1935-ben az önmagát újraolvasó Jászi marxistának, noha az *álláspontja* 1913-ban nem volt az.

Ám ez a szocialista kérdéssor valójában nem is Eötvösnek szól: ha ugyanis a kérdéseit felszólító mondatokká alakítjuk, megkapjuk az előadó politikai elvárásainak egyfajta foglatát: (1) kritika alá kell venni a magántulajdon intézményét; (2) a politikai eszméket a gazdasági rendet vizsgálva kell értelmezni; (3) fel kell vetni a jövedelem-eloszlás rendellenességeinek kérdését; (4) nyomozni kell a jövedelem és vagyon eloszlása igazságosabb rendjének, a munka nélküli jövedelem kiküszöbölésének lehetőségét. Talán épp ez lehetett az a politikai minimum, amelyben az előadó kis közössége 1913-ban egyetértett. Pontosan idézve pedig már Jászi jövőendő liberális szocialista dilemmája is feltűnik e kérdéssorban, az utolsó Eötvösnek tett szemrehányásban: „eszébe sem jut nyomozni, vajon – akár az általa nélkülözhetetlennek vélt magántulajdon kereteiben – nem létesíthető-e a jövedelem és a vagyon eloszlásának egy igazságosabb rendje, hogy pl. miként volna kiküszöbölhető a szabadság sérelme nélkül a munka nélküli jövedelem?”²⁹ Nos, éppen ez volt a liberális szocializmus alapkérdése, s a szövegrész általam kurzívval kiemelt szavai megmutatják az olvasónak, hogy melyek a liberális elemek e szocialista kérdésben.

²⁹ Uo. 262.

Az 1935-ös levélben Jászi már nem szegezett szocialista kérdéssort az *Uralkodó eszméknek*, mert már liberális kérdései voltak számára a fontosak: az *egyéni szabadság* sérelmére vezet-e, diktatúrához vezet-e az egyenlőség megvalósítása? S nem is értelmezte át a 19. századi szöveg szabadságfogalmát, mint tette 1913-as előadásában, ahol ugyan nagy elismeréssel kezelte mindazt, amit Eötvös műve I. kötetében a szabadságról írt, mégis áthangszerelte: ami az *Uralkodó eszmékből* vett idézetében még a gyakorlati és morális önállással rendelkező egyén szabadsága volt, Jászi interpretációjában a szükségletei kielégítésén dolgozó³⁰ (egy másik szöveghelyen: fájdalom-öröm kalkulusokat alkalmazó)³¹ lény szabadsága lett, materialistára-utilitaristára visszanyesve Eötvös idealista-morálfilozófiai fejtegetését. Persze mindez nyelvhasználati kérdés: az 1913-as Jászi a saját tudományos-politikai nyelvén akarta elmondani, amit az *Uralkodó eszmékről* gondolt. Az 1935-ös levélben viszont már átvette a nyelvét.

Ugyanakkor egy részlete biztosan van még Jászi 1935-ös levelének is, amit Eötvös nem fogadott volna el: „S kérdem: nem ez a mi problémánk ma? Hogy a szocializmus kommunista értelmezése (a mechanikai egyenlőség) egyre jobban összeütközik azokkal a szellemi javakkal, melyekből maga a szocializmus megszületett: az *egyéni szabadság eszméivel*.” Az *Uralkodó eszmék* fejtegetéseitől távol áll a nézet, miszerint a szocializmus az egyéni szabadság eszméiből vagy szelleméből született volna meg. Ezt sok szocialista gondolta így (s valószínűleg mindenki, akit liberális szocialistának nevezhetünk), de csak kevés liberális (s Eötvös biztosan nem). Nem kommunista szocialisták számára ezért volt tragikus élmény a bolsevizmus tapasztalata; a liberálisok nemigen lepődtek meg. A fenti idézet születés-metaforája pedig eszünkbe juttathatja azt a még korábbi, 1907-es *Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról* című Jászi-könyvet, amely teljes egészében szabadelvű szülő és szocialista fiú párbeszédéből áll, s amelyben a liberális apa vidéki kisbirtokos, akinek „kedvenc munkája a XIX. Század Uralkodó Eszméi”.

³⁰ Uo. 266.

³¹ Uo. 265.

Levele írásakor ez a műve valószínűleg nem jutott eszébe Jászinak, pedig nemcsak 1913-as előadását bírálta felül Eötvös-revíziójával, hanem öntudatlanul 1907-es könyvét is. Persze, csak a szerző szereposztása mondja a liberális apáról, hogy „kedvenc munkája a XIX. Század Uralkodó Eszméi”, érvelésén egyáltalán nem látszik meg Eötvös művének ismerete. Áruklodó jel, hogy az apa szólamában mindössze egyszer fordul elő Eötvös neve, a nemzetiségi kérdés tárgyalásakor, amikor a rendkívül olvasott közgazdász-jogász fia általt citált Grünwald Béla-szövegrészre így reagál: 'az igaz, hogy Eötvös is mindig ezt mondta'. Nos, Eötvös egyáltalán nem mondta mindig azt, amit Grünwald, s különösen nem mondta az *Uralkodó eszmék* köteteiben. Az 1907-es könyv szerzője vagy nem ismerte alaposan Eötvös főművét, vagy nem használta fel az apa szólamának, érvkészletének kialakításakor. De nem is az apa az érdekes az 1935-ös Jászi felől nézve, hanem a fiú, ez az elsőprő érvelésű, magabiztos, kétely nélküli szocialista. Az *Új Magyarország felé* főhőse, a fiú, egyszerre pozitivistá és történelmi materialista (s ezért antimoralista), egyszerre kollektivistá és tervezéspárti – csupa olyan jellemző, amelyet Jászi gondolkodása a húszas-harmincas évekre maga mögött hagyott. Az emigráns Jászi politikai eszméi nagyon távol kerültek század eleji önmaga eszméitől. S az 1935-ös levél írója a liberalizmus és szocializmus viszonyát is alapvetően másként ítélte meg, mint az 1907-es könyv szerzője.

Az *Új Magyarország felé* nem progresszió és reakció harctereként jelenítette meg a politika világát, mint az Eötvösről tartott előadás, hanem nemzedéki vitaként. Míg az 1913-as színre vitel katonai és irány-metaforái diszkontinuitást, addig az 1907-es folytonosságot sugall. Az *Új Magyarország felé* azzal zárul, hogy az apa, nem tudván több érvet felhozni a szocializmus ellen, ráhagyja a fiára, az új nemzedékre, hogy valósítsa meg eszméit: e politikai allegóriában a liberalizmus lelép a színről, s átadja a helyét a szocializmusnak. Az 1935-ös levélben ennek az ellenkezője történik: újra megszólal a liberalizmus hangja. Az 1907-es könyv felől akár azt is mondhatnánk: újra megszólal az apa hangja (ezúttal már olyan hang, amely valóban az *Uralkodó eszmék*re támaszkodva beszél), látván, hogy mit művelt,

hová vezetett a fia útja. S aki megszólaltatja az apa hangját, a szerző, ellentétben az 1907-es könyvvel, most neki ad igazat, s nem a fiúnak. Ilyen értelemben mondható, hogy a Braun Róbertnek írott levél öntudatlanul az *Új Magyarország felé* revíziója is.

Braun különben válaszlevelében udvariasan kitért a közös Eötvös-újraolvasás elől, szó nélkül hagyva, hogy Jászi megfogalmazása azt feltételezte, hogy barátja egyáltalán nem ismeri az *Uralkodó eszméket* („Képzeld, ez a gondolkodó már a múlt század közepén teljes világossággal felismerte...”), folytatta viszont a bolsevizmusról zajló hosszú vitájukat. Budapestről keltezett, 1935. augusztus 18-i levelének csak idevágó két részletét közlöm.³²

„Eötvös könyvét nagy kedvem volna olvasni, de honnan vegyem a hozzá szükséges időt? Nem gondolod, milyen nehezen jutok hozzá valami privát olvasáshoz vagy íráshoz.”

„Ui. Csak levelem bevégezése után került elő legutóbbi leveled, amelyet most újból elolvasva látom, hogy egy dologra nem reflektáltam leveledben, nevezetesen amit a bolsevizmusról írtál. Tévedsz akkor, amikor azt hiszed, hogy én legtávolabbról is elméletileg helyesnek gondolnám a bolsevista közgazdaságtant. Azt remélem, nem gondolod, hogy politikai módszerüket helyeselném. De azt elismerem, hogy mindaz, amit csinálnak, nemcsak a régi Oroszországhoz képest jelent haladást, hanem hogy általában véve gazdaságilag és politikailag fölfelé menő ország, amit ilyen mértékben ma egyetlen más államról sem lehet elmondani. Továbbá nem szabad elfelejteni, hogy mit jelent ma Oroszország külpolitikailag. Hiszem továbbá azt, hogy Oroszországban, ahol általában a műveltség terjedőben van, már pusztán a rohamos industrializálódás folytán is, a diktatúra nem tartható fenn a világ végéig. Megvallom, optimista vagyok a demokrácia jövőjét illetően Oroszországban. – Általában, ha most a fasiz-

³² Braun Róbert kiadatlan levele: OSZK Kézirattára, 419. fond, „Korai levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

must valami katasztrófa érné, könnyen jöhetne rendbe a világ demokráciája.

Továbbá leveled újból való elolvasása után látom, hogy tényleg nagyon érdemes volna Eötvöst újból elolvasni. Talán sikerül erre időt szakítanom.”

Jászi budapesti körének tagjai több nyelven olvasó, rendkívül tájékozott emberek voltak, Braun Róbert különösképpen. Nem kétséges, hogy ismerte Eötvös főművét; ugyanis 1919-ben, már a bolsevizmus hónapjaiban, részleteket is közölt belőle a *Huszádik Században Eötvös a kommunizmusról* címmel.³³ Rövid, háromnegyed oldalas jegyzet, amelyet B. R. betűjellel írt alá – s úgy látszik, 1935-re nemcsak Jászi, de ő maga is megfedkezett róla. Néhány mondatos kommentár fog közre két hosszabb idézetet az *Uralkodó eszmék* I. kötetéből.³⁴ A bevezető mondatok így szólnak: „Eötvösnek A 19. század uralkodó eszméi-ben található kritikája a kommunizmusról ma is érdekes olvasmány. Igaz, hogy az ő korabeli kommunizmus bizonyos tekintetben más volt, mint a mai. Azonban megítélhetni belőle, hogy mit szólna Eötvös a mai kommunizmushoz.” Az 1851-es műből kiemelt idézetek azzal zárulnak Braun jegyzetében, hogy „a kommunizmus győzelme mindenkor egyszersmind a despotizmusé leend”. S hogy félre ne értse Eötvös állításának aktuális jelentését a folyóirat olvasója, Braun még zárásul ezt a mondatot fűzte hozzá: „Eötvös szerint tehát a despotizmus (diktatúra) a kommunizmusnak nem átmeneti jelensége, hanem alapföltétele.”

Imént idézett válaszlevelének Oroszországról szóló részéből látható, Braun 1935-ben bízott benne, hogy a diktatúra átmeneti jelensége a szovjet rendszernek, amely előbb-utóbb demokratizálódni fog. Jászi viszont Eötvössel értett egyet, s a diktatúrát a kommunizmus alapfeltételének tekintette. Jászi önnön 1935-ös nézeteire ismert rá

³³ B. R.: Eötvös a kommunizmusról. *Huszádik Század*, 1919/4. 234–235.

³⁴ A mű legutóbbi kiadásában ezeken az oldalakon találhatók a Braun választotta idézetek: Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. I. köt. Budapest, 1981, Magyar Helikon, 392–393., 397–398.

az *Uralkodó eszmékben* (például kommunizmus-kritikájában), amikor újra kézbe vette, Braun viszont, ha újból elővette volna, nézetei – vagy inkább reményei – bírálataira. Nem valószínű tehát, hogy hasonló élményhez vezetett volna számára a művel való újratálalkozás, mint oberlini levelezőtársa számára vezetett. Nem tudom, hogy Jászi budapesti barátai a levél intése nyomán újraolvasták-e Eötvöst vagy sem. Braun Róbert alig több mint másfél év múlva halt meg, Jászi nekrológot írt róla a *Századunkba*,³⁵ felidézve benne a bolsevizmus-ról folytatott vitájukat, s azt sugallva, hogy e vita utolsó fordulójában, azaz Braun utolsó levelében már nem volt köztük ellentét, mert budapesti barátja maga is szörnyűnek és érthetetlennek nevezte a Szovjetunióban történeteket.

Zárásul még egyetlen, különös egyezésre szeretném felhívni a figyelmet Jászi 1913-as előadása és 1935-ös levele között. A levélnek van egy rövid szakasza, amely meglepő módon az egykori előadás egy részletének tudatos vagy öntudatlan parafrázisa. Sem Jászi, sem Braun nem utal rá a levelében, hogy felismerték volna a megfogalmazás hasonlóságát. Az előadásrészlet 1913-ból így hangzik: Eötvösnek a „diktátorságtól és a kommunizmustól való félelme mellett e téren való bizonytalanságát egy ismeretbeli hiánya is fokozta: közgazdasági dolgokban gyöngé az érzéke és fogyatékos a tudása.”³⁶ A Jászi-levél szóban forgó részlete pedig, amely Braun korábbi levelének szavait idézte fel, a következő: „Hogy a politikai helyzetek megítélésében nagyobb a biztonságom, mint a gazdaságiakban, abban nagyon is igazad van, de ez nemcsak e tereken való hézagosabb előtanulmányaimnak tudható be, hanem annak is...” Azaz Braun azt vetette a diktatúrától és kommunizmustól féltő Jászinak a szemére, hogy a gazdasági helyzetek megítélésében bizonytalanabb, mint a politikaiakéban – mint ahogy ugyanezt állapította meg huszonkét évvel

³⁵ Jászi Oszkár: Braun Róbert emlékére. *Századunk*, 1937/3. 97–100. A *Jászi Oszkár publicisztikája* című kötet 1982-ben csak cenzúrázott változatát közölhette a nekrológnak: Budapest, 1982, Magvető, 529–533.

³⁶ Jászi Oszkár: *Báró Eötvös József állambölcselete és politikája*, 270.

korábban Jászi Eötvösről. Az így létrejött Eötvös–Jászi analógia nem lehetett idegen Jászitól, aki már 1913-as előadásában „látnokként”, meg nem hallgatott prófétaként jelenítette meg 19. századi elődjét, mint ahogy az 1930-as évektől így jelenítette meg néha leveleiben és nyilvános megszólalásaiban önmagát is.

TÁVIRÁNYÍTÁS VAGY ÖNÁLLÓSÁG?

Csécsey Imre és Jászi Oszkár elmaradt
levélvitája 1935-ből

Amikor 1987-ben Litván György és Varga F. János kis válogatást tettek közzé Jászi Oszkár és Csécsey Imre 1935-ös levelezéséből az *Újhold-Évkönyv* hasábjain, bölcsen fogalmaztak bevezető írásukban: a levelek nemcsak „mester és tanítvány” viszonyát mutatják meg, hanem „a Századunk hazai szerkesztésének és amerikai »távírányításának« arányait” is.¹ A *Huszadik Század* 1926-ban újraindított utódlapja Budapesten készült – Oberlinből, ahol Jászi élt, nem lehetett szerkeszteni. Az ő „távírányítása” csak elvi lehetett: a folyóirat politikai-eszmei irányvonalának a meghatározása. Ám még ennek az elvi irányításnak is erős korlátai voltak: a harmincas évek közepére eltávolodtak egymástól Jászinak és itthoni politikai barátainak a nézetei. Alapkérdésekben tértek el immár: például a szovjet-orosz kísérlet, vagy saját ifjúkori eszmei tájékozódásuk értékelésében. 1934 nyarán, Jászi európai utazása idején a *Századunk* pénzügyi-vezetési válságát úgy oldották meg, hogy a folyóirat szerkesztését átvette (előbb társ-, majd egyedüli szerkesztőként), anyagi terhet is vállalva Csécsey Imre.² Ekkortól vált rendszeressé levelezésük, amely egyszerre mutatja meg „mester és tanítvány” részben azonos, részben eltérő politikai-eszmei nézeteit, s a lapkészítés nehézségeit.

Olvasva e nagy részben publikálatlan levelezés közel egészét, csak visszaigazolhatom Litván György portréjának szavait: „Csécsey haláláig, tehát teljes négy évtizeden át lényegében mestere, az örök emig-

¹ Litván György – Varga F. János: A Századunk körül. Csécsey Imre és Jászi Oszkár levelezéséből. In Lengyel Balázs (szerk.): *Újhold-Évkönyv* 1987/2. Budapest, 1987, Magvető, 395–411., 397. p.

² Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 353.

rás Jászi hazai képviselőjének, »helytartójának« tekintette magát. Odaadó hűsége megható volt.”³ Ugyanakkor félő, hogy e megfogalmazások – „mester és tanítvány”, „hazai képviselője”, „helytartója” – leárnyékolják Csécsy eltérő, önálló politikai-eszmei törekvéseit. Az *Újhold-Évkönyv*ben közölt levelek, azt hiszem, Jászi amerikai „távirányításának” két további korlátját is láthatóvá teszik: egyrészt budapesti képviselőjének önállóságát, másrészt saját eszmei elbizonytalanodását. Jászi rendkívül határozott volt a folyóirat politikai vonalvezetését illetően, miszerint teljesen és egyforma mértékben el kell utasítani mind a fasizmus / náciizmus, mind a bolsevizmus politikáját és ideológiáját (sőt, a szociáldemokráciáét is), de ennél többet várt volna el a *Századunk*tól: „a Fasizmus és a Bolsevizmus örvénye közötti” „harmadik út” politikája eszmei alapjának a kidolgozását. Első nagy (tanulmány értékű) útmutató levelében, még 1933-ban, Csécsyre hagyományozta tehát a liberális szocializmusra vonatkozó tizenöt éves töprengését.⁴

Litván és szerzőtársa jó érzékkel válogatták a közzétett szövegeket: az 1935-ös a legfontosabb év a *Századunk* történetében, és ismereteim szerint Csécsy június 21-i levele a legkonceptiózusabb a Jászival folytatott korrespondanciában. Igazi „elvi levél”, amelyenket Jászi szokott írni Budapestre. Mivel e tanulmány olvasójának nem biztos, hogy a keze ügyében van az *Újhold-Évkönyv*, előbb idézem azokat a megelőző részleteket Csécsy, illetve Jászi tavaszi leveleiből, amelyek elvezettek június 21-i fejtegetéseihez, majd a szokásosnál hosszabban magát a nyári „elvi levelet”. A kiindulópont Csécsy május 11-i kijelentése volt, amellyel jelezte, hogy tartja magát az 1934-ben, körtvélyesi megbeszélésükön leszögezett elvekhez: „Bolsevizmussal és fasizmussal egyaránt szembenállva, a demokrácia és a szabadság álláspontját hirdetjük. Többet kellene foglalkoznunk gazdasági kér-

³ Litván György: A magyar polgárság citoyen lelkiismerete. Csécsy Imre (1893–1961). In uő: *Sorstársak és kortársak*. Budapest, 2008, Noran, 120–126., 123. p.

⁴ Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1933. október 15. In Jászi Oszkár *válogatott levelei*. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 344–348., 346. p.

désekkel és nevezetesen tisztázni egy korszerű gazdasági liberalizmus alapeszméit.”⁵ Jászi erre május 26-i válaszában így reagált: „A lapnak most egy fogyatkozása van: nem elég világos a kapitalizmustól való elhatároltsága. Pl. az okos és finom Gönczi [Jenő] panaszodik, hogy a szemle a zsidó kapitalizmus érveit fogadta el. Ennek az az oka, hogy, mint Te is helyesen írod, még nincs meg a liberális, kooperatív, antietatikus szocializmusnak egy szolid doktrínája. Épp ezt kellene megteremteni. Ismered-e az Oppenheimer: *Weder Kapitalismus noch Kommunismus* című könyvét. Ez sem teljes és végleges, de legalábbis kezdet.”⁶

Jászinak, látható, semmi kifogása nem volt Csécsy első (fasizmust, bolsevizmust, demokráciát emlegető) mondata ellen, hallgatólágoosan elismerte helytálló voltát, jelentősen átfogalmazta viszont második mondatát. A budapesti levélben „egy korszerű gazdasági liberalizmus alapeszméi”-nek kidolgozásáról esett szó, a válaszban ez a „liberális, kooperatív, antietatikus szocializmus” doktrínájává alakult. Ugyanarról beszéltek-e a levelezőpartnerek? A kérdésre Csécsy júniusi levele adhat választ: „Elismerem, hogy a kapitalizmustól való elhatároltságunk nem elég világos. Ezt azonban megint csak a fogalmak tisztázatlanságának tulajdonítom. Mi ketten ugyan tisztáztuk Körtvélyesen, hogy különbséget teszünk kapitalizmus mint magántulajdoni gazdálkodás és kapitalizmus mint politikai uralmi rendszer között. De egyrészt ezt a disztinkciót még mindig nem tartom elég világosnak, másrészt ennek a disztinkciónak értelme sincs pontosan tisztázva. Úgy gondolom, hogy ez lenne a SZÁZADUNK következő feladata. / Gönczi állítását, hogy mi a zsidó kapitalizmus érveit fogadjuk el, kissé szimplistának [leegyszerűsítőnek] tartom. [...]

Egyáltalán nem tartanám szerencsésnek, ha álláspontunkat a kapitalizmus–szocializmus ellentét szemszögéből határoznók meg. Szívesen elfogadnám a »liberális, antietatikus, kooperatív szocializmus« eszméjét, ha ebben a sok jelzővel megtámasztott és megszorí-

⁵ Csécsy Imre levele Jászi Oszkárnak, 1935. május 11. In *Újhold-Évkönyv 1987/2*, 406.

⁶ Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1935. május 26. Uo. 407.

tott fogalomban éppen a szocializmus nem lenne annyira kétes. Any-nyi különböző törekvés foglalta már le magának ezt a fogalmat, hogy egy új igénylő számára aligha marad már belőle valami. De szükség van-e rá egyáltalán? Nekem a szocializmus (persze nem a marx-
hanem a klasszikus) nagyon rokonszenves, de mégis azt hiszem, hogy nemcsak a tételeknek, de maguknak a kifejezéseknek is gyökeres megújítására lenne szükség. [...] Én, ismétlem, a szabadságtörekvések, azaz a liberalizmus új értelmezését tartanám a legfontosabbnak. Az új borhoz azonban új tömlő kell, s ezért legszívesebben nemcsak a szocializmus, hanem a liberalizmus kifejezéseit is elvetném. Bár lehet, hogy amint a demokrácia fogalmát sikerül megtisztítanunk a történelmileg hozzája tapadó demagógiától és kapitalizmustól, úgy sikerülhetne ez a liberalizmussal is. A szocializmussal már aligha: ehhez az erőszak és a szellemi merevség már talán elválaszthatatlanul hozzátapadt.”⁷

Csécsey soraiból nemcsak az világlik ki, hogy aki bennük beszél, nem tartja magát szocialistának, liberális szocialistának se (ellentétben Jászival), de az is, hogy vélhetően nem is tud sokat az irányzatról, hisz úgy véli, „új igénylő” a szocializmus mezején. „Mestere”, ha emlékezett még 1933-as nagy útmutató levelére, amelyben oldalakat szentelt a liberális szocializmus fő téziseinek és szerzőinek, most rádöbbenhetett, hogy a „tanítvány” az elmúlt másfél-két évben nemigen vált jártassá ezen a területen. E nyári levél arról tanúskodik, hogy Csécsey nem azt az ideológiai munkát kívánta 1935-ben folytatni, amit Jászi a húszas évek elején abbahagyott,⁸ és 1933-ban rátestált utódjára. Az utódja kívánt lenni, de a maga feje után indult el. Ami őt érdekelt, az a liberalizmus megújítása volt: „egy korszerű gazdasági liberalizmus alapeszméi”-nek kidolgozása. Csécsey nem volt elméleti ember; gyakorló közgazda volt, előző éveiben egy magánbiztosító társaság igazgatója. Nekem, harmincas évekbeli cikkeit olvasva nem tűnik úgy, hogy előrehaladt volna a kidolgozás munkájában. S amikor két év múlva találkozott egy szerzővel, Polányi Mihállyal, aki

⁷ Csécsey Imre levele Jászi Oszkárnak, 1935. június 21. Uo. 408–409.

⁸ Erről részletesen írtam Jászi Anti-Marx könyvét elemző tanulmányomban.

úgyszintén „egy korszerű gazdasági liberalizmus alapeszméin” törte a fejét, nem ismerte fel az ő írásaiban saját törekvései rokonát.

A *Századunk* 1935-ben Csécsy Megbukott-e a demokrácia? című nagy tanulmányával indult; bizonyára e szövegre is célzott júniusi levelében arról írva, hogy „a demokrácia fogalmát sikerül megtisztítanunk a történelmileg hozzája tapadó demagógiától és kapitalizmustól”. Ez volt az első alkalom, hogy a lap az új szerkesztő cikkével kezdődött. Az olvasók vélhetően többnek látták, mint egyszerű közleménynek – programnyilatkozatnak. A *Megbukott-e a demokrácia?* szerzőjének – ha nem is a legjobb, de – legjelentősebb politikai írásműve a harmincas évekből. Eredetileg előadásként hangzott el 1935. január 11-én a Cobden-Szövetségben, azaz döntően liberális közönség előtt. A Jászi és Csécsy leveléből is idézett Gönczi-féle panasza, miszerint a *Századunk* „a zsidó kapitalizmus érveit” fogadja el, talán a Cobden-Szövetségre utal; mai magyarra fordítva azt jelenti, hogy „a Cobden-Szövetség ortodox liberális, értsd: kapitalizmusvédő érveire” igazodik. Az előadásban valójában kevés szó esett a kapitalizmusról. A szerző éppen arra törekedett, hogy olyan politikai eszmefuttatással álljon elő, amely nem a kapitalizmus–szocializmus, hanem a demokrácia–diktatúra tengely köré épül. De lássuk ezt kissé részletesebben!

Az előadás egyrészt megkülönböztette egymástól a politikai és a gazdasági liberalizmust, ám elnapolta az elválasztás részletes megtárgyalását. Megkülönböztette a liberalizmust (és a magántulajdonon alapuló gazdasági rendszert) a monopolkapitalista rendszertől: igent mondva az előbbire, nemet az utóbbira. Későbbi részében pedig élesen bírálta Rooseveltnél gazdasági beavatkozásait. Olyasfajta álláspont rajzolódik ki a szövegből, amely jól ismert a tízes évekből: Szabó Miklós annak idején neoliberalisnak nevezte ezt a polgári radikálisokat jellemző gazdaságpolitikai felfogást. Elnevezése nem volt túl szerencsés (hisz neoliberalisnak a harmincas-negyvenes évektől induló nemzetközi közgazdasági gondolkodást szokás nevezni, amelyre e magyar jelenség nem hasonlít), ám a leírása nagyon is találó. A monopolkapitalizmus, a mamutvagyonok megszüntetése volt az irányzat célja, írta Szabó, s ezzel a „tisztá” piaci viszonyok kialakítá-

sa, amelynek révén ez az „igazi kapitalizmus” egybeesne az „egyenlő esélyekkel versenyző kistulajdonosok” szocializmusával. A *Huszedik Század* körében a liberális szocializmus és a georgeizmus hívei is ezt az „utópikus harmadikutas ideológiát” vallották, amelyet Szabó egyként neoliberaisnak tekintett.⁹

Amit a történész a polgári radikálisok tízes évekbeli felfogásáról írt, többé-kevésbé Csécsy előadására is érvényesnek látszik. A hallgatói, olvasói mégis újnak érezték. Azt feltételezem, hogy egyrészt a nyelve miatt: nem „szocialistául” beszélt, hanem döntően a Cobden-Szövetség nyelvén. Másrészt egyértelművé tette, hogy demokrácián a liberális demokrácia nyugati formáit érti,¹⁰ márpedig ez az azonosítás liberális beszéd volt. Az előadás közzététele után a *Századunkban* vita indult a témáról, amelynek cikkei Csécsy szövegének általában csak azt a részét vitatták, amelyben kételyét fejezte ki, alkalmazhat-e önmaga védelmében erőszakot egy demokrácia belső antidemokratikus ellenfelei ellen. Egyedül a *Századunk* főszerkesztőjének (amely ekkor már névleges tisztség volt), Vámbéry Rusztemnek, a budapesti polgári radikális gárda legtekintélyesebb tagjának a hozzászólása foglalkozott Csécsy cikkének más részeivel is. Szellemes, szeszélyes írásában hosszan tárgyalta, hogy a demokrácia nem azonos a többpárti parlamentarizmus nyugati rendszerével, élesen bírálta a többpárti parlamentarizmust.¹¹ Úgy tűnik, a régi radikálisoknak nem nagyon tetszett Csécsy liberális beszéde.

⁹ A tízkötetes *Magyarország története* sorozat 7/2. számú kötetébe Szabó Miklós írta a „Politikai gondolkodás 1890–1918 között” című fejezetet. (*Magyarország története tíz kötetben. 1890–1918. 7/2. köt. Főszerk. Hanák Péter, szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, 1978, Akadémiai Kiadó, 930–931.*) Álláspontja mellett, miszerint a tízes évek polgári radikalizmusa egyfajta liberalizmus-változat, később is kitartott: Szabó Miklós: A liberalizmus a mai Magyarországon. In uő: *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék.* Budapest, 1995, Új Mandátum, 17–22., 17. p. Szerintem viszont e csoport tagjai ilyen vagy olyan fajta gradualista szocialisták voltak.

¹⁰ Csécsy Imre: Megbukott-e a demokrácia? In uő: *Radikalizmus és demokrácia.* Szege, 1988, Aetas, 111–133., 126. p.

¹¹ Vámbéry Rusztem: A demokrácia úgynevezett válsága. In uő: *A mennyei Pilvax.* Budapest, 1994, Századvég – Nyilvánosság Klub, 61–84., 75. p.

Még az év elején írt első levelében Csécsy beszámolt Jászinak Vámbéryvel való kellemetlen szóváltásáról. Az esetet négy nappal az előadása után írta meg Amerikába. „A vita során ő is [mármint Vámbéry] azt fejtegette, hogy a demokrácia és liberalizmus eszméi ma már elavultak. Megmondtam neki, hogy mindazonáltal én ezeket az elavult eszméket akarom képviselni [...] Szemére vetettem Vámbérynek, hogy tizenöt év alatt semmit sem tett azért, hogy a régi radikális ideológiát át lehessen menteni...”¹² Csécsy szemrehányása nyilvánvalóan igaztalan volt. Utóbb, mint levelében írta, helyreállt köztük a béke. Lehetséges, hogy Vámbéry idézett fejtegetését a demokrácia, a liberalizmus avult voltáról részben Csécsy előadása váltotta ki. Szocialista nézőpontból a liberalizmus és a liberális demokrácia valóban történelmileg meghaladott eszmének minősülhetett 1935-ben. Márpedig Vámbéry (fabianus) szocialista volt – már ha kitarzott 1929-es álláspontja mellett.¹³ A vitához való elegáns hozzászólása nem elevenítette fel egykori szóváltásukat, csupán leszögezte, hogy a demokráciát nem lehet azonosítani liberális parlamenti formájával, lehetnek másféle formái is, s a többpárti rendszer sok-sok okból elutasítható.

Csécsy előadását a szociáldemokrata folyóirat, a *Szocializmus* is elemezte – és új jelenségnek láttatta. A róla szóló szemlét Vándor Zoltán, azaz Rónai Zoltán írta, aki brüsszeli emigrációban élve volt főmunkatársa a *Szocializmus*nak, s egyébként Jászi állandó, sokra tartott levelezőtársa is volt. Vándor cikke reformliberalizmusnak, illetve új liberalizmusnak nevezte Csécsy fejtegetését, amellyel „új alakban jelentkezik” a polgári radikalizmus. „Az októberi radikalizmusban nem volt semmi ellenséges vonás a munkásmozgalommal szemben. Úgy lépett fel, mint a munkásmozgalom szövetségese. Mondhatnók: segítő csapata. Az új radikalizmusnak, a reformliberalizmusnak egyik szembeötlő vonása a munkásmozgalommal szemben érzett ressen-

¹² Csécsy Imre kiadatlan levele Jászi Oszkárhoz, 1935. január 15. OSZK Kézirattára, 163/399.

¹³ Vámbéry Rusztem: Fabianizmus. In uő: *A mennyei Pilvax*, 112–116.

ment, ellenszenv.”¹⁴ Ebben a cikkírónak igaza volt. Az előadás egyik legerősebb állítása ugyanis az, hogy ahol az elmúlt évtizedben elbuktak a demokráciák, ott a szocialista pártok törekvései buktatták meg; s a majdani demokrácia-megbuktatás csírája ott volt már a századelőn is az együttműködő polgári és szocialista progresszió tisztázatlan demokráciafogalmában.¹⁵

Ha jól értem, Rónai úgy érzékelte, hogy Csécsy le akarja választani a polgári progressziót a szocialista munkásmozgalomról, ki akarja emelni „segítő csapat” pozíciójából, s önálló lábra szeretné állítani – előadását erre tett kísérletként értelmezte. „Csécsy a szabad versenyen alapuló kapitalista társadalom keretén belül az új liberalizmussal akarja megmenteni a demokrácia jövőjét.”¹⁶ Azt hiszem, ez itt a lényeg. Az előadás fölmondani látszott (noha nem biztos, hogy fölmondta) a progresszió egyik legfőbb hitelvét, miszerint a kapitalista rendszer meghaladandó társadalmi forma, s a szocializmus fogja meghaladni, előbb vagy utóbb, békésen vagy erőszakosan. Ezért nevezte reformliberalizmusnak az álláspontját a szemleíró: mert úgy látta, csak a kapitalista rendszeren *belüli* reformokat tartja kívánatosnak, s nem a rendszeren való túllépést. Úgy vélhette, hogy Csécsy voltaképpen lecserélte a radikalizmus végső célját, a szocializmust, a demokráciára (még hozzá a liberális demokráciára). Rónai nem hitte, hogy lehetséges volna olyan liberalizmus, amely megszünteti a monopolkapitalizmust, és nem látta, miféle „erős társadalmi csoportok” segítenének sikerre egy ilyesféle új liberalizmust. Szociáldemokrata szempontból mégis ideológiai veszélyt érzékelt.

De talán túlértékelte a *Megbukott-e a demokrácia?* című előadást. Jászi például mindössze ennyit írt róla a szerzőjének: „Az erőszak kérdésében álláspontod most világosabb lett. Az egész végeredményben azon fordul meg, hogy van-e jogos erőszak, és mily határok között al-

¹⁴ Vándor Zoltán [Rónai Zoltán]: Reformfeudalizmus, reformliberalizmus vagy szocializmus? *Szocializmus*, 1935/4. 157–160., 158. p.

¹⁵ Csécsy Imre: *Megbukott-e a demokrácia?*, 125.

¹⁶ Vándor Zoltán: i. m. 159.

kalmazható.”¹⁷ Semmilyen megjegyzést nem tett demokráciának és liberális demokráciának az azonosítására, s arra a tézisre sem, hogy a szocialista pártok buktatták meg az elmúlt időszak demokráciáit. Lehetséges, hogy az előadás nem tért el attól a közös állásponttól, amelyben Körtvélyesen megállapodtak. Június 21-i levelével azonban Csécsy mintha túllépett volna konszenzusukon. Megállapítása, miszerint tisztázatlan a különbség a „kapitalizmus mint magántulajdoni gazdálkodás” és a „kapitalizmus mint politikai uralmi rendszer” között (az előbbi elfogadandónak, az utóbbi elutasítandónak minősült liberális szocialista szemszögből), Jászi közgazdasági álláspontjának burkolt kritikája is lehetett. A levélnek a liberális szocializmust zárójelbe tevő, s helyette új liberalizmust szorgalmazó része pedig akár kihívásnak is tűnhet, a tanítványi szerep fölmondásának, az önállóság bejelentésének, a vita kezdetének.

Jászi 1935-ös eszmei tájékozódása kedvezett volna egy „liberális szocializmus vagy új liberalizmus” levélvita kialakulásának. A *Századunkban* ez évben közölt írásai (*A szabadság értékéről, Régi vita új megvilágításban*) liberális irányba tolódó gondolkodót mutatnak. Nem sok idővel azelőtt, hogy Csécsy a levelét postára tette, Jászi Eötvös József főművét, az *Uralkodó eszméket* olvasta újra, fölfedezve a mű aktualitását és liberális nézeteinek hasonlóságát saját antitotalitárius érvelésével. Mégsem került sor a Csécsy által megkezdett levélvitára. Jászi emigrációs levelezésében általában rendkívül élesen fogalmazva, olykor kíméletlenül tárgyalta meg politikai-eszmei nézeteltéréseit a levelezőpartnereivel. Most mégsem így történt. Csak egy hónap elteltével felelt a budapesti levélre, beszámolva először is műtétéről, kórházi kezeléséről, lábadozásáról. Egy-két mondattal

¹⁷ Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1935. május 26. In *Újhold-Évkönyv* 1987/2, 407. Ugyancsak a „demokrácia és erőszak” témájához szólt hozzá a folyóiratbeli vita két további hozzászólója: Kecskeméti Pál: A gondolatszabadság határai. *Századunk*, 1935/4–5. 162–168.; Kolnai Aurél: Demokrácia és valóság. *Századunk*, 1935/7. 261–270. Kecskeméti szerint a következő válságot csak az a demokrácia élheti túl, amely nem semleges, nem szkeptikus, hanem hasonlóan „abszolút állásfoglaláson” nyugszik, mint ellenségei, a fasizmus és a kommunizmus. Kolnai pedig helyeselte a demokrácia jogkorlátozását, erőszakát önnön ellenségeivel szemben.

reagált ugyan a június 21-i levél más részeire, ám elvi szakaszairól hallgatott. Talán a betegsége, lábadozása miatt, talán taktikai okból kerülte ki a vitát: nem kívánt összekülönbözni legfontosabbá vált budapesti emberével. A „liberális szocializmus vagy új liberalizmus” vita elnapolódott másfél évvel későbbre, a Walter Lippmann könyvéről írott bírálatáig.¹⁸ S ahogyan 1935-ben nem ment be Csécsy új liberalizmus-utcájába, visszahátrált az amerikai szerző jóval kimunkáltabb új liberalizmusának javaslatától is.

Ám ha továbblapozunk kettejük levelezésében (immár nem az *Újhold-Évkönyvben*), különös módon mégis megtaláljuk Jászi akaratlan válaszát Csécsy elvi levelére – egy évvel később. 1936 nyarán írt hosszabb levelében (amelyben furcsa szakaszokat is találhatunk, például az amerikai indiánok sorsának nem túl rokonszenves hegeliánus értelmezését) található két bekezdés, amelyben visszatért a *Századunk* politikai-eszmei helyzetének értelmezésére, némiképp kísérteties módon, hisz részben ugyanazon szavakkal, mondatokkal, amelyeket már évekkel korábban is leírt. Idézem, kissé rövidítve: „A *Századunk* fejlődése nagyon öröndetes. [...] A főbaj (és ez nem a Ti hibátok, hanem a koré) hogy a fasiszmus és a bolsevizmus örvénye között nem vagyunk képesek a hajónak új irányt adni. Nem elég csak a demokráciát emlegetni és bölcs pofával mondogatni (mint a II. Internacionale teszi), hogy csak lassan és fokozatosan kell haladni a bolsi végcél felé! Ennek az ideológiának teljes csődjét és impotenciáját a Mannheim könyve legvilágosabban bizonyítja, rengeteg tudása és elpocsékoltsága finomelméjűsége dacára.

Ennek a helyzetnek a veszélyeit itt Amerikában legjobban látom. A legjobb elmék és a tömegek egyaránt irtóznak úgy a kapitalizmustól, mint a bolsevizmustól, de minden lépés »előre« a Planwirtschaft diktatúrája felé halad. Egy szabad, kooperatív, antietatisztikus szocializmus doktrínája kidolgozatlan. Oppenheimer előregedett, s formuláin nyargal irtózatosan leegyszerűsítve a tényeket. A georgeisták vagy elárulták az ügyet, vagy ugyancsak régi dogmáikat ismétlik.

¹⁸ Vö. jelen kötet Jászi és A jó társadalom. A Lippmann-felfedezés és -csalódás története című tanulmányával.

Pedig a jobb fiatalság szomjúhozva vár egy új szintézisre.”¹⁹ Ha összevetjük e két szakaszt Jászi 1935. május 26-i levelének azon, fentebb idézett részével, amelyben arról írt, hogy „még nincs meg a liberális, kooperatív, antietatikus szocializmusnak egy szolid doktrínája”, nem is a tartalmi bővülés a legszembetűnőbb (a társadalmi és gazdasági tervezés ellenzése a Mannheim könyvére, illetve Roosevelttel gazdaságpolitikájára tett utalással); hanem a hangnem változása. Elbizonytalanodó gondolkodó írta az 1936-os levelet, aki immár azzal kénytelen szembenézni, hogy politikai-gazdasági nézetegyüttese (a liberális szocializmus) nem tud „új irányt” adni a hajónak. Amiben egy évvel korábban, és különösen 1933-ban, amikor ráhagyta Csécsyre ideológiai munkájának folytatását, még bízott, arról az újabb levél írásakor már lemondani látszott.

Kidolgozatlan maradt Csécsy „korszerű gazdasági liberalizmusa” is. Kiváló antitotalitárius cikkeket írt a *Századunkba* a következő években (különösen a *Demokrácia* és a *Gide és a bolsevizmus* figyelemre méltó), de a Cobden-előadásban elkezdett fogalomtisztító munkát nem folytatta. Amikor Jászi ajánlására megkereste az Angliában élő Polányi Mihályt, s az elküldte neki első cikkeit, Csécsy leközölte őket, de levélben is, szerkesztői lábjegyzetben is kifogásolta a szerzőnek a gazdasági liberalizmusról írott bíráló sorait.²⁰ A *Közgazdasági műveltség értékéről* című Polányi-cikkben szembetalálkozott egyfajta „korszerű gazdasági liberalizmussal”, ám vagy nem ismerte fel, vagy nem nyerte el a tetszését. A manchesteri tudós kritikája a gazdasági liberalizmust is elvetette, s a szabad piacot megszüntető fasiszta és kommunista diktatúrákat is; amit javasolt helyettük – a „szabad keresetvagy elvének” és a „közfelelősség elvének” az együttes érvényesülése a gazdaságban –, a mögött a nagy válságra adott keynesi

¹⁹ Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1936. június 27. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 378.

²⁰ Csécsy Imre kiadatlan levele Polányi Mihálynak, 1937. május 22. OSZK Kéziratára, 163/786. Futólagosnak és vitathatónak nevezte a szerző gazdasági liberalizmusról adott kritikáját, s túlzottan gazdasági szemléletűnek ítélte a cikkben a diktatúrák magyarázatát.

elméleti felelet, s a roosevelti gazdaságpolitika gyakorlata állt.²¹ Csécsy talán nem hitte el, hogy ezzel a gazdasági modellel összeférhet a liberális demokrácia.

A Századunk az 1938-as sajtótörvény következtében szűnt meg.²² Visszatekintve a folyóirat éveire 1940-ben Csécsy ezt írta a naplójába: „H. L. [Hatvany Lajos] mondta egyszer, hogy én egy szent ember vagyok. Akkor még jóban voltunk, és ebben a megjegyzésében több volt a megbecsülés, mint a gúny, ami különben H. L.-tól mindenkinek kijárt. Hát lehet, hogy csakugyan van benne valami. Hatodik éve feláldoztam minden pénzemet, időmet, munkaerőmet a Századunkért, a lapért és a könyvekért, amelyeket kiadtunk. Nyilván örület volt. Pár száz ember olvasta ezeket...”²³ Mégis, amikor lehetőség nyílt a folyóirat kiadására 1945 után, Csécsy újra nekivágott. A lap, amely viszontagságos története során volt már *Husadik Század*, majd *Századunk*, az ő szerkesztésében indult újra 1947-ben, különféle nehézségeket követően, az első nevén. A folyóirat első számai egyikében Csécsy részletes ismertetést közölt Polányi új könyvéről is: immár messzemenően elismerve „elégge forradalmár kapitalista javaslatait”.²⁴ Eddigre azonban, bő évtizeddel az elmaradt „liberális szocializmus vagy új liberalizmus” levélvita után, már jelentősen megváltozott főszereplőink, „mester és tanítvány” politikai-eszmei pozíciója.

A német megszállás idején, 1944 tavaszán, érzékelve, hogy a háborúnak hamarosan vége lesz, készülve remélt politikai szerepére, Csé-

²¹ Polányi Mihály: A közgazdasági műveltség értékéről. *Századunk*, 1937/8. 311–316., különösen: 315.

²² Jó áttekintés a lap történetéről Bán-D. András: Az ész és erkölcs társadalmához. A *Századunk* című folyóirat történetéből. In *Újhold-Évkönyv* 1987/2, 377–394. Egy korabeli cikk szerint konkrétan papírhány miatt szűnt meg a lap 1939 végén: Turnowsky Sándor: A Husadik Század és a Századunk. *Korunk*, 1939/12. 1065–1067.

²³ Csécsy Imre: Napló. 1940–1949. Részletek. Közzéteszi Varga F. János. *Kritika*, 1983/8. 13–27., 13. p.

²⁴ Csécsy Imre: Gazdasági tervezés egy szabad társadalomban II. Teljes foglalkoztatottság és szabad kereskedelem. A Keynes–Polányi elmélet. *Husadik Század*, 1947/4. 310–322., 322. p.

csy hosszabb bejegyzést írt a naplójába „Programom!” címmel. Elég csak beleolvasni első mondataiba, hogy lássuk, a programja liberális szocialista csomag volt. „A magánvagyon megmarad, de jövedelmet nem hozhat. Jövedelmet mindenki csak munkájával szerezhethet. [Tehát az első mondat helyesen így hangozna: A magánvagyon megmarad, de munka nélküli jövedelmet nem hozhat.] Minden részvény, bérház, nem a tulajdonos által megművelt földbirtok (mondjuk 50 holdon felül) ellenérték ellenében kisajátíttatik [...] Általában a tökéltlenítés [ti. a vagyon megfosztása tőke jellegétől] végrehajtása után minden téren lehetőleg a teljes gazdasági szabadság érvényesülhet: szabad piac stb., minél kevesebb állami beavatkozás.”²⁵ S a további programpontok után a naplóíró konklúziója az volt, hogy így megvalósulhat mindenféle szocializmus lényege: a társadalmi jövedelem minél arányosabb eloszlása. Mire elérkezett 1945, Csécsy már nem „a korszerű gazdasági liberalizmus”, hanem a liberális szocializmus megvalósulásának lehetőségén töprengett.²⁶ Magáévá tette „mestere” eszméjét, amikor az talán már nem is tekintette a sajátjának.

Jászi politikai-eszmei álláspontja ugyanis némiképp elmozdult a harmincas évek végétől kezdve. *Kenyér és szabadság* című 1939-es oberlini beszédében például szerintem tetten érhető az elmozdulás. A szöveg középső része, amely a liberalizmus és szocializmus fogalmainak a pontosítását foglalja magában, nemigen tér el a szerző korábbi liberális szocialista fejtegetéseitől. Ám az a szakasza, amely a kizsákmányolás fogalmát értelmezi (szocialista témát nem szocialista nyelven, nem szocialista kontextusban), nekem újnak tűnik. Idézem: „Ha meg akarjuk állapítani az emberi munka kizsákmányolásának mértékét, nem az a fontos, vajon a termelőeszközök az állam vagy egyének birtokában vannak-e, hanem, hogy milyen szintűek a reálbérek az illető társadalomban, mennyire védik az egyéni életet és

²⁵ Csécsy Imre: *Napló ...* 19.

²⁶ Uo. 20. 1944. szeptemberi 5-i bejegyzése szerint a radikálisok és a marxisták abban egyetértének, hogy a tőkés társadalmat meg kell szüntetni, a polgári életformának meg kell szűnni. Csak az előbbieket individualista, szabadságóvó módszerekkel akarják elérni ezt a cél, s nem szeretnék tervállamot.

az önkifejezés lehetőségét, miként semmisítik meg a politikai visszaéléseket, mennyi békés szabadidejük van az állampolgároknak, hogy az élet magasabb kulturális értékeit magukévá tehessék.”²⁷ Nem az számít tehát, keletkezik-e a tőke oldalán munka nélküli jövedelem, hanem az, hogy a munka oldalán megfelelő anyagi és szellemi javak keletkeznek-e. Ha megfelelőek a javak, elfogadható a társadalom. Ha jól értem, az idézett kijelentés a szocialista opció szociálisra módosítása Jászi politikai gondolkodásában, s egyfajta realista szemlélet térnyerése is.

Még nagyobbbat változott Csécsy politikai álláspontja és helyzetértékelése 1935 és 1945 között. Legjelentősebb, 1946-ban megjelent könyve, a *Világos pillanat*, ugyan a címevel visszautalt 1935-ös előadására (amelyben fontos szerepet kapott e kifejezés), valójában azonban egyáltalán nem kapcsolódott egykori szövegének állításaihoz. A szerző bizonyára nem felejtette el, hogy előadásában megállapította: az elmúlt időszak demokráciáit a szocialista pártok buktatták el, mert számukra a többpártrendszerű demokrácia csak saját hatalomra kerülésük eszköze, nem pedig önmagában vett cél,²⁸ mégis úgy politizált 1945 után, mintha elfelejtette volna. Kis polgári radikális pártját, szervezeteit immár a szocializmust megvalósítani kívánó munkáspártok „segítő csapatának” tekintette. Azaz újra működésbe lépett a régi radikalizmus Rónai által jellemzett modellje. De talán nem egyes emberek – Csécsy és hazai radikális társai – helyes vagy helytelen konkrét döntéseit érdemes itt megfigyelnünk, hanem az ismétlődő strukturális helyzetet. Szabó Miklós idézett monográfia-fejezetében Sömlő Bódog és Jászi ifjúkori marxizmus-bírálatáról írta nagyon is találóan, hogy műveikben „a marxizmushoz való közeledést, egy kialakuló útítárs-viszony körvonalait [pillanthatjuk meg],

²⁷ Jászi Oszkár: Kenyér és szabadság. In uő: *Marxizmus, vagy liberális szocializmus*. Párizs, 1983, Magyar Füzetek, 201–208., 206. p.

²⁸ Mindezt még világosabban elemezte *Demokrácia* című cikkének harmadik, a spanyol polgárháborúról szóló darabjában: Csécsy Imre: *Demokrácia (Szélgjegyzetek)*. In uő: *Radikalizmus és demokrácia*, 145–146.

amelyet a szerzők tudatosan vállaltak.”²⁹ Hasonló útitárs-viszonyba került később a munkásmozgalommal Jászi radikális pártja, 1945 után pedig Csécsy. Csak az övé immár nem a szociáldemokrácia útitársa volt, hanem a Szovjetunióból irányított kommunista párté.

Jászi és Csécsy „politikai barátsága” 1948-as megszakításának történetét most nem beszélem el. Arra szeretnék csupán ideiglenes választ adni, miért nem követte „mesterét” a „tanítvány”? Jászi már 1947 közepén nyilvánosan (angolul) elhatárolta magát Magyarországot szovjetizálásától; Csécsy még 1948 – sok-sok ellenzéki politikai emigrálása, letartóztatása, ellenzéki pártoknak a politikai életből való kiszorítása – után sem vonult vissza a politikától. Mi tartotta ott a kommunista párt uralta parlament széksoraiban ezt a „becsületes, jóhiszemű embert”?³⁰ Talán a baloldal mítosza tartotta ott. A mítosz régi eleme a meggyőződés, hogy csak a baloldal demokratikus, szabadságpárti, a felvilágosodás örököse, a jövő előrejelzője, s a jobboldal nem az, ez működött már Csécsy harmincas években írott cikkeiben is.³¹ Újabb eleme, miszerint a kommunista mozgalom a baloldali hagyomány részese, folytatója, variánsa, újabb szakasza, a negyvenes évek közepére jelent meg írásaiban. Talán ezért nem rázta meg Csécsyt a nem baloldali (vagy nem eléggé baloldali) politikusok emigrálása, a nem baloldali pártok felszámolása.³² S ezért fogadta el, minden fenntartása mellett, a politikai élet kommunista dominanciáját, ha nem is elfelejtve, de zárójelbe téve mindazt, amit valaha is leírt a baloldal demokratikus pártjai és a kommunisták közötti szakadékról.

Jászi 1948-ra már biztosan mentes volt a baloldal mítoszától. Jellemző e szempontból Gaetano Salveminek írott levele, amelyben arra hívta fel az Amerikából való hazatérést fontolgató olasz anti-

²⁹ Magyarország története tíz kötetben. 1890–1918. 7/2. köt. 929.

³⁰ Az idézet Márai Sándor Újváry Sándornak írott 1983-as leveléből való: „Mint mondtam, Csécsy Imre a szomszédom volt a Krisztinavárosban, jóhiszemű, becsületes ember. Jót akart és csalódott.”

³¹ Lásd például *A magyar Gironde vagy jótanács a jobboldalnak* című írását 1939-ből. In Csécsy Imre: *Radikalizmus és demokrácia*, 163–171.

³² Lásd például Csécsy Imre levele Jászi Oszkárnak, 1948. március 20. *Medvetánc*, 1982/4–1983/1. 331–336.

kommunista és antiklerikális szocialista barátjának a figyelmét, hogy visszatérését Itáliába csak a klerikális párt politikai jelenléte biztosíthatja: „Ha visszatérhetsz szeretett Firenzédbe, mint tervezted, azt különösképp a kereszténydemokrata pártnak köszönheted. Kívüle nem térhetsz vissza, mert a kommunista diktatúra néma embert csinálna belőled, vagy fizikailag, vagy morálisan. A nagyfokú klerikalizmus is az ellenségünk, de a nagyobb ellenség a sztálinista vallás. Az első fertőzés, a második rákos daganat.”³³ Az 1945–1948 közötti évek azzal a belátással ajándékozták meg e régi baloldali politikai írókat, hogy a demokratikus játékszabályokat betartó jobboldalnak a politikai térben való jelenléte a szabadságjogok érvényesülésének a garanciája.

³³ Jászi Oszkár kiadatlan levele Gaetano Salvemini-nek, 1948. május 7. Istituto Storico della Resistenza in Toscana, Fondo Gaetano Salvemini.

TALÁLKOZÁS EGY FIATALEMBERREL

Jászi és Mannheim vitája 1936-ban

A harmincas évek elején Jászi Oszkár és Mannheim Károly váltott néhány udvarias levelet, tanácsot vagy segítséget kérve a másiktól – Jászi nagyobbik fia németországi taníttatása ügyében kereste meg a Frankfurtban élő szociológust; Mannheim 1933-ban, az egyetemről való eltávolíttatása után írt az Egyesült Államokba, álláslehetőségek iránt érdeklődve –, mélynek, barátinak vagy szellemi értelemben érdekesnek azonban e levélváltások nemigen nevezhetők.¹ Három ismert 1936-os levelük ellenben tele van feszültséggel, alapkérdések megfogalmazásával, szembesítéssel, végbevitt és elmaradt önvizsgálattal. Nem tudom, megszakadt-e végleg a levelezésük 1936-ban; én mindenesetre nem ismerek későbbieket. A drámai változásnak nem személyes, hanem politikai oka volt. Jászi elolvasta Mannheim előző évben, már Hollandiában kiadott (utolsó német nyelvű) könyvét, le-sújtó politikai véleménye alakult ki róla, amit rövid bírálatban meg is írt. A kritika levonatát elküldte az akkor már Londonba költözött szerzőnek, ám a küldemény vagy elkallódott, vagy válasz nélkül maradt. Csak az ezt követő három levelüket ismerjük: intellektuális eltávolodásuk érdekes dokumentumait.

A *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* című könyv (amelynek csak részletei jelentek meg magyarul)² többszörösen vitatott alkotás volt és maradt. Nagy szociológiatörténeti művében

¹ Kapcsolatukról röviden lásd Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 348.

² Mannheim Károly: *Ember és társadalom az átépítés korában*. Ford. Bán Zoltán András. In Felkai Gábor (szerk.): *Mannheim Károly*. Budapest, 1999, Új Mandátum, 117–156.

Némedi Dénes úgy véli, szerzőjének „legfontosabb 1933 után keletkezett munkája”;³ Gábor Éva, Mannheim levelezésének kiadója szerint viszont „még csak az első kísérlet”, sok „ki nem kristályosodott” elképzeléssel.⁴ Mindenesetre nagyszabású és rendkívül ambiciózus megfogalmazása a társadalmi tervezés koncepciójának, amely innen-től kezdve pályája végéig teljesen lekötötte szerzője szellemi energiáit. Noha imént hivatkozott cikkében Gábor Éva csak a társadalmi tervezés negyvenes évekbeli bírálóit szemlélte – nem is akárkiket: Jászi mellett Friedrich August von Hayeket, Karl Poppert és Polányi Mihályt⁵ –, biztosan voltak hívei is: az *Út a szolgasághoz* című munkájában Hayek „széles körben ünnepest könyv”-nek nevezte az 1935-ös német kötet 1940-es angol nyelvű kiadását.⁶ Jászi különben e második kiadásról is írt kritikát: valamivel elismerőbbet, mint négy évvel korábban, ám végeredményben hasonlóan elutasítót.

Mannheim könyvének jelentős hazai fogadtatása is volt. Általam ismert mindhárom kritikája megtisztelő terjedelemben, értően és elismerően ismertette a művet, majdhogynem bíráló megjegyzések nélkül. Ries István cikkében talán azt lehetne távolságtartásnak gondolni, hogy ismertetését szociáldemokrata kopffel látta el.⁷ Kinszki Imre (akit ma a korszak jelentős fotográfusaként ismerünk, de egykor érdekes társadalomtudományi cikkeket is írt) recenziójának

³ Némedi Dénes: *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest, 2010, Napvilág, 323.

⁴ Gábor Éva: A közép-európai liberális filozófia tradíciója. A liberális laissez-faire demokráciától a központilag tervezett társadalomig: Karl Mannheim tervezéskoncepciója és liberális kritikája. *Polanyiana* 1996/1. 113–126.

⁵ A tervezéskoncepció négy kritikáját másként és másként idézte tanulmányában Gábor Éva: Jászinak nem a bírálatait citálta, hanem egyik levelét. Poppertől csak *A historicizmus nyomorúsága* Mannheim-bírálatát taglalta, *A nyitott társadalom és ellenségei* című nagy műét nem. A Polányitól idézett cikk, *A központi irányítás hatóköre*, amelyről a szerzőnő azt állította, hogy „név nélkül bírálja Mannheimet”, valójában nem a társadalmi tervezés koncepciójáról, hanem a tervgazdaságról szól – én nem látok benne Mannheimre érthető utalást.

⁶ Friedrich A. Hayek: *Út a szolgasághoz*. Ford. Mezei György Iván. Budapest, 1991, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 45.

⁷ Ries István: *Ember és társadalom az átépítés korában. Szocializmus*, 1936/1. 11–16.

egyetlen bíráló kitétele van: a szociológus „kissé szűkszavúan emlékezik meg” a fontos kérdésről, hogy a „demokratikus-liberális társadalmi rendszer” csak nevében demokratikus és liberális, valójában nem tudta maga mögött hagyni a feudális világot.⁸ Fejtő Ferenc észszeje kiemeli Mannheim könyvének „olympusi”, „hűvösen intonált” hangját, amely a kívülálló kutató hideg pillantásával elemzi a jelen küzdelmeit. „Tanulság? Az efféle könyvek gyöngítik az ellenálló és ütőerőt” – írja a kritikus –, mert a küzdő ellenfeleket egyformán átvilágító elemzésük nem erősíti meg egyikük hitét sem.⁹

Látni fogjuk, kiáltó az ellentét Jászi és a hazai recenzensek véleménye közt: míg az emigráns politikatudós teljes mértékben elvetette a társadalmi tervezés gondolatát, a három magyarországi szocialista kritikus (hisz valamennyien szocialisták voltak, noha egymástól véltetően eltérő nézetekkel) nem találta megkérdőjelezendőnek. Lehet, hogy Jászi általában sem volt jó véleménnyel Mannheim munkásságáról. Litván György idézi életrajzában naplójegyzetét az *Ideológia és utópia* olvastán: „szörnyű áltudományos nyelvezet”.¹⁰ Ismeretes, hogy nagy fenntartásokkal kezelte az egykori Vasárnapi Kör tagjait, sokszor megfogalmazta velük kapcsolatos, részben elvi, részben személys ellenszenvét, márpedig Mannheim „vasárnapos” volt. Nem lehetetlen, hogy a karrierje is irritálta Jászit. Még bécsi emigrációja éveiben ajánlották fel ottani ismerősének, Carl Grünbergnek a frankfurti társadalomkutatási intézet vezetését, amit el is fogadott. Naplója szerint Jászi megkérdezte tőle, nem hívná-e meg őt a nem marxista szocializmus kutatójának, amit Grünberg meg is ígért, noha Jászi nemigen hitt az ígéretében.¹¹ Mindenesetre Jászi nem lett frankfurti szociológus – Mannheim lett az tíz évvel később, amikor meghívták egyetemi professzornak a nyugdíjba vonuló Franz Oppenheimer

⁸ Kinszki Imre: Az ipari társadalom válsága. *Századunk*, 1935/2. 70–74., 74. p.

⁹ Fejtő Ferenc: Könyv helyzetünkről [Válasz, 1935/5–6]. In *Válasz 1934–1938*. Vál., utószó Széchenyi Ágnes. Budapest, 1986, Magvető, 189–195., 194. p.

¹⁰ Litván: i. m. 348.

¹¹ Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Sajtó alá rend. Litván György. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete, 360. A bejegyzés 1923. április 9-i.

helyére.¹² Jászi Oppenheimert is jól ismerte, mondhatni, a „tanítványa” volt: tőle vette át a liberális szocializmus elképzelését. Nem lenne meglepő, ha úgy érezte volna, hogy fiatalabb kollégája került arra a helyre, ahová neki kellett volna kerülnie.

A *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* című könyvről írott bírálat beilleszkedik Jászi azon harmincas évekbeli kritikáinak sorába, amelyekben veszedelmesnek ítélt európai eszmék kifejtéseit vagy elemzéseit mutatta be amerikai közönségének; elsősorban kommunista, szocialista, nemzetiszocialista és fasiszta eszméket, társadalmi kísérleteket. Harminc esztendővel ezelőtt Allan Bloom nevezetes könyvet tett közzé *The Closing of the American Mind* címmel, amelyben többek között azt állította, hogy a „német kapcsolat”, a harmincas-negyvenes években a Harmadik Birodalomból érkező menekült német tudósok és művészek nemkívánatos szellemi hatást váltottak ki az amerikai kultúrában: az értékek viszonylagosságát hangoztató nézeteikkel aláásták az amerikai egyetemeken akkor még épségben lévő nyugati magaskultúra kánonát.¹³ Bloom tézise bizonyára egyoldalú volt. Mi mindenesetre rá tudunk mutatni egy európai származású amerikai szerzőre, Jászi Oszkára, aki harmincas évekbeli cikkeiben óva intette az ottani közvéleményt egyes népszerű, relativista és totalitárius európai eszméktől.

Jászi a harmincas években több levelében is megfogalmazta, úgy érzi, „Amerika ideológiájában ott tart, a hol mi voltunk 25 év előtt”¹⁴ – mármint: ’mi, magyar radikálisok’ a tízes években, még a bolsevizmus és fasizmus tapasztalata előtt. Nem egyszerűen tájékozatlannak vagy naivnak látta amerikai baloldali szellemi közegét, hanem időeltolódást érzékelt: Amerikában később mennek végbe egyes szel-

¹² Grünberg igazgatósága a Frankfurter Iskola előtörténetéhez tartozik: 1931-ben vette át tőle az Intézet vezetését Max Horkheimer. Lásd Felkai Gábor: *A német szociológia története a századfordulótól 1933-ig*. 2. köt. Budapest, 2007, Századvég, 333.

¹³ Idevágó részlet a műből magyarul Allan Bloom: *A német kapcsolat. Világosság*, 1989/4. 306–309.

¹⁴ Jászi Oszkár kiadatlan levele Polányi Mihályhoz, 1935. november 24. A levél Polányi Mihály hagyatékában található; másolatához Békés Vera szívességéből jutottam.

lemi, ideológiai folyamatok, mint Európában, s ő európaiként már végignézte e folyamatokat, tudja, hová vezetnek.¹⁵ Az iménti idézet így folytatódik: „a marxizmusnak és freudizmusnak [amerikai] ujrafelfedezése gyakran irritál”. A levelekből látható, hogy olykor lehangolónak érezte szellemi-politikai közegét, ugyanakkor a helyzete sajátos szerepkört kínált fel a számára: európaiként lehetett beáramló, népszerű európai ideológiák amerikai kritikusa.

Jászi első bírálata Mannheim könyvéről öt szakaszból áll.¹⁶ A néhány soros bevezetés a mű témáját és szerkezetét közli az olvasóval; két bekezdés foglalja össze a kötet gondolatmenetét, a harmadik tartalmazza magát a kritikát, amelyet csak felerősít a cikk zárata. Kezdjük az összefoglalással – még rövidebben, mint Jászi tette. „A jelenlegi társadalom legfőbb veszélye Mannheim professzor szerint abban rejlik, hogy a lakosság nagy tömegei váltak politikailag aktívvá ..., s a tömegek irracionalizmusa egyre inkább megszállja a politikai életet, olyan pozíciókat foglalva el, ahol a racionális hozzáállás növelésére lenne szükség.” A liberális kapitalizmus *laissez faire* rendszere a tömegdemokráciák felbomlásához fog vezetni; a válságukból születő diktatúrák pedig felszámolják a szabadságot. A válságra Mannheim megoldása a tervezés. A diktatúrák nem igazi tervező társadalmak, mert merevek, s nem képesek magukban foglalni az önkritikát. Új szociológiai gondolkodásra épülő társadalmi tervezésre van szükség, amely nemcsak a gazdaságot, az oktatást tervezné meg, hanem a „szellemi és politikai szabadság, a szabadidő és az irracionális szükséges mennyiségét is”. A társadalom tervezése az ember újratervezését is jelenti.

¹⁵ Az Európa (Anglia) és Amerika közötti eszmetörténeti aszinkronitásról Hayek is írt az *Út a szolgasághoz* amerikai előszavában, illetve bevezetésében: Hayek: i. m. V., 22–23.

¹⁶ Oscar Jászi: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* by Karl Mannheim. *The American Political Science Review*, 1936. No. 1. 168–170. A következő két bekezdés idézetei e cikkből származnak.

Jászi először is a mű gondolati stílusát bírálja. Az „egykori heidelbergi szociológiai iskola éleselméjűségét” viszi tovább Mannheim, ám a hibáit is: intellektualizmusát nem ellensúlyozza eléggé a józan ész. Majd jön a tartalmi kritika: a szerző „olyan hiperracionalizmust támogat, amely soha és sehol nem létezett a történelemben”. Tévesen tekinti teljesen átalakíthatónak az emberi természetet. „Túlbecsüli az ésszerűséget, és nem veszi észre, hogy az emberi természet irracionális, érzelmes, sőt misztikus késztetései éppoly fontosak a történelmi fejlődésben.” Spekulációiban eltűnik az alkotó egyén szerepe. Nem vet számot azzal, hogy nincs „általában vett tervezés, csak bizonyos értékek szempontjából való”, s a kíváncsi értékek felől hallgat. „Ezért az »autoriter demokrácia« általános tervezése, ha hatékony, csak olyan diktatúrához vezethet, amely nem kevésbé elnyomó, mint a fasiszta vagy a bolsevik típusú.” Mannheim azt sem bizonyítja – állította Jászi –, hogy a mai világ fő oka a *laissez faire* rendszer. Valójában „ezt a rendszert még soha nem próbálták ki komolyan”. S végezetül: „Összehasonlítva a szerző kifinomult absztrakcióit a bolsevikok szenvedélyes dialektikájával, vagy Spengler filozófiájának »ragadozó bestiájával«, nem lehet nem érezni, hogy elméletének nincs esélye befolyásolni a jövőt.”

Azt állította tehát kis cikkében Jászi, hogy Mannheim javaslata hatástalan lesz – szerencsére. Miért kel ki ellene mégis „pajzzsal és dár dával”? Egyik 1936-ban írott levele, amelyben példaként előkerült a *Mensch und Gesellschaft* is, segíthet megérteni a kritikus éles megfogalmazásait. Noha idéztem már e levélrészletet a kötetben, mégis, lássuk újra: „A főbaj (és ez nem a Tí hibáinak, hanem a koré) hogy a fasiszmus és bolsevizmus örvénye között nem vagyunk képesek a hajónak új irányt adni. Nem elég csak a demokráciát emlegetni és bölcs pofával mondogatni (mint a II. Internacionále teszi), hogy csak lassan és fokozatosan kell haladni a bolsi végcél felé! Ennek az ideológiának teljes csődjét és impotenciáját a Mannheim könyve legvilágosabban bizonyítja, rengeteg tudása és elpocsékolt finomelméjűsége dacára. / Ennek a helyzetnek a veszélyeit itt Amerikában legjobban látom. A legjobb elmék és a tömegek egyaránt irtóznak úgy a kapitalizmustól, mint a bolsevizmustól, de minden lépés »előre« a Plan-

wirtschaft diktatúrája felé halad. Egy szabad, kooperatív, antietatisztikus szocializmus doktrínája kidolgozatlan.”¹⁷

Nem Mannheim esendő könyve eszerint az igazi ellenfél, hanem a „Planwirtschaft diktatúrája”, azaz végső soron a bolsevik végcél felé haladás észrevétlen tendenciája, amelynek a szociológus szerző műve is a megnyilvánulása. Talán azért helyezi a levél szociáldemokrata kontextusba a *Mensch und Gesellschaft*-ot (amelyből hiányzik az ilyesféle pártelkötelezettség), mert Harold Laski vezető angol munkáspárti ideológus tervezés-konceptiójára emlékeztette Jászit.¹⁸ Laski különben régi ismerőse volt, Mannheimnek pedig Londonban egyetemi kollégája lett. „Nem ismert, hogy Mannheim tervezésre vonatkozó elképzeléseiben milyen forrásokra támaszkodott” – írja Némédi Dénes monográfiája egyik lábjegyzetében, ahol felsorol féltucatnyi húszas-harmincas évekbeli tervezés-konceptiót.¹⁹ Jászi tervezésellenessége, amely magában foglalta a tervgazdálkodás és a társadalmi tervezés elutasítását is, szinte Hayekére emlékeztet.²⁰ Az imént idézett levél utolsó mondata azonban arra hívja fel a figyelmünket, hogy ez esetben nem liberális, hanem liberális szocialista szerző bírálja hevesen a tervezés koncepcióját.

Említettem, hogy Jászi elküldte bírálata levonatát Mannheimnek, ám mivel választ nem kapott tőle, még 1936 tavaszán levelet írt neki. Most ebből idézek: „Én a közleménnyel nem vagyok megelégedve, mivel utolsó pillanatban csaknem felényire kellett azt lerövidíteni, és így nem dolgozhattam ki minden szempontomat. A mi Öntől elvá-

¹⁷ Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1936. június 27. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 378. A levélrészlet elsőrendűen a *Századunk* folyóiratra vonatkozik.

¹⁸ Laski műveinek hatását Mannheim tervezéskoncepciójára Felkai Gábor is felvetette válogatása elé írt kismonográfia igényű tanulmányában: Bevezetés. Kordagnózis, tudásszociológia, tudományos politika. In Felkai Gábor (szerk.): *Mannheim Károly*. Budapest, 1999, Új Mandátum, 7–85., 47. p. (A továbbiakban Felkai: *Mannheim*)

¹⁹ Némédi: i. m. 325.

²⁰ Hayek tervezésbírálata és Mannheim koncepcióját is tárgyalja Kovács Gábor: *Tervezés (és/vagy) demokrácia? Demokráciafelfogások a második világháború alatt és után – nemzetközi esztörténeti körkép*. In uő: *Az utolsó kísértés – változások a hatalomra*. Budapest, 2008, Liget, 80–98.

laszt, az az értékek és az egyéniség szférájába tartozik, melyet nem vagyok hajlandó sem a Leviathannak, sem a »társadalmi realitásnak« feláldozni. Ebben a rettenetes korszakban közelebb érzem magamat a Monarchomachokhoz, mint az új abszolutizmus tervezőiehez. Sajnos, nem tudok hinni az Ön »autoritativ demokráciájában«. Lehet, hogy ez az öregedő ember pesszimizmusa, pedig csodálom az Ön óriási tudását és borotvafinom logikáját.²¹ Alább, ha már idéztem Mannheim válaszát is, visszatérek még e levélrészlet vitahelyzet-alkító stratégiájának az értelmezésére. Most történelmi párhuzamára szeretném csupán ráirányítani a figyelmet: az európai 16–17. századhoz, a vallásháborúk időszakához látja hasonlónak a magáét a levélíró, s annak megfelelően rendezi el a politikai teret, 'osztja ki a politikai szerepeket': a magáét a Monarchomachoknak, Mannheimét az abszolutizmus tervezőinek feleltette meg.

Monarchomachoknak azokat a 16. század végi francia hugenotta szerzőket nevezték, akik a zsarnokkal (ez esetben főként a maga hitét az alattvalóira kényszeríteni akaró zsarnokkal) szembeni ellenállás teoretikusai voltak. Jászi egyik nagy, a megvalósításig csak félig eljutott témája villan fel ebben az utalásban. Kedvenc politikai írója volt Étienne de La Boétie, *Az önkéntes szolgaságról, A zsarnok ellen* című írások 16. század végi szerzője, a Monarchomachok közvetlen szellemi előde: szócikket írt róla az *Encyclopaedia of Social Sciences*-be, lefordította a műveit angolra – mert úgy látta, hogy a szerzőt az angolszász világ úgyszólván teljesen elfeledte –, előszót írt hozzájuk, ám megjelentetnie nem sikerült őket.²² A húszas évek végén unokaöccsét, Menczer Bélát igyekezett rábeszélni, hogy for-

²¹ Jászi Oszkár levele Mannheim Károlynak, 1936. április 23. In *Mannheim Károly levelezése*. Vál., jegyz. Gábor Éva, Budapest, 1996, Argumentum – MTA Lukács Archivuma, 110–111.

²² Litván: i. m. 346. Jászi ekként számolt be unokaöccsének La Boétie amerikai kiadásának sikertelenségéről: „Rettenetesen időszerűtlen könyv [mármint Amerikában], az bizonyos: az emberi méltóságnak és a szabadságnak ez az apoteózisa... Ha *efficiency*ről vagy *Planwirtschaft*ről írtam volna, azt könnyebb volna elhelyezni.” Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélának, 1932. október 30. Borbándi Gyula gyűjtemény. Müncheni Magyar Intézet, Regensburg. Menczer Béla-csomó.

dítsa le magyarra La Boétie írásait, s jelentessék meg az ő előszavával együtt a *Századiunk* kiadásában Budapesten.²³ Ez a terv sem vált valóra. A francia politikai író iránti elkötelezettsége azonban megmaradt: a harmincas évek végén írni kezdett, később többször átdolgozott, a zsarnokölés-elméleteket áttekintő, társszerzővel írt kései monográfiája La Boétie-idézzel kezdődik és azzal is zárul.²⁴ A Mannheimnek írt levél politikai szerepkiosztása az ő esetében nagyon is kéznél lévő volt; a címzett azonban nyilvánvalóan nem az új Leviatán tervezőjeként gondolt magára.

Válaszlevele így hangzik, elhagyva az elhagyandókat: „Szabadjon ez alkalmat felhasználnom és megköszönnöm kimerítő kritikáját könyvemről. Hibáztatása ép oly fontos volt számomra, mint dicsérete. Én oly régi tisztelője vagyok Önnek, a fiatalkori benyomásaim karakterének tisztaságáról oly mélyek, hogy minden hibáztatását apainak érzem, s mélyről érint.” „Én egy dologban látom a lényeges differenciát közöttünk. Szerintem mindketten végső gyökerünkben »bal liberálisok« vagyunk, Ön azonban nemes daccal akar a korral szembe szállni, én mint szociológus el akarnám lesni (még ha pokoli is) ennek az új világnak a titkát, mert azt hiszem ez az egyetlen módja annak, hogy ne az új társadalom struktúra legyen úr felettünk, hanem mi felette. Liberális értékeket a modern tömegtársadalmi technika segítségével keresztülvinni – talán paradox vállalkozás – de az egyetlen járható út, ha az ember nem akar csak daccal reagálni. Ámbátor ezt a gesztust is értem, és tán csak idő kérdése, hogy én is csatlakozom.”²⁵ Azt hiszem, Mannheim levele igazán elegáns válasz.

Jászi levele sokkal inkább az elhatárolódás, a különbözőségkeresés jegyében íródott, mint a válaszlévél, amely igyekezett a közös alapra rámutatni: múltbeli érzelmekre, politikai gondolkodásuk azonos

²³ Jászi Oszkár kiadatlan levele Menczer Bélának, 1929. június 7. Borbándi Gyula gyűjtemény. Münchener Magyar Intézet, Regensburg. Menczer Béla-csomó.

²⁴ Oscar Jászi – John D. Lewis: *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide*. Glencoe, Ill., 1957, The Free Press.

²⁵ Mannheim Károly levele Jászi Oszkárnak, 1936. november 8. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 393–394.

eredetére és értékeire. Mannheim látszólag nem reagált a kettejük pozícióját értelmező történelmi párhuzamokra, valójában azonban, finom célzásokkal, mégis megtette, csak kicserélte a 16–17. századi szereplőket. A férfiú, aki „nemes daccal akar a korral szembe szállni”, mintha óvatos Don Quijote-célzás lenne. S a másik férfi, aki a világ pokoli titkát akarja ellesni a gonosz erőitől, hogy a jó szolgálatába állítsa, mintha a Faust-féle mágusok utóda volna. Érdekes módon Mannheim levelének az a részlete tűnik a leghomályosabbnak (s talán a legkétesebbnek is), amely a szociológia szaknyelvét használja: „ne az új társadalom struktúra legyen úr felettünk, hanem mi felette”. Vajon kiket fed a mondat többes szám első személye? A *Mensch und Gesellschaft* felől nézve a társadalmi struktúrán valószínűleg azok tudnak úrrá lenni, akik tervezik. Mindenki nemigen tudhatja uralni a struktúrát. Ez a félmondat mintha megerősítené Jászi gyanúját, miszerint a társadalomtervezés voltaképpen a társadalomuralás új módja volna.²⁶

Már Jászi levele is felkínálta kettejük nézetkülönbségének természetes magyarázatául a generációs eltérést; Mannheim élt is ezzel a felkínált lehetőséggel, amikor bírálója „apai hibáztatását” párba állította önnön fiúi tiszteletével. Vitájuknak apa–fiú nézeteltérésként való megjelenítése talán szintén óvatos célzás Jászi régi könyvére, amelyet Mannheim még nagyon fiatal emberként olvashatott, az *Új Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról* című kötetre, amely apának és fiának az aszimmetrikus párbeszéde. Az 1907-es műben a liberális apa és szocialista fia vitáznak: az apa értetlenül szemléli és értetlenkedve bírálja fia új eszményeit, a fiú pedig, rendkívüli magabiztossággal érvel a társadalmi jövő „egyetlen járható út”-ja (hogy Mannheim leveléből vegyem a kifejezést), a szocializmus mellett. Nem tudom, eszébe jutott-e a levélírónak ez a régi apa–fiú vita fo-

²⁶ Mannheim tervezéskoncepcióját egyes mai elemzők is az értelmiségi elituralom ideológiájaként értelmezik. Lásd például Michael Th. Greven: Mannheim Károly és a demokrácia problémája a „tömegtársadalom korszakában”. *Politikatudományi Szemle*, 1994/2. 39–51. Greven magyarázatát bírálja Felkai már hivatkozott bevezető tanulmányában: Felkai: *Mannheim*, 63. skk.

galmazás közben, s azt sem, a levél olvasójának eszébe jutott-e. Azért neveztem aszimmetrikusnak a vitájukat, mert az apának alig vannak érvei Jászi könyvében, s fokozatosan feladja az ellenállását fia szocialista eszméivel szemben. A mű nem hagy kétséget afelől, hogy a fiúnak van igaza. Ha feltételezzük, hogy Mannheim levelében az apa-fiú séma használata célzás volt, akkor egyben üzenet is: ezúttal is a jövő felé forduló fiúnak van igaza, s nem a múlthoz kötődő apának.

Ám még érdekesebb az *Új Magyarország felé* vitájának a felidézése az 1936-os nézeteltérés háttérében, ha tudjuk, miféle nézeteket vall a fiú Jászi könyvében. Pozitivista, egyben történelmi materialista, kollektivistá és tervezéspárti szocialista ő. Pozitivista, mert például tudományos alapú politikát szorgalmaz, s szerinte a társadalmak fejlődésében kérlelhetetlen szükségszerűség érvényesül. Történelmi materialista annyiban, hogy az eszméket, érzelmeket a gazdasági-társadalmi fejlődés megfelelő foka kifejeződésének látja. Ebből következik antimoralizmusa is: hiábavaló morális bírálatot gyakorolni a társadalmi jelenségek fölött, ugyanis azok a gazdaság és társadalom aktuális berendezkedésének a következményei. Morális kritika helyett a fejlődés törvényeit kell megérteni. Fél fejezet szól a műben a termelés tervezésének szükségességéről, szemben a kapitalista termelés anarchiájával. Másik fél fejezet pedig a leendő kollektív gyereknevelést állítja szembe a mai nevelés anarchiájával. A szocializmus szabályozott társadalom lesz.

A könyvnek talán a X. a kulcsfejezete, amelyben apa és fiú arról vitázik, hogy lehet-e az emberi természetre hivatkozni a politika megítélésekor, amint az apa teszi, utópikusnak minősítve a szocialisták egyes terveit, amelyek nem vetnek számot az emberi természettel. A történelmi materialista, s ezért relativista fiú szerint azonban nincs állandó emberi természet, s a rá való hivatkozás valójában partikuláris érdekek fedőneve. S ugyanígy nincsenek állandó értékek sem a történelemben, csak viszonylagosak: az adott társadalmi állapot és az osztályérdekek kifejezői. Az emberi természet alakul és alakítható. Nem folytatom az ismertetést. Az 1907-es fiú nézeteinek jó része hasonlatos azokhoz, amelyek a *Mensch und Gesellschaft*-ban megjelentek. Mannheim talán valóban meglepődött Jászi bírálatán, mert em-

lékezett század eleji munkáira, s nem volt tisztában nézetei későbbi változásával. Lehet, hogy a „mindketten végső gyökerünkben »bal liberálisok« vagyunk” kitételt levelében úgy is érthetjük, mint meglepetése kifejezését: ’úgy tudtam, hogy hasonlóak a nézeteink – legalábbis egykor, a századelőn, hasonlóak voltak’.

Ha Jászinak a Mannheim válaszában feltűnő apa–fiú modell (vagy már korábban maga a bírált könyv) eszébe juttatta 1907-es művét, akkor voltaképpen Mannheim nézeteiben valamelyest saját fiatalkori nézeteire ismerhetett. A *Mensch und Gesellschaft* éles elutasításában önnön ifjúkori nézeteinek meghaladása is kifejeződik. Találkozása e fiatalemberrel, egykori önmagával, még értetlenebbre sikerült, mint Karinthy Frigyes ismert novellájának hőséé. Az is lehet, hogy Jászi nem értette el a válaszlével célzását, és Mannheim művében nem egykori nézeteinek újabb alakmását látta. De nem én vagyok az egyetlen, akinek feltűnt a párhuzam az idősebb szerző 1910 körüli, és a fiatalabb 1935-ös munkája között. Felkai Gábor figyelt fel arra elsőként, hogy az 1933 utáni tervezéskonceptió emlékeztet Jászi század eleji „politikai hitvallására”.²⁷ A mű, amelyre Mannheim kutatója elsőként hivatkozott, A *történelmi materializmus állambölcsélete* című 1903-as alkotás.²⁸ Érdemes belepillantani e régi könyvbe, hogy ’kihangozsítsuk’ Felkai felismerését, és pillantást vethessünk Jászi nézeteinek nagyfokú átalakulására a századelő és az emigrációs évek között.

Mellőzve többi részeit, csupán e korai mű harmadik és negyedik fejezetét foglalnám itt össze,²⁹ amelyek a történelmi materializmus államelméletét bírálják, korrigálják és fogalmazzák meg, e korrek-

²⁷ Felkai: *Mannheim*, 15.

²⁸ A szövegrész, amely a fiatal Mannheimre gyakorolt feltehető Jászi-hatást taglalja, remek felismerésre épül, ám néhány téves elemet is tartalmaz. A történelmi materializmus-könyvre hivatkozás telitalálat. Jászi század eleji nézeteit ellenben nemigen lehet „szociálliberális”-nak nevezni, mint Felkai tette. Az 1918-as *Mi a radikalizmus?* című röpiratot sem szerencsés a Mannheimre tett hatás kontextusában tárgyalni: e szöveget paradigmaticus különbség választja el az 1903-as könyvtől.

²⁹ Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Budapest, 1903, Politzer. Az itt következő három bekezdés idézetei e kiadásból származnak; oldalszámaitak a főszövegben adom meg.

cióból kibontva az állam megfelelő felfogását. Szemben azzal, amit Engels állított, az államnak „legősibb jellemvonása nem a kizsákmányolás, hanem a vezetés melletti, kikényszeríthető cooperatio, közös érdekek jobb biztosítása kedvéért”, írja itt Jászi (52.). Az állam kizsákmányoló-elnyomó funkciója megszüntetendő történelmi fejlemény; az állam lényege: „a tervszerű vezetés melletti, kikényszeríthető cooperatio” (56.). Így a majdani szocialista társadalomban a mai „összefüggéstelen egyéni gazdaságok helyébe a gazdaság tervszerű központi vezetése lép: ez a szerepkör rendkívüli mérvben tágulni fog” (82.). Nemcsak a gazdasági tervezés, szervezés és irányítás, hanem „a szállítási, egészségügyi, élelmezési, szórakoztatási stb. intézmények állami vezetése teljessé fogja tenni a hivatalnoki szerepkör hihetetlen expansióját.” (82.) Röviden: a könyv által bemutatott szocializmus köztulajdonon és tervezésen alapszik.

Am a jövő állam előadott vízióján mintha maga a szerző is elrémlene: „Mily idealis demokrátiára, mennyi műveltségre, mennyi ellenőrzési képességre [volna szükség], hogy e hivatalnoki karból ne az olygarchiák egyik legszörnyűbb formája fejlődjek ki!” (83.) Csak a nevelési rendszer nagyfokú átalakításával lehet eljutni oda, hogy egy új nemzedék képes legyen az új szerepköröknek megfelelni, írja Jászi, s e fejezetben a nevelésnek – „az erkölcsi és intellectualis dressura lassú és folytonos munkájának” – a szocialista társadalom kialakításában játszott kulcsszerepére még többször visszatér (93.). A fejezet további részeiben fejtegetéseket találunk az individualizmus elvének tarthatatlanságáról és kudarcáról (98–99.), s arról, hogy a következetes gondolkodónak választania kell, melyiknek a teljes uralmát kívánja: az állami beavatkozását vagy a *laissez faire*-ét (96.), s nem kétséges, hogy a szerző az előbbi mellett teszi le a voksát. S mindez nemcsak a gazdaságra vonatkozik: „Ha a [szocializmus a] gazdasági élet minden ágában az anarchia állapota helyébe a rend és a tervszerű, előre kiszámított együttműködés állapotát léptette, lehetetlen, hogy a társadalmi együttműködés egyéb terein a *laissez faire* elvét fenntartsa.” (95.)

A szocializmus kitáguló szerepkörű állama mellett megfelelő mennyiségű egyéni szabadságra is szükség van, írja Jászi. Állam-

eszménye tehát így hangzik: „a tervszerű cooperatio lehető legnagyobb foka” „a helyes értelemben felfogott egyéni szabadság lehető legnagyobb fokával karöltve” (87.). Megállapításához lábjegyzetben hosszú szakaszokat idéz Eduard Bernstein nevezetes művéből arról, hogy „a szocializmus nemcsak időrend szerint, de szellemi tartalmánál fogva is törvényes örököse” a liberalizmusnak (87.). Más szöveghelyeken is amellet igyekszik érvelni, hogy a tervszerű együttműködés nem vezet állami mindenhatósághoz. „A tervszerű együttműködés ugyanis csak az irányítás, a vezetés és az ellenőrzés központosítását teszi szükségessé, nem pedig a tényleges végrehajtását is.” (100.) A „végrehajtási szerepkör önkormányzati jellege” a garancia Jászi állameszményében, amely megóvhat attól, „hogy a teljes cooperatio állama újabb osztályuralomhoz, egy kizsákmányoló bürokratiához ... vezessen” (100.).

Nem nehéz elképzelni, milyen kérérlhetetlen bírálattal fogadta volna az 1936-os Jászi ezt az 1903-as könyvet. Harmincegynéhány év elteltével nem sok minden maradt meg egykori nézeteiből: talán csak a munka nélküli jövedelem megszüntetésének kívánalma, s a bernsteini idea, miszerint a szocializmus (legalábbis az individualista, magántulajdont fenntartó, szabadpiaci, szövetkezeti, antietatista szocializmus) a liberalizmus legitim örököse.³⁰ Végül is azon elve mellett, hogy a következetes gondolkodónak választania kell, melyiknek a teljes uralmát kívánja, az állami beavatkozását-e vagy a *laissez faire*-ét, kitartott, s 1918–1919-től kezdve az utóbbit választotta. A történelmi materializmus-könyv (akkori elnevezéssel élve) egy „szabad szocialista” műve volt, azaz a munkásmozgalmon kívül álló szocialistáé, akinek kollektivista, köztulajdon- és tervezéspárti eszméi voltak. Az emigráns (pontosabban az 1918 utáni, negyvenes évek előtti) Jászi ellenben liberális szocialista volt: nem volt se

³⁰ Bernstein mondatát egyetértően ismételte el *A jó társadalom* című 1938-as, előbb angolul, majd magyarul megjelent tanulmányában. Lásd Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus revíziója*. Budapest, 1989, Héttorony, 257.

kollektivista, se köztulajdon-, se tervezéspárti.³¹ Úgy látszik, erről Mannheim nem értesült, vagy úgy tett válaszelevelét írva, mintha nem értesült volna.

Némedi Dénes idézett művében így ír Mannheim *Lélek és kultúra* című korai, 1918-as művéről: „Az előadást vezérlő alapstruktúra, a szakadás, elkülönülés diagnóza és valamiféle szintézist, kiegyezést jelentő elképzelt megoldás felvázolása Mannheim majd mindegyik munkájának konstitutív elve maradt. A probléma, a modernitás (modern kultúra) kétséges értéke a századforduló értelmiségének közös gondja volt. Mannheim élete során végig a századforduló klasszikus alakjaitól örökölt korprobléma megoldásával kísérletezett.”³² A szociológiatörténész bölcs mondataihoz csak csatlakozni tudok. A szakadásdiagnózis–szintéziskeresés alapstruktúra Jászi számos művében is fellelhető. A *laissez faire* liberális kapitalista társadalmá meghaladásának a vágya, a szocializmusnak a jövő horizontjaként való felfogása, azonosítása a szabályozott-tervezett társadalommal, a politika tudományos alapokra helyezésének kívánalma, az új ember kinevelésének az ábrándja, amely áthatotta Jászi 1903-as (valamint 1907-es) és Mannheim 1935-ös könyvét is, közös szellemi javak a századforduló baloldali ellenkultúrája közegéből. Másodlagos kérdés, hogy e kereten belül az utóbbi mű előképének tekinthető-e az előbbi alkotás.

Mégsem mondanám egyszerűen azt, hogy Jászi az 1907-ben felvázolt liberális–szocialista vitában 1936-ra átkerült a szocialistáról a liberális oldalra. Egyrészt, a „liberális” kifejezés nem ugyanazt jelentette a harmincas évek Amerikájában, mint a századelő Magyarországon, vagy akár a harmincas évek Európájában. Hayek írta már hivatkozott könyve amerikai előszavában, hogy míg Angliában a

³¹ Téves, történetietlen *liberális szocialistának* nevezni akár a történelmi materializmus-könyvet, akár Jászi bármely századelőn írt szövegét, mint tette például G. Fodor Gábor *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat* című könyvében (Budapest, 2004, L'Harmattan, 128.), ugyanis e kifejezés ekkoriban (legalább a negyvenes évekig) a Franz Oppenheimer-féle társadalom-átalakítási programot jelentette, s Jászi írásai csak 1918-tól mutatják a hatásának egyértelmű nyomait.

³² Némedi: i. m. 308.

szabadpiaci álláspontot nevezték így, Amerikában „a baloldali mozgalmak álcázásának része volt”, s „a kormányzati ellenőrzés csaknem valamennyi fajtájának a támogatását kezdte jelenteni”.³³ Ugyanígy látta Jászi is. Walter Lippmann-nek írott egyik 1936-os levelében megütközve jegyezte meg, hogy az Egyesült Államokban „még az úgynevezett liberális szárny is kritikátlanul elfogadja a kollektivista filozófiát”.³⁴ Amerikai értelemben Jászi semmiképp sem lett liberális. Másrészt ezekben az években Jászi a leveleiben még liberális szocialistának nevezte magát,³⁵ s legfontosabb ekkori elvi tanulmányában, *A jó társadalomban*, liberális szocialista szemszögből bírálta Lippmann liberális könyvét.³⁶ Ugyanakkor a tervgazdálkodást, a társadalmi tervezést, a modern relativista irányzatokat elutasító érvelése (európai értelemben vett) liberálisnak tűnik, s nagyon is közel áll Hayek vagy Popper kijelentéseihez.

Jászi 1936 karácsonya előtt néhány nappal válaszolt londoni levelezőpartnerének. Udvarias első és személyes jellegű utolsó bekezdései között valójában megismételte, még élesebbre hangolva a könyvről írott bírálatát. Majdhogynem figyelmen kívül hagyta a Mannheim levelében írtakat, szinte csak egyetlen elemére reagált: elismerte, hogy „mindketten ugyanabban az erkölcsi talajban gyökerezünk”, ám e ponttól kezdve már csak a nézetkülönbségüket hangsúlyozta, amely itt még inkább áthidalhatatlannak mutatkozik, mint kritikájában. Rendkívül érdekes, ám terjedelmes levelének csak azon részét tudom tömörítve idézni, amely a *Mensch und Gesellschaft* ismételt bírálata.³⁷ Először is, írja Jászi, „nem tudok hinni az ön pragmatista programjában, az állam százpercentes átszervezésében. Ez

³³ Hayek: i. m. X.

³⁴ Jászi Oszkár levele Walter Lippmann-nek, 1936. december 25. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 396.

³⁵ Jászi Oszkár levele Halasi Bélának, 1936. szeptember 10. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 386–387.

³⁶ Lásd a kötet *Jászi és A jó társadalom. A Lippmann-felfedezés és -csalódás története* című tanulmányát.

³⁷ Jászi Oszkár levele Mannheim Károlynak, 1936. december 19. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 391–393. A következő három bekezdés idézetei innen származnak.

még a legönkényesebb diktatúra mellett is lehetetlen: annál inkább az az Ön etikai és liberális értékfeltételezései mellett.” Mannheim tervezete tehát egyszerre megvalósíthatatlan és önellentmondásos: olyan elgondolás, amelyben az eszközök és az értékek kölcsönösen kizárják egymást.³⁸

Másodszor, az „Ön filozófiája kinullázza az egyéniséget. Mindenben szigorúan determinálja, s így a társadalmi fejlődés pusztá okoztává teszi.” E mondatokban talán nem is Jászi individualista hangja a legérdekesebb, hanem ez a megfogalmazás: „az Ön filozófiája” – ’az Ön szociológiája’ helyett. Jászi, úgy tűnik, filozófiai spekulációnak látta a *Mensch und Gesellschaft*-ot, s nem a jelenbeli társadalom problémái szociológiai elemzésének. Lehetséges, hogy kritikájának a heidelbergi iskolára tett, fentebb idézett megjegyzése nemcsak a mű stílusát bírálta, hanem közvetve a „műfaját”, a filozófiai jellegű szociológiát is. Harmadszor, „Ön hajlandó az emberi természetben pusztá változást és alkalmazkodást látni. Én meg vagyok győződve, hogy annak egy alapvető és változatlan rétege is van, mellyel szemben semmiféle politika sem számíthat tartós sikerekre.” E harmadik ellenvetésnél semmi nem mutatja jobban, hogy az 1936-os Jászi–Mannheim vita az *Uj Magyarország felé* régi vitájának ironikus megismétlése, amelyben az 1907-es mű szerzője, aki annak idején apa és fiú vitájában az utóbbi igazát érvényesítette, most, harminc év múltán, az előbbi szerepében találta magát.

S végül a levél utolsó olyan szakasza, amely kettejük álláspontjának eltérését tárgyalja: „Talán a köztünk lévő válaszfalt legjobban illusztrálja az Ön ridegen elutasító véleménye a Természetjoggal szemben, míg én egyre inkább látni vélem annak központi jelentőségét és azt hiszem, hogy az a 19. századbeli empiricizmus és naiv természettudomány csodálat, mely 2000 év legnemesebb szellemeinek gondo-

³⁸ Talán azért nevezte Jászi pragmatistának Mannheim tervét, mert mint kritikájában is írta, homályban hagyja, hogy milyen értékeket kívánna a tervezésével életbe léptetni. Ám az is lehet, hogy arra célzott: a tervezéskoncepciója John Dewey társadalomreformer elképzeléseinek a rokona. Az utóbbi témáról lásd Felkai: *Mannheim*, 60.

latvárát lerontotta, egy fatálisan kárhozatos (és egyben gondolkodásban felületes) ideológiai mozgalom volt, melyet ha feltartóztatni nem tudunk, kultúránknak vérben és piszokban kell elpusztulnia.” Másutt írtam már arról, hogy 1918-tól kezdődően hogyan kísérté végig a természetjog felértékelése Jászi pályáját; erre most nem térek ki.³⁹ Inkább az idézet utolsó tagmondataira szeretném irányítani a figyelmet. Noha a levélírók nem ismerték fel, fejtegetéseiknek volt közös jellemzője: a katasztrofista szemszög, amelyből a jelen társadalmi-politikai folyamatait láttatták. Első levelében Jászi „rettenetesen” nevezte korszakukat, a másodikba a kultúra elpusztulásának vízióját is belefoglalta, Mannheim pedig „pokoli” erőktől akarta ellesni a kor titkait. A katasztrofista szemszög rendkívülivé emeli írásaik, így nézeteltérésük tétjét is, és drámai jellegűvé teszi szövegeiket, még a szaknyelvébe beburkolózó Mannheiméit is.

Mint említettem, levelezésük e ponton megszakadt, vagy ha folytatódott, a későbbi leveleik elkallódtak vagy lappanganak. Ám vitájuk mégsem ért véget. 1940-ben, amikor Mannheim művének átdolgozott, bővített angol nyelvű változata megjelent, Jászi újabb bírálatot írt róla. Alaposan újraolvasta – az átírás és kiegészítés módját körültekintően elemezte a kritikájában –, s éppoly taszítónak találta, mint négy évvel korábban. „Amikor elolvastam Mannheim új könyvét a tervezésről, elszörnyülködtem az egész szemléletmód embertelenségén, s noha Mannheim folyton demokratikus tervgazdálkodásról beszél, az ember érzi a gondolkodási struktúra azonosságát a nácizmuséval és a bolsevizmuséval. Írok egy rövid recenziót a könyvről, s ebben nem fogom elmulasztani, hogy összehasonlítsam a *The Contempt of Freedom*-mal.”⁴⁰ Így is történt: a bírálat két könyvről szól, Mannheiméről és Polányi Mihályéről. A következő bekezdésekben csak az első felét idézem. Az ellenszenvesnek talált műről Jászi érdekesebben írt, mint a rokonszenvesről, amelynek elkészültéhez volt is

³⁹ Lásd a kötet *Jóság vagy igazságosság? Jászi és Lukács vitája Lesznai Anna naplójában*, illetve *Főmű helyett. Jászi Oszkár utolsó budapesti előadása* című tanulmányait.

⁴⁰ Jászi Oszkár levele Polányi Mihálynak, 1941. március 23. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 434.

némi köze. Kettős kritikáját jelképes is tekinthetjük: Mannheim művének elutasítása ugyanazon (politikai) érem egyik oldala, amelynek a másik oldalán a Polányival való egyetértés található.

A bírálat ekképp kezdődik: „Mannheim professzor könyve a *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* című német eredetűnek az átdolgozott és jelentősen kibővített kiadása (a könyv több mint fele teljesen új). A lényege és a fő érvei gyakorlatilag ugyanazok maradtak. E [mű] a társadalom totalitárius tervezésének a védőbeszéde.”⁴¹ Ha a bírált könyv fő érvei nem is, a bíráló érvelése változott: megjelent benne, kulcsfogalommá válva, a „totalitárius” jelző. A rövid szöveg tíz mondatában fordul elő, köré szerveződik az egész kritika. Az olvasó a német kiadást olvasva úgy érezhette, írta Jászi, hogy a liberális társadalom pusztulásra van ítélve. Az angol változatban van remény arra, hogy „a totalitárius társadalom összeegyeztethető lesz a szabadság alapvető eszméivel”. Ám „valójában a szerző nem kevésbé totalitárius, mint a bolsevikok vagy a fasiszták.” Két ponton válik el tőlük: a szabadság megítélésében és a tervezés roppant nehézségeinek a számbavételében. A társadalmi tervezésre a szerző szerint épp azért van szükség, hogy a még szabad társadalmak elkerülhessék a pusztán erőszakon és propagandán alapuló totalitárius rendszert. A fő feladat épp az, hogy az államférfiak és társadalomtudósok összeegyeztessék a totalitárius tervezés szükségleteit a nyugati civilizáció értékeivel.

A könyv fő erénye kritikusa szerint az, hogy megmutatja a társadalmi tervezés nehézségeit. „Nyilvánvaló számára, hogy az emberi természet átalakítása nélkül, a »tervezők tervezése« nélkül, anélkül, hogy széles közvéleményt hoznának létre, amely spontán módon elfogadja a totalitárius rendet, a totalitárius szabályozás keretein belüli szabadságzónák tervezése nélkül az eredmény csak katasztrofális lehet.” Jászi bírálata tudomásul vette, hogy a könyv célja a ’tervezés a szabadságért’, ám ettől még nem látta kevésbé totalitáriusnak és

⁴¹ Oscar Jászi: „Man and Society in an Age of Reconstruction” and „The Contempt of Freedom: The Russian Experiment and After”. *The American Political Science Review*, 1941. No. 3. 550–553. A következő két bekezdés idézetei innen származnak.

kevésbé veszedelmesnek. A társadalmi tervezést nem azért utasítják el, akik elutasítják (ellentétben azzal, amit Mannheim állít), mert ragaszkodnának a *laissez faire* dogmájához – írja Jászi –, hanem mert meggyőződésük, hogy a totalitárius tervezés lerombolja a civilizált élet minden fontos értékét. A kritikus úgy látta, hogy a könyv nem tudja eloszlatni ezt a félelmet. Viszonylagossá teszi a szabadság fogalmát az emberi természet alakíthatóságát hangoztatva. Leértékeli az egyén kezdeményező erejét és kreativitását. Túlbecsüli a totalitárius rendszerek ún. eredményeit (például oktatásuk és propagandájuk hatékonyságát), s alig említi a terrort, a köz- és magán szabadság elfojtását. Ily módon nem tudja megnyugtatni olvasóit, akik félnek a totalitárius tervezéstől. Mégis fontos könyv a *Man and Society in an Age of Reconstruction*, mert egyértelművé teszi a totalitárius tervezés valamennyi bonyolult szempontját.

A „totalitárius” fogalmát maga Mannheim is használta művében, már első kiadásában is. Érdemes idézni tőle egy ilyen szövegrészt: „Elegendő egyetlen példát felhozni arra, hogy megmutassuk: a diktatúra még nem tervezés. A kultúra helyes megtervezésének – amely a totalitárius állam értelmében mindent megtervezne – a kritika helyét is meg kell terveznie.”⁴² Mivel a diktatúrákban nincs tervezett helye a kritikának, ezért nem felelnek meg a tervezett társadalom mannheimi normájának. Jól látható, hogy e szakaszban a „totalitárius” jelző nem a náci és a szovjet rendszer együttes leírására használatos, egyértelműen negatív értékelést magában foglaló kifejezés – egyszerűen: nem a „szabad” ellenfogalma, hanem inkább a kapitalista-liberális társadalom vélt összehangolatlanságáé, káoszáé. Úgy lehet, ahogyan Domenico Fisichella írta: a totalitarizmus fogalomtörténetének volt olyan időszaka, amikor még „nincs kifejezett pejoratív konnotációja”, sőt, „kezdetől fogva volt pozitív felhangja is”.⁴³ Mannheim könyvei mintha még e szakaszból valók volnának, miközben kritikusai már a megváltozott értelemben használták ugyanezen fogalmat.

⁴² Mannheim: i. m. 151.

⁴³ Idézi Giovanni Sartori: *Demokrácia*. Budapest, 1999, Osiris, 103.

Hayek és Popper, néhány évvel Jászi második bírálata után közétett nagyhatású műveikben, a magyar szerzőhöz hasonló kritikát fogalmaztak meg Mannheim kötetéről. A *Man and Society* által kínált szabadság, olvashatjuk az *Út a szolgálathoz* lapjain, nem „a társadalom tagjainak a szabadsága, hanem valójában a tervező korlátlan szabadsága arra, hogy kénye-kedve szerint járjon el a társadalommal szemben.”⁴⁴ Mannheim vízióját, miszerint a tervezett társadalomban az állam hatalma addig nő, amíg azonossá nem válik a társadalommal, Popper így kommentálta: „Ez a totalitárius látomás.”⁴⁵ Mit jelent ez az egybeesés Jászi felől nézve? Mint már írtam, nem azt, hogy liberálissá vált volna a harmincas évek közepére. Csak éppen liberális szótárt használt a vitában, mert olyan ellenfele akadt, akinek a szövegét e „nyelven” tudta a leginkább vitatni. Politikai identitás (a meggyőződés, hogy mik is vagyunk) és politikai beszélés (a ténylegesen használt szótár) gyakran áll aszimmetrikus viszonyban egymással. Jászi és Mannheim vitájában például a magára liberális szocialistaként gondoló szerző (európai) liberális „nyelven” szólalt meg, a magát balliberálisnak tartó pedig olyan érveket használt, amelyek baloldaliak voltak ugyan, de (európai értelemben) liberálisok nemigen.

⁴⁴ Hayek: i. m. 211.

⁴⁵ Karl Popper: *A historicizmus nyomorúsága*. Budapest, 1989, Akadémiai Kiadó, 95. A Jászi bírálatához hasonló kritika Popper másik könyvében: *A nyitott társadalom és ellenségei*. Budapest, 2001, Balassi, 654.

JÁSZI ÉS A JÓ TÁRSADALOM

A Lippmann-felfedezés és -csalódás története

A Litván György és Varga F. János által szerkesztett *Jászi Oszkár válogatott levelei* című kötet nagyrészt Jászi magyar levelezőtársainak írt leveleit, illetve e társai által írt leveleket tett közzé. A kevés kivétel egyike¹ a Walter Lippmann-nek 1936. december 25-én, tehát karácsonykor írt hosszú angol nyelvű Jászi-levél magyar fordítása, amely valószínűleg azért kapott helyet a gyűjteményben, mert ékesszóló összefoglalása írója politikai nézeteinek, amely „szintézist próbál kidolgozni a Szabadság és a magántulajdonon alapuló Szocializmus között”.² A kötet szerkesztői azonban jegyzetükben tévesen azonosították a levél címzettjének a könyvét, amelyről többször is szó esik a szövegben: Jászi a megjegyzéseit nem Lippmann valamely korábbi művéhez fűzte, mint ők vélték, hanem készülő, részletekben megjelenő nagy tanulmányához, amely könyv alakban 1937-ben látott napvilágot *The Good Society* címen.³ Lippmann könyvéről Jászi utóbb angol nyelvű kritikát is írt, amely magyarul is megjelent a *Századunk* hasábjain, s azon fáradozott, hogy a mű magyarul is megjelenjen. A *The Good Society* a harmincas évek egyik legismertebb és legfontosabb politikai írásműve volt; franciául már 1938-ban kiadták, s még az évben ötnapos nemzetközi tanácskozást rendeztek róla „Walter

¹ Jászi a korszak neves alakjai közül leveleket váltott például John Dewey-val, Harold Laskival, G. D. H. Cole-lal, Romain Rolland-nal, Charles Seignobossal, Eduard Bernsteinnel, Franz Oppenheimerrel, Rosa Mayrederrel, Carl Grünberggel, Emil Ledererrel, Gaetano Salveminiel, Giuseppe Antonio Borgesével stb.

² *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 394–396.

³ Walter Lippmann: *An inquiry into the Principles of the Good Society*. Boston, 1937, Little, Brown and Co.

Lippmann Colloquium” címen Párizsban – a mai szakirodalom általában e kollokviumot nevezi a neoliberalizmus kezdőpontjának.⁴

Walter Lippmann a 20. század egyik legbefolyásosabb amerikai újságírója és politikai elemzője volt. A Harvardon végzett New York-i értelmiségi, aki nagyjából egy generációval volt fiatalabb Jászínál (1889-ben született), ifjúkorát éppúgy szocialista eszmék igaztatásában kezdte, mint magyar kortársa, hogy azután pályája középső és utolsó szakaszára (1974-ben halt meg) már inkább konzervatív liberálisnak mondható nézetekig jusson el.⁵ A századelőn egyike volt a *New Republic* című progresszívista hetilap legnevesebb újságíróinak; később, már amerikai éveiben, e lapban közölte Jászi is (a *The Nation* és a *Foreign Affairs* mellett) legfontosabb politikai cikkeit, noha a harmincas években már nem rokonszenvezett baloldali politikai irányával. Lippmann sok könyve közül magyarra három lett lefordítva: A közvélemény című műve, amely máig a médiatudomány klasszikus szövegének számít; II. világháború utáni külpolitikai elemzése, az *Amerika válaszüton: az USA külpolitikája*; s végül A közjó filozófiája címre magyarított *The Public Philosophy*, egyik főműve, melynek 1955-ös kiadását csak 1993-ban követte a magyar nyelvű. Jászi első amerikai útja, 1924 óta ismerte személyesen Lippmann-t. Mint Litván György írja életrajzában: „New Yorkban még sor került néhány fontos találkozásra. Többek közt Walter Lippmannal, akinél megnyugvással nyugtázta, hogy a liberalizmusról és szocializmusról vallott nézeteik azonosak, s aki ígéretet tett Jászinak, hogy elősegíti cikkeinek elhelyezését az amerikai sajtóban.”⁶

Az első általam ismert Jászi-levél, amelyben Lippmann utóbb *The Good Society* címet kapó művéről írt, a Braun Róbertnek szóló 1936.

⁴ Serge Audier: *Le colloque Lippmann. Aux origines du «néo-libéralisme»*. Lormont, 2008, Editions du Bord de l'eau.

⁵ Barry D. Riccio *Walter Lippmann. Odyssey of a Liberal* című monográfiája első fejezetének a címe: „Up from socialism”, az utolsóé pedig: „The Liberal as Conservative” (New Brunswick, 1996, Transaction).

⁶ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 255. A Lippmann-hagyaték világhálón elérhető regisztere szerint a gyűjteményben Jászitól 1924–25-ből és 1936–41 közötti évekből származó levelek találhatók.

december 1-i: „Ha hozzájutsz az Atlantic Monthly-hez, ajánlom figyelmébe a Walter Lippman cikksorozatát, mely nagyszerű kritikája minden lehető fasizmusnak és kommunizmusnak. Talán nem sok újat mond és sokat nem is vesz észre, de kitűnően szegezi le az elválasztó vonalakat.”⁷ Ha ezeket a Budapestre írt sorokat összevetjük azokkal a levelekkel, amelyeket Jászi rövidesen Lippmann-nak írt,⁸ feltűnik, hogy Braunnak még nem beszélt arról, hogy az amerikai szerző cikksorozatát hasonlónak véli saját másfél évtizeddel korábbi politikai írásművéhez, Anti-Marx-könyvéhez – talán december 1-én még nem ismerte a sorozat többi darabját, december 15-re viszont, de legkésőbb 25-re, amikor első, illetve második levelét írta Lippmann-nak, már bizonyára megismerte.

A december 15-i levél írásakor, ha jól látom, Jászi még nem tudta, hogy a Lippmann-cikkek egy készülő könyv részei, erről csak az amerikai újságíró válaszából értesült. A levél (gyarló fordításomban) így kezdődik:

„Kedves Dr. Lippmann,

Nagy érdeklődéssel követtem a cikksorozatát az Atlantic Monthly-ban, és gratulálok Önnek éles eszű és világos érveléséhez manapság népszerűtlen alaptétele védelmében. Mióta a kommunista kísérletet Magyarországon, balszerencsémre, nagyon közelről megfigyelhettem, az maradt a tartós meggyőződése, hogy a kommunisták tévedései és hibái nem az egyéni butaság vagy a korszak ideges egyensúlytalanságának az eredményei, hanem a rendszerük elkerülhetetlen következményei. Ön hivatkozik cikkében Herbert Spencer egyik utolsó munkájára, de nekem úgy tűnik, hogy ő már szociológiájának általános rendszerében bámulatosan világos elemzését nyújtotta annak, amit a társadalom ipari és katonai típusának

⁷ Jászi Oszkár válogatott levelei, 391.

⁸ Lippmann és Jászi alább idézendő levelei Jászi Oszkár hagyatékában találhatók: Columbia University, Butler Library, Rare Books and Manuscript Division, Jászi Papers. Köszönöm Békés Csabának a levelek másolatainak megszerzését.

nevezett, bemutatva militarizmusnak és kommunizmusnak a szerves kapcsolatát.

A baljóslatú hiba, amely eltorzítja értelmiségünk és professzoraink legtöbbjének az elméjét, az a hit, hogy Szovjet-Oroszország megoldotta, vagy megoldja a kommunizmus gazdasági problémáját, csak nem a megfelelő módszerekkel és eszközökkel. Vegyítsük tehát a szovjet tervgazdasági rendszert az amerikai hatékonysággal, technikai felszereltséggel és a szabadság erkölcsi felsőbbbségével, és képesek lehetünk egyesíteni a száz százalékos tervgazdasági rendszernek és a liberális magatartásnak minden előnyét.

A fő oka ennek az előítéletnek a tény, hogy az orosz kommunista kísérlet valósága gyakorlatilag ismeretlen és siralmasan félreértelmezett a jobb- és baloldali propagandisták által.”

Jászi ezen a ponton tér rá levelének fő céljára: mellékeli Lippmann számára Polányi Mihály két, a szovjet-orosz gazdaság állapotáról és jellegéről írott tanulmányát,⁹ bemutatva a manchesteri egyetemen oktató szerzőt és családi hátterét, amely lehetővé tette számára, hogy megbízható ismeretei legyenek a szovjet-orosz valóságról.

Szükséges itt egy kisebb kitérőt tenni Polányi és Jászi harmincas évek közepén felelevenedett kapcsolatáról. Polányi 1935 őszén írt Oberlinbe, s küldte el Jászinak első politikai tárgyú művét, melyet a szovjet gazdaságról írt, valamint közgazdasági filmtervét. Jászi 1935. november 24-én válaszolt neki hosszú, nagyon érdekes levéllel, elismerően, némileg kritikusan térve ki a szovjet gazdaságról szóló tanulmányra. A levélnek most nem ezt a részét idézem, hanem amelyben Jászi saját testi, lelki, szellemi, ideológiai állapotáról számol be, ugyanis némi párhuzamot mutat az imént idézett, Lippmann-nek írt sorokkal, s egyben érthetővé teszi, miért fogadta lelkesen Jászi az *Atlantic Monthly* cikksorozatát: „Valahogy az emigráltság állapota jobban az idegeimre megy, mint eddig. S bár olykor boldog vagyok,

⁹ Polányi *U.S.S.R. Economics* című füzeté 1935-ben, *The Struggle between Truth and Propaganda* című bírálata a Webb-házaspár *Soviet Communism: A New Civilisation* című könyvéről 1936-ban jelent meg.

hogy [nem] vagyok a Dunánál, mégis fájoan hiányzik, a mi nekem a »hazából« megmaradt: néhány barát, egy pár táj és sír. Emellett Amerika ideológiájában ott tart, a hol mi voltunk 25 év előtt s a marxizmusnak és freudizmusnak újrafelfedezése gyakran irritál.”¹⁰

Jászinak a harmincas évek közepére lesújtó véleménye alakult ki arról az ottani szóhasználat szerint liberális, hazai szóhasználat szerint progresszív vagy radikális értelmiségről, amely amerikai szellemi közegét alkotta. A legfőbb kifogása velük szemben a szovjet kommunista kísérlet, s vele összefüggésben a tervgazdaság és a kollektivizmus iránti rokonszenvük volt. Lippmann vállalkozása szembement ezzel a domináns amerikai szellemi közeggel, ezért nevezte Jászi első neki írt 1936-os levelében „manapság népszerűtlennek” a cikksorozata tézisé.

Lippmann két nap múlva már válaszolt is Jászinak. Rögtön elolvasta és nagyra értékelte Polányinak a Webb-házaspár Szovjet-Oroszország könyvéről írt bírálatát, majd egy hét múlva újabb rövid levélben fejezte ki köszönetét a két elküldött írásért. A *The Good Society*-ben később valóban hivatkozott is Polányi művére. Jászi különben nemcsak Lippmann-nek küldte el Polányi munkáit, hanem más amerikai tudósoknak is. 1936. augusztus 22-i levelében így ír neki: „Professor Knight, egyik vezető gazdaságtörténész és bölcseő nagy elismeréssel nyilatkozott egy barátom előtt munkádról, melyet hozzá juttattam. [...] Hálás volnék, ha angol tanulmányodból még néhány példányt küldenél. Tovább szeretném Amerikában terjeszteni.”¹¹ Utóbb Polányi mindkét amerikai olvasójával megismerkedett személyesen is: Lippmann-nel Párizsban 1938-ban, a már említett kollokviumon, Frank Knighttal (az ún. chicagói liberális közgazdasági iskola egyik legjelentősebb alakjával) valamivel később. Az imént idézett levél azért is fontos, mert benne két bekezdésen keresztül biztatja ifjabb barátját Jászi, hogy bővítsé könyvvé Szovjet-Oroszországgal foglalkozó tanulmányát. Utóbb valóban így történt, a *The Contempt of*

¹⁰ Jászi Oszkár kiadatlan levele Polányi Mihályhoz, 1935. november 24.

¹¹ Jászi Oszkár levele Polányi Mihályhoz, 1936. augusztus 22. In Jászi Oszkár válogatott levelei, 383–384.

Freedom: The Russian Experiment and After című-alcímű kis könyv, amely Polányi első politikai tárgyu kötete volt, 1940-ben jelent meg, s nemcsak Jászi írt róla kritikát, hanem például Friedrich August von Hayek is. Egyszóval úgy látszik – noha Jászi liberális szocialista nézeteire gondolva meglepő –, hogy Polányi neoliberais szellemi közegebe való beépülésében oberlini mentora fontos közvetítő és inspiráló szerepet játszott.

1936 végétől, mint majd látni fogjuk, egy-két évre mindenesetre Jászi számára összekapcsolódott egymással a Lippmann-nel, illetve Polányival folytatott levelezése. Az előbbi kapcsolat hirtelen elmélyült, majd – számomra nem világos okokból – kissé elhidegült. Lippmann két, személyes találkozást és beszélgetést sürgető köszönőlevelére Jászi hosszú, politikai gondolkodását és szellemi önéletrajzát összefoglaló levéllel válaszolt 1936 karácsonyán. E rendkívül fontos levelet teljes terjedelmében közlöm itt¹², mert úgy is tekinthető, mint szerzőjének első, előzetes hozzászólása a *The Good Society* vitájához, amelyhez később hozzászólott bírálatával is. E vita nemcsak a párizsi kollokviumon folyt, hanem amerikai lapok hasábjain is, olyan kritikusokkal, mint például John Dewey, Edmund Wilson, Lewis Mumford, s a már említett Frank Knight.

Kedves Dr. Lippmann!

Nagyon köszönöm kedves leveleit. Jóleső elégtétel volt számomra, hogy azonos véleményen vagyunk Polányi vizsgálódásainak értékét illetően.

Igen, én is nagyon örülnék egy jó beszélgetésnek azokról a problémákról, amelyek mindkettőnket izgatnak, de jelenleg képtelen vagyok New Yorkba utazni. Mégis nagyon remélem, hogy a közeljövőben módunk lesz a találkozásra. Ön talán megfordul néha Clevelandben, amely Oberlintől csak egy órányi távolságra van.

Rendkívül fontosnak érzem, hogy könyve sikeres legyen s néhány javaslattal talán hozzájárulhatnék az Ön érvrendszeréhez. Szinte úgy

¹² Jászi Oszkár levele Walter Lippmannhoz, 1936. december 25. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 394–396.

érzem, hogy az Ön szövetségese vagyok egy közös küzdelemben, amely valójában személyes ügyem, mert a háború vége óta életem legfőbb problémáját alkotja.

Közvetlenül a magyarországi tragikomikus bolsevik kísérlet összeomlása után írtam egy (kiadatlanul maradt) tanulmányt, amelyben megtámadtam a marxista kommunizmus alapvető megoldásait. Később tanulmányoztam a nem-marxista szocialista irodalmat (különösen Proudhont, Dühringet, George-ot, Hertzkat és Oppenheimert) és megdöbbenve láttam, mennyi értékes gondolat pusztult el a marxista iskola dogmatikus intoleranciája következtében.

Amikor Amerikába jöttem, azt reméltem, hogy itt alkalmam lesz nézeteimet átfogó formában megfogalmazni és kiadni. A Sors azonban másként rendelkezett. Az amerikai főiskolai oktatás a maga mindennapi taposómalmával és fegyelmével rendkívül igénybe veszi az embert. Emellett más problémákat is meg kellett oldanom, s mindez a növekvő életkorom és egy idegen nyelv nehézségeivel tetézve minden időmet felemésztette.

Azért mondom el Önnek ezt az igazán nem jelentős történetet, hogy jobban megértse, milyen nagy elégtétel számomra azt látni, hogy valaki az Ön kivételes képességeivel és morális függetlenségével jobban fogja elvégezni ezt a feladatot, mint ahogy én arra bármikor is képes lettem volna.

A mai „dialektikus” helyzetben azonban az Ön feladata rendkívül nehéz. Sokszor úgy érzem, hogy mi, akik a fasiszta tézis és a kommunista antitézis között helyezkedünk el, nem tehetünk egyebet, mint hogy egy jövőendő szintézisért harcoljunk, azaz, hogy azért a *katasztrófa utáni* időszakért munkálkodjunk, amikor a liberalizmus egyes halhatatlan értékei ismét felragyognak majd.

Az Ön feladata taktikai szempontból is igen nehéz. Azt hiszem, taktikai pozícióját sokkal erősebbé tehetné, ha élesebben elhatárolná magát a kapitalista rendszertől. Az Ön végső célja – legalábbis amint én értelmezem – egy olyan társadalom, amely egyformán távol áll a mai kapitalizmustól és a marxi szocializmustól; amely támogatja a munkán alapuló magántulajdont – azaz a szabadságot –, és felveszi a harcot a „munka nélküli jövedelem” minden faj-

tája ellen, származzék bár monopóliumból, szerencsejátékból, erőszakból vagy csalásból.

És itt következik az Ön munkájának harmadik nehézsége, az, hogy rámutasson egy *harmadik* út lehetőségére. Ennek főbb vonásai kétségkívül megjelölhetők: a nagybirtokok végleges felszámolása a világ minden részén, a védővámok megszüntetése, a szövetkezeti mozgalom céltudatos előmozdítása (némileg Louis Blanc és Lassalle szellemében), ami valóban spontán „tervgazdálkodáshoz” vezetne – bár nagyon nem szívesen használom ezt a „szent” szót.

Ez a legutolsó nehézség talán a legnagyobb. Olyan tanult szakemberek segítségét igényli, akiknek tisztánlátását jelenleg elhomályosítja a Marx–Dewey–Sztálin féle formulák. Egyébként Magyarországon létezik egy kis csoport Vámbéry professzor vezetésével, amely az én ideológiai munkámat igyekszik továbbvinni és ilyen szintézist próbál kidolgozni a Szabadság és a magántulajdonon alapuló Szocializmus között, abban a meggyőződésben, hogy a *szocializmus igazi értelme nem a kommunizmus, hanem a munka nélküli jövedelem felszámolása*. (Figyelemre méltó, hogy ez a hang Amerikában nem hallható, ahol még az úgynevezett liberális szárny is kritikátlanul elfogadja a kollektivista filozófiát!)

Így tehát rohanunk a katasztrófa felé, mert ha egyszer nincs *harmadik* út a dialektikus erők között, akkor az eredmény csakis az lehet, amit Franz Oppenheimer már 1926-ban megjósolt: „Ma tehát közvetlenül ott állunk a legkolosszálisabb polgárháború küszöbén, amely, ha csakugyan kitör, egész kontinensünket (itt természetesen Európát érti) rommá és hamuvá változtatja, és százmilliókat ítél kegyetlen halálra.” (Szinte mottóul kínálkozik az Ön könyvéhez.)

Bocsássa meg ezt a hosszú levelet, amely szinte értekezéssé sikeredett, de Ön régi remények és félelmek valóságos zuhatagának zsilipjét nyitotta fel bennem.

A legjobbakat kívánom az Új évre, és maradok mindig rendelkezésére álló, őszinte híve, Jászi Oszkár

Bozóki András a *Jászi Oszkár válogatott levelei* című kötetről írva helytállóan állapította meg, hogy „1920-ra megszilárdul Jászi világnézete, amelyet az emigráns lét természeténél fogva konzervál”, s a harmincas években „liberális szocializmusában ismét a liberális vonásokra tevődött a hangsúly”.¹³ Az utóbbi félmondatban azonban az „ismét” felesleges, hiszen nincs Jászinak olyan korábbi pályaszakasza, amikor liberális szocializmusában oly mértékben a „liberális”-on lett volna a hangsúly, mint a harmincas években. Jászi világnézetét azonban valószínűleg nemcsak az emigráns lét befolyásolta, hanem a sajátos eszmétörténeti helyzet is, amit Polányi Mihálynak írt, idézett levelében így jellemzett: „Amerika ideológiájában ott tart, a hol mi voltunk 25 év előtt” – azaz kb. 1912-ben. Jászi harmincas évekbeli önkritikája saját tízes évekbeli világnézetével szemben voltaképpen párhuzamos az amerikai progresszív értelmiséggel szembeni harmincas évekbeli kritikájával.

A legjobb példa erre a Lippmann-nak írt levélben a John Dewey-ra tett maliciózus utalás, amely azt adja a címzett tudtára, hogy Dewey-val való vitájában a levélíró az ő pártján áll. Pedig Dewey-t akár magához hasonló liberális szocialistának is tekinthette volna Jászi. A New York-i filozófus, a harmincas évek amerikai baloldalának első számú szellemi tekintélye, ugyan „haladó liberalizmusnak” nevezte saját javaslatát *Liberalism and Social Action* című nevezetes kötete táján, de rendszere inkább olyan nem marxista szocializmusnak nevezhető, amely liberalizmus és szocializmus valamifajta vegyítésével kísérletezett.¹⁴ A magát követőjének nevező Richard Rorty szociáldemokratának mondja Dewey-t,¹⁵ ami ez esetben természetesen nem a II. Internacionálé harmincas évekbeli szociáldemokráciáját jelenti, hanem – miként politikai gondolkodásának monográfusa,

¹³ Bozóki András: A szintézis nyomában. Jászi Oszkár válogatott levelei. *Holmi*, 1991/5. 646–649., 647., 648. p.

¹⁴ Alan Ryan: *John Dewey and the high tide of American liberalism*. New York, 1997, Norton, 309–310.

¹⁵ Richard Rorty: *Heideggerről és másokról*. Pécs, 1997, Jelenkor, 31–32. Hasonlóan Alan Ryan is: i. m. 309.

Alan Ryan írja Dewey 1928-ban alapított mozgalma, a League for Independent Political Action kapcsán – az angol Munkáspárt politikája értelmében vett szociáldemokráciát.¹⁶ Dewey azért is érdekes lehetett volna Jászi számára, mert politikai tájékozódásuknak két további közös vonása is volt: Henry George iránti nagyrabecsülésük, illetve a G. D. H. Cole gildszocializmusa iránti érdeklődésük, noha ez Jászi számára csak időleges tájékozódás volt, míg Dewey nézeteire nagyobb hatást tett.¹⁷ Személyes kapcsolat is volt köztük: Dewey például 1932-ben levélben kérte Jászit, vegyen részt fent említett mozgalmában, ami elől Jászi nagy elvi válaszlevéllel tért ki.¹⁸

Részen filozófiai kifogásai voltak Dewey pragmatizmusával szemben – a harmincas-negyvenes években sokszor írt leveleiben elítélően a pragmatizmus relativizmusáról –, részben politikai kifogásai. Politikai választásuk eltérő voltát a legegyszerűbben az 1932-es elnökválasztással lehet jelezni: ekkor Dewey a szocialista jelöltre, Norman Thomasra szavazott, míg Jászi a demokratapárti Rooseveltre. A harmincas évek második felében még inkább eltávolodott politikai álláspontjuk. Dewey és Lippmann vitájáról írva Alan Ryan a *The Good Society*-t „jobbfele mutató útjelző táblának” nevezi, s „rémült könyv”-nek, mert nyomot hagyott rajta szerzője aggodalma, hogy a New Deal, Roosevelt elnök gazdaságpolitikai kísérlete, véghez viszi a gazdaság teljes kormányzati ellenőrzését.¹⁹ Ebben a központi jelentőségű kérdésben Jászi egyetértett Lippmann-nel, legalább olyan mértékben utasította el a tervgazdaságot és a társadalmi tervezést, mint a *The Good Society*. Ha a *The Good Society* útjelző tábla volt, akkor bizony ennél a táblánál Jászi is jobbra tartott, saját korábbi nézeteihez, s főként a liberális-progresszív értelmiség baloldaliságához képest.

Lippmann Jászi hosszú karácsonyi levelére négy nap múlva rövid, ám célratörő választ írt, amelynek idézem legfontosabb részét:

¹⁶ Ryan: i. m. 285.

¹⁷ Ryan: i. m. 115., illetve 312.

¹⁸ Jászi Oszkár kiadatlan levele John Dewey-hoz, 1932. március 28. OSZK Kézirat-tára, 419. fond., „Korai levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

¹⁹ Ryan: i. m. 323.

„Különösen érdekesnek találtam a [levele] második oldalának 3. bekezdését, mert az lényegében az a konklúzió, amelyre könyvem második, állító részében jutok. Éppen ezért kérdezem Önt, vajon van-e bármilyen írás Öntől vagy Vámbéry professzortól, amely a munka nélküli jövedelem felszámolásával foglalkozik?” Az a bizonyos Lippmann-nak legérdekesebb rész Jászi levelében ez volt:

„Ez a legutolsó nehézség talán a legnagyobb. Olyan tanult szakemberek segítségét igényli, akiknek tisztánlátását jelenleg elhomályosítják a Marx–Dewey–Sztálin féle formulák. Egyébként Magyarországon létezik egy kis csoport Vámbéry professzor vezetésével, amely az én ideológiai munkámat igyekszik továbbvinni és ilyen szintézist próbál kidolgozni a Szabadság és a magántulajdonon alapuló Szocializmus között, abban a meggyőződésben, hogy *a szocializmus igazi értelme nem a kommunizmus, hanem a munka nélküli jövedelem felszámolása.*”

Jászi nem tett eleget levelezőtársa kérésének: nem küldött el neki semmiféle cikket vagy kéziratot sem magától, sem másától. A döntően 1919-ben írt, kiadatlanul maradt Anti-Marx könyv kézírata, amelyre Jászi karácsonyi levelében hivatkozott, magyar nyelvű, az elküldése tehát szóba sem jöhetett. Ám elküldhette volna 1920-ban elkészített nyolcoldalas német kivonatát (megtalálható Jászi hagyatékában), amely a „Genossenschaftlicher Sozialismus versus Etatischer Kommunismus” címet viseli – Lippmann olvasott németül, mint levelében meg is említette. Csak feltételezéseink lehetnek, hogy miért nem küldte el. Talán elavultnak tekintette az írását, vagy túlzottan szocialistának a liberalizmus újjáépítésén dolgozó Lippmann számára. Végül is 1920-ban Bécsben más jelentése, jelentősége volt a szövetkezeti szocializmus melletti érvelésnek, mint 1937-ben Amerikában.

Jászi válaszelevele egészen más tónusú, mint a karácsonyi levél volt, és semmi új elemet nem tartalmaz a korábbiakhoz képest: „Ami a munka nélküli jövedelem felszámolásának problémáját illeti, semmi pozitív vagy részletes nem készült az említett csoport által. A gondolkodásunk általános irányát bemutattam az utóbbi levelemben. Konkrét javaslatok volnának szükségesek, olyan méretű egyedi ku-

tatás, amely bajosan áll hatalmában egyetlen embernek ezekben a zaklatott napokban. Meglátásom szerint a múltban antikommunista nézőpontból Dühring, George és Oppenheimer ragadta meg a problémát a legenergikusabban.” Az ily módon lehűlő kapcsolat nem szakadt meg: néhány hónap múlva Jászi két további műre hívta fel a könyvén dolgozó levelezőtársa figyelmét, aki válaszában megköszönte ezt, s jelezte, hogy 1937. június végére elküldi majd könyve levonatát, amely szeptemberben jelenik meg.

Jászinak a készülő könyv iránti lelkesedése mindenesetre megmaradt. Valamikor nyáron, miután megkapta a szerzőtől a levonatot, küldte el a *Journal of Social Philosophy* szerkesztőjének, M. J. Aronsonnak datálatlan levelét, amelyben felajánlotta, hogy kritikát ír róla. E levélben nagy elismeréssel beszélt a műről: „Néhány héttel ezelőtt Walter Lippmann úr elküldte nekem hamarosan megjelenő könyve, a *The Good Society* levonatának egy másolatát, amely szeptember végén jelenik meg, s amelyet én a liberalizmus filozófiájához való legjelentősebb, állásfoglalásra készítő hozzájárulásnak tekintek John Stuart Mill, Henry George, Renouvier és Franz Oppenheimer óta.”²⁰ A névsor elgondolkodtató: valamennyi említett politikai író köztes helyet foglalt el (legalább pályája egy jellegzetes szakaszában) liberalizmus és szocializmus között, így felsorolásuk azt sugallja, hogy a levél írója szerint a liberalizmus filozófiájához való jelentős hozzájárulások szocialista irányú továbbfejlesztések. Mint emlékezhetünk rá, a Lippmann-nak írt karácsonyi levél egyetlen fontos bíráló része éppen ezt a kulcsproblémát tette szóvá: hogy nem határolja el elég erősen a kapitalizmustól a liberalizmust, amit akár úgy is lefordíthatunk, hogy nem elég erős a javaslatában a szocialista összetevő.

Jászi már az Aronsonnak írt levélben jelezte, mi lesz majdani kritikájának az alapkérdése: individualizmus és kollektivizmus viszonya. Aronson válaszát nem ismerem – nem világos például, hogy Jászi írása végül is miért készült két műről, Lippmanné mellett W. E. Hockingéről is (*The Lasting Elements of Individualism*); lehetséges, hogy

²⁰ Jászi Oszkár kiadatlan levele M. J. Aronsonnak, datálatlan. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” felíratú doboz, külön jelzet nélkül.

ez a szerkesztő kérése volt, lehetséges, hogy Jászi választása. 1937. augusztus 31-én (tehát még a könyv megjelenése előtt) így számolt be Csécsy Imrének, a *Századunk* szerkesztőjének, megírandó kritikájáról: „Pár hét múlva jelenik meg Walter Lippmann új könyve *The Good Society* címen. Hitem szerint a legfontosabb irat John Stuart Mill óta a liberalizmus történetében. Én a *Journal of Social Philosophy* számára írok róla egy ötezer szavas esszét. Talán majd Ti is felhasználhatjátok. A cikk nemcsak Lippmann-nel fog foglalkozni, hanem általában az individualizmus vs. kollektívizmus témájával.”²¹ Mielőtt azonban elérkeznék történetemben Jászi tanulmányához, be kell mutatnom röviden Lippmann könyvét.

A *The Good Society* terjedelmes, sokrétű mű, amely sokféle témát és érvelést foglal magában, kezdve azon közkeletű balvélekedés bírálatán, hogy a társadalom kényszerítő irányításával könnyebben elérhetők az emberi célok, mint nélküle; folytatva a totalitárius (kommunista és fasiszta) államok elemzésén; a tervezett gazdaság és társadalom víziójának a bírálatán; a New Deal „fokozatos kollektívizmusának” a kritikáján; az ipari forradalom értelmének, valamint a liberalizmus kudarcának a felmérésén; a kívánatos társadalmi reformok, illetve a társadalmi tervezés elhatárolásán; a demokrácia mint a társadalmi ellenőrzés legjobb módszere melletti érvelésen – egészen a „magasabb rendű törvény” érvényesülésének mint a jó társadalom alapfeltételének bemutatásáig. Ronald Steel a szerzőről írott monográfiájában idézi Lippmann-nak az *Atlantic Monthly* szerkesztőjéhez, Ellery Sedgwickhez írt levelét, miszerint a *The Good Society* valójában két könyvet tartalmaz: az első „hosszan tartó vádirata mindannak, amit tekintélyelvű és kollektivisták állam alatt értünk”, a második pedig „a liberalizmus egyfajta védelmezése és újjáépítése.”²²

²¹ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imrének, 1937. augusztus 31. OSZK Kéziratára, 163/1543.

²² Ronald Steel: *Walter Lippmann and the American Century*. London, 1981, The Bodley Head, 322. A levelet több mint egy évvel a könyv elkészülte előtt írta Lippmann, 1936. február 4-én.

Jászi a könyv első részének a darabjait olvasta, amikor az Atlantic Monthly-ban felfigyelt Lippmann cikksorozatára: a Braunnak írt decemberi levele is, a szerzőnek írt első levele is a decemberi számban megjelent „The Collectivist Movement in Practice” című cikkeire illik leginkább. Mindenesetre a kollektivizmus, tervezett gazdaság, totalitarizmus és militarizmus összefüggéseivel foglalkozó „első könyvvel” ismerkedett össze, amely dióhéjban arra a következtetésre jut, hogy a kollektivista mozgalom logikusan vezet el a totalitarizmushoz, s a kollektivizmus háborús gazdaságot eredményez. Mint Steel írja: „Tervezni összeférhetetlen az emberi szabadsággal, vádolt Lippmann, s nem lehet elérni parancsolás nélkül. Önellentmondás tervezett demokratikus társadalomról beszélni: ha demokratikusak voltak, a terv végül lerombolja őket; ha hozzálátnak a terv megvalósításához, a kényszer lép a demokrácia helyébe.”²³

A „második könyvről”, amelyet szerzője az egyik fejezet címét kiterjesztve „Agenda of Liberalism”-nek nevezett, így ír Lippmann említett monográfiája: e részben „azt szándékozott megmutatni, hogy a kollektivizmus ellenzése nem tette őt a társadalmi haladás ellenségévé. Készített egy tervrajzot – beleértve a közmunkákat, társadalombiztosítást, a jövedelmek adózás útján történő egyenlősítését, a monopóliumok eltörlését –, amely nem nagyon különbözött attól, amit FDR [Roosevelt elnök] próbált végrehajtani a New Deal-lel. Az eredmény zavarba ejtő volt. A könyv gondolatilag kettéhasadt középben: félig klasszikus laissez faire, félig a jóléti állam liberalizmusa.”²⁴ A Lippmann által javasolt liberalizmus, melyet szembeállított a kollektivizmus különböző fajtáival, mindenesetre nem régi típusú *laissez faire*, hanem újfajta, cselekvő államot feltételező liberalizmus volt.

Ezt maga a szerző is így gondolta: válogatott levelezésének kötetében szerepel egy érdekes, Lionel Robbins londoni közgazdász-professzornak írt levélrészlet (akinek friss könyvére különben Jászi is hivatkozott Lippmann művéről szóló írásában), 1937. március 24-re datálva, amely tisztázni igyekszik a kettős viszonyt, amelyet ekkor

²³ Uo.

²⁴ Uo. 323.

még megjelenés előtt álló könyvében Hayek és Mises (régi szabású) liberális gazdaságpolitikai nézeteivel kapcsolatban kialakított. Azt írja Lippmann e levélben, hogy nagy gondossággal tanulmányozta von Mises könyvét (*Socialism* című 1936-os kötetéről van szó) és a von Hayek által a tervezésről szerkesztett könyvet (*Collective Economic Planning*, 1935), s igazán megragadta, amit a tervezés és a demokratikus rendszer logikai összeférhetetlenségéről írtak, amiért köszönettel is tartozik. De bírálatot is megfogalmaz velük szemben: „nem jutnak el a liberalizmus pozitív elméletéhez, amely a társadalmi ellenőrzésnek a piacgazdasággal összeférő módszerét nyújtja”²⁵ Lippmann épp e pozitív elmélet megalkotására tett kísérletet könyve második részében.

A *The Good Society* azonban nemcsak gazdaságpolitikai alternatívák és politikai következményeik bemutatásából áll. A negyedik, már 1945 utáni kiadás bevezetésében Lippmann némiképp ártértelemző a könyvébe foglalt két könyv jelentését, azt írta, hogy az „első könyv” azon balitéletek elemző bírálat, amelyek 1870-től terjedtek el a nyugati világban a korral szemben támadt nagy ellenhatás, ellentámadás nézeteiként.²⁶ A könyv különböző fejezeteiben sokszor visszatér ez a dátum. 1870 előtt a politikai reformok mércéje a szabadság volt, írja, utána viszont a kollektívizmus kezdte uralni a nyugati gondolkodást. Az 1870 előtti nacionalizmus még egyesíteni akarta a különféle népeket, az utána következő már megosztani. 1870 után megbukott az elképzelés, hogy létezne egy „magasabb rendű törvény” az érvényes jogszabályok nagy háttéréként. S ekkortól olyan elméletek terjedtek el, amelyek leértékelték az embert, megtagadták az egyén sértetetlen lényegét: a hegelianizmus, a marxizmus, az áldarwinizmus, a spenglerizmus. Így hát a kollektívizmus és a liberalizmus közti választás nem pusztán gazdaságpolitikai alternatívát jelent, hanem annak eldöntését, mit tekintünk jó emberi életnek és jó társadalomnak.

²⁵ John Morton Blum (ed.): *Public Philosopher. Selected Letters of Walter Lippmann*. New York, 1985, Ticknor & Fields, 357.

²⁶ Walter Lippmann: *The Good Society*. New York, [cop. 1943], Grosset & Dunlap, x.

A „második könyv” pedig – Lippmann bevezetője szerint – két állításra épül. Az egyik, az alapvetőbb így hangzik: „a nyugati világ politikája, törvénye és moralitása azon vallási meggyőződésből fejlődött ki, miszerint az emberek személyek, s az emberi személy sérthetetlen”, s ez az a szikla (írja a szerző szakrális szóhasználatra váltva, amit elég gyakran tesz a könyvében), alap, amelyre fel lehet építeni a jó társadalmat. A másik, közgazdasági állítás azt tisztázza, hogy az ipari forradalom, amelyben a kor embere él, az egyre táguló piac munkamegosztásának növekedéséből támadt. A mű központi témája, problémája tehát az, hogyan lehet összeegyeztetni a munkamegosztás új gazdaságát „a szabadság nagy és régi haladó tradícióival, amelyek az emberi személyiséget tisztelő törvényben testesülnek meg”. A könyv arról szól, írja Lippmann, miért „képtelen a modern gazdaság és a kulturális örökség összeegyeztetése a kommunizmus, a fasizmus, az államszocializmus, az államkapitalizmus és a 19. századi *laissez faire* liberalizmus”,²⁷ s hogy melyek az összeegyeztetés szükséges alapelvei.

A szerző új bevezetésével tágabb perspektívába helyezte művét, s eloldotta valamelyest attól az aktuális gazdaságpolitikai vitától, a New Deal megítélésétől, amely megírása, megjelenése idején az egyik elsődleges kontextusa volt. Nem meglepő, hogy a könyv felkeltette Jászi érdeklődését: sok-sok olyan témát és nézetet foglalt magában, amely őt is élenken foglalkoztatta a húszas-harmincas években. Csak néhány példa: Jászi is gyakran hivatkozott kommunizmus és militarizmus Herbert Spencer által leírt összefüggésére.²⁸ Ő is úgy látta, pl. 1936-os Mannheim-bírálatában, hogy tervezett társadalom és demokrácia kizárják egymást.²⁹ Ő is természetlennek látta a 19. századi *laissez faire* liberalizmust és közgazdaságtanát. Neki is meggyőződése volt, hogy a nagy monopóliumok, korporációk kialakulásának nem

²⁷ Uo. xi.

²⁸ Vö. Herbert Spencer: *A katonai és iparos társadalmak szociológiája*. Budapest, 1919, Új Magyarország.

²⁹ Oscar Jászi: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* by Karl Mannheim. *The American Political Science Review*, 1936. No. 1. 168–170.

gazdaságfejlődési vagy technológiai okai vannak, hanem politikaiak: nekik kedvező jogszabályoknak köszönhetik létüket. Ő is nagy ellen-szenvet érzett az egyént leértékelő népszerű elméletek iránt, mint a hegelianizmus, marxizmus, freudizmus, s a velük szembeni fellépést ő is jogfilozófiai rehabilitációval kívánta összekötni: a természetjog felélesztésével.³⁰

Mégis, 1937 őszén, már a kritika megírására készülve, Jászinak megváltozott a véleménye a könyvről. Október 15-én már így írt róla Csécsynek: „A Lippmann könyvének a címe THE GOOD SOCIETY [...] Sok tekintetben rendkívüli könyv, de a lényeges pontokon megfeneklik: nem tud utat mutatni a jövő gyakorlati politikájának.”³¹ E bíráló mondat egyszerre tükrözi Jászi enyhe csalódottságát és egyben maximalizmusát.³² Ugyanakkor bizonytalan lehetett a saját vélekedésében. Másnap, október 16-án régi munkatársának, Dániel Arnoldnak írt, tanácsot kérve készülő írásához. Dániel agrárgazdasági szakember volt, s éppúgy vagy jobban ismerte az Oppenheimer-féle liberális szocializmus gazdasági javaslatait, mint Jászi. Részlet a levélből:

„Eme dolgok kapcsán egy tanulmányon dolgozom az Individualizmus és Kollektivizmus viszonyáról egy sok port felvert könyvből kifolyólag, melyben Walter Lippmann felélesztetni törekszik a »meghalt« liberalizmust, bizonyítva, hogy egy teljes tervgazdaság csak katonai abszolutizmussal valósítható meg. Szerintem nyilvánvaló, hogy minden társadalom tervgazdaságot folytat, de van egy liberális

³⁰ Lásd például Csécsy Imréhez írott 1939. május 13-i levelét: *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 423.

³¹ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imréhez, 1937. október 15. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

³² Veres András *Jászi Oszkár utópikus szocializmusa* című tanulmánya egyik figyelemreméltó lábjegyzetében ír arról, milyen fontos szerepe lehetett a protestáns etikának Jászi politikai habitusa kialakulásában, például mindig alapvető értékekre hivatkozó ítélkezéseiben és teljesítményközpontúságában. Talán maximalizmusát és distinktív magatartásszervezését (pl. politikai és személyes barátság éles elválasztását) is ugyanerre vezethetjük vissza. Vö. Veres András: *Távolodó hagyományok*. Budapest, 2003, Balassi, 32–57.

és egy kommunista tervgazdaság. Sajnos ennek határait Lippmann, ragyogó tehetsége dacára, képtelen volt megvonni. Nagyon érdekelne tudni, hogy Te miben látod az állam helyes hatáskörét, vagyis minő tervezést tartasz lehetségesnek és kívánatosnak a szabad piac fenntartása mellett? / A liberalizmus jövőjéről csakis ezen az alapon lehetne beszélni. Hálás volnék, ha ez irányú nézeteidet minden okadatolás nélkül lapidáris stílusban közölnéd velem, mégpedig lehetőleg mielőbb.”³³

E levélrészletben a kulcskérdés fogalmazódott meg, amely majd az 1938-as párizsi kollokviumnak is a témája lesz (a szabad piac és az állam hatáskörének viszonya a liberalizmusban). Dániel választát nem találtam az OSZK Kézirattárában található másolatok között, így nem tudom, időben érkezett-e meg Oberlinbe, s felhasználta-e kritikájához Jászi. Mindenesetre elégedetlen volt Dániel variánsával, mint a következő neki írt levélből (november 29.) kiderül: „A Te liberális tervgazdaságod engem nem győz meg. [...] Én teljesen Englishsel tartok (ami ma általános nyugati liberális tudósi vélemény), hogy egy komoly, nem pusztán palliatív tervgazdaság csakis politikai diktatúrával valósítható meg. A liberális tervelés problémája egyelőre megoldatlan. Lippmann sem volt képes új könyvében kielégítő választ adni.”³⁴ E levelekből nem lehet teljesen kibontani Jászi álláspontját. De az alapkérdésben, miszerint a „teljes tervgazdaság” politikai diktatúrához vezet, egyetértett Lippmann-nel, távol állt baloldali bírálóitól és meglepően közel azokhoz, akik „a liberalizmus felélesztésében” reménykedtek – néhányukra utóbb hivatkozott is kritikájában.

Lippmann könyvével azonos címet viselő bírálata a *Journal of Social Philosophy* 1938. januári számában jelent meg. Valójában azonban nem kritika és nem is könyvismertetés, hanem önálló tanulmány, amely két hasonló tárgyú mű kapcsán íródott, melyek közül

³³ Jászi Oszkár kiadatlan levele Dániel Arnoldnak, 1937. október 16. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

³⁴ Jászi Oszkár kiadatlan levele Dániel Arnoldnak, 1937. november 29. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

Jászi nyilvánvalóan Lippmannét tartotta többre. Jászi *The Good Society*-je röviden és módosításokkal megismételte Lippmann könyvét, végeredményben sajátos, liberális szocialista variánsát hozva létre. Egyértelműen kitűnik belőle, hogy a Lippmann könyvében található „első könyvvel” mélyen egyetértett, csak nem találta eredetinek a fejtegetését, míg „második könyvével” elégedetlen volt. Írása leginkább kritikai része a VIII. fejezet, amely a „második könyv” azon részét tárgyalja, ahol „Lippmann merész kísérletet tesz egy liberális tervnek az aprólékos részletekre is kiterjedő kidolgozására”. „Meg kell jegyeznünk – írja –, hogy e sorok írójának véleménye szerint ez a legkevésbé kielégítő része Lippmann könyvének, amely pedig Stuart Mill »On Liberty«-je óta a liberális tannak talán legkiválóbb új megfogalmazása.”³⁵ Jászi mondatának második fele ugyan nem kis dicséret, ám csak az első felét fejt ki, képtelennek és megvalósíthatatlannak látva az amerikai szerző javaslatát, hogy a társadalmi reformokat ne az adminisztratív állam, hanem a jogszolgáltatás rendszere bonyolítsa le.

Jászi írásának kilenc fejezetéből az első négy az, amit Lippmann művéhez képest „módosított ismétlésnek” neveznék. Főként az V–VIII. fejezetek tartalmazzák Jászi bírálatát, s a IX. inkább az első négy fejezet szuggesztív gondolatmenetét zárja le, mintsem a V–VIII. fejezetek kritikai részét. Mindebből az is következik, hogy a tanulmány súlypontja nem a kritikai részekre esik, hanem a „módosított ismétlésre” és a zárlatra, mintegy azt üzenve már a szerkezetével is az olvasónak, hogy a tárgyalt témához való önálló hozzájárulásnak tekintse ezt az írásművet, s ne pusztán két könyv kommentárjának. Az első négy fejezetet azért nevezem „módosított ismétlésnek”, mert a gondolatmenet hasonló utat jár be, mint Lippmann könyve: ugyanonnan, a faszizmushoz és kommunizmusához vezető, a 19. század második felében támadó szellemi ellenhatások elemzésétől-bírálatától indul el, s a liberalizmus rehabilitációján át ugyanoda, a jó társadalom felvázolásához érkezik el. De, mint említettem, kisebb-nagyobb „módosításokkal” viszi végig a gondolatmenetet, s módosításai

³⁵ Jászi Oszkár: A jó társadalom. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttorony, 260–261.

ugyanegy irányba mutatnak: a liberális szocializmus, vagy akár azt is mondhatnám, Franz Oppenheimer felé.

Ilyen „módosítás” például a *laissez faire* liberalizmus ellen megfogalmazódó vádak felidézésekor a fejtegetése, miszerint az igazi szabad piac nem valósult meg sosem a történelemben; ilyen a liberalizmus és a kapitalizmus határozott elválasztása; s ilyen a liberalizmus és szocializmus folytonosságának a tézise: „nem lehet kétséges, hogy a szocializmus a liberalizmus törvényes gyermeke”.³⁶ A szabad piacnak, a liberalizmusnak és a szocializmusnak ilyen értelme teszi lehetővé Jászi számára, hogy írásának zárlatában egymással nem ellentétes elveknek, sőt, „szíami ikréknek” nevezhesse az individualizmust és a szocializmust, mely vízió egybeesik azzal, ha más szavakkal is, amit 1936-os karácsonyi levelében felvázolt Lippmann-nek „a Szabadság és a magántulajdonon alapuló Szocializmus közötti” szintézisről. Ám e megfogalmazások is, más szövegrészek is arra mutatnak, hogy Jászi írása – ellentétben Lippmann könyvével – nem a liberalizmus, hanem a szocializmus újjáépítésének a lehetőségeit kereste, még ha az egyikük szociális reformokat is magában foglaló liberalizmusa nem is állt olyan nagy távolságra a másikuk szabadságelvű szocializmusától.

Jászi Lippmann-kritikáját Csécsy már kéziratban megkapta, 1938. január 24-i levelében írt is róla Oberlinbe: „A »Jó társadalomról« szóló tanulmányod egyenesen elsőrangú. [...] Ha időm engedi, magam fordítom le.”³⁷ Végül a *Századunk* azévi 4–5. folyóiratszámában közölte. 1937 volt a *Századunk* könyvkiadási vállalatának kezdő éve. A sorozat egyik első darabját, Hamilton Fish Armstrong *Mi vagy ők. Két világ összeütközése* című könyvét még az év májusában ajánlotta Jászi kiadásra Csécsynek (a szerző Jászi talán legfontosabb amerikai kapcsolata volt; külpolitikai újságíró, a *Foreign Affairs* című folyóirat

³⁶ Uo. 257. Vö. Franz Oppenheimer: *Az ártatlanul elítélt szabad verseny*. Budapest, 1923, Magyar Cobden-Szövetség. Ebben az erőteljes előadásban a fent említett valamennyi tézis megemlítődik.

³⁷ Csécsy Imre kiadatlan levele Jászi Oszkárnak, 1938. január 24. OSZK Kézirattára, 163/402.

szerkesztője), miként fél évvel később Lippmann könyvét is. 1938 első felében Jászi több levélben is beszámolt arról, hogyan áll a *The Good Society* magyar kiadási jogának megszerzése. Az első idézet április 7-i levéléből származik: „Lippmannek rövidesen írni fogok, bár nem tudom, hogy jó út vagyok-e hozzá, minthogy az az impresszióm, hogy kritikámat rossz néven vette.”³⁸ Május elején viszont már azt közli, hogy elintéződtek a kiadási jogok.³⁹ Végül Csécsy mégis letejt a kiadásról: túl vastag, túl nagy befektetést igényel, írta Amerikába 1938. május 26-án. „A jó társadalom”, legalábbis Lippmanné, nem jelent meg tehát sosem magyarul; ha megjelent volna 1938-ban, a francia kiadás után a magyar nyelvű lett volna a második fordítás, megelőzve a németet és az olaszt, amelyek majd csak a háború után jelenhettek meg.

Azt követően, hogy a *The Good Society* megjelent francia fordításban, *La Cité Libre* címen, 1938. augusztus 26. és 30. között Párizsban Louis Rougier szervezésében ötnapos Lippmann-kollokviumot rendeztek, amelyet újabban a szakirodalom több darabja is a neoliberalizmus születésének nevez. E nemzetközi tanácskozás utóbb rendkívül rangos eseménynek tűnik, hiszen a résztvevők egy része később közgazdászként, politikatudósként, filozófusként vagy szociológusként világhírré tett szert. A résztvevők közt volt például a szervezőn kívül a francia Raymond Aron, az emigráns német Alexander Rüstow, Wilhelm Röpke, Alfred Schütz, az emigráns osztrák von Mises és Friedrich August von Hayek, az emigráns magyar Polányi Mihály, és maga Lippmann is. Annyiban jogos a neoliberalizmus születését emlegetni a Lippmann-kollokvium kapcsán, hogy itt hangzott el Alexander Rüstow javaslata, hogy neoliberalizmusnak nevezzék azt az újfajta liberalizmust, amelyet szembeállíthatnak a gazdasági tervezés rendszereivel. Ám ez a neoliberalizmus nem az a neoliberalizmus,

³⁸ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imrének, 1938. április 7. OSZK Kézirattára, 163/1544.

³⁹ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imrének, 1938. május 7. OSZK Kézirattára, 163/1544. „Ez itt a »Good Society« elintézése. Nyilván e levéllel egyidejűleg meg fogjátok kapni a szerződési formulákat.”

amelyet mint az állami szerepvállalást minimalizáló, a szabad piacot kiterjesztő közgazdasági javaslatcsomagot ismerünk, s a német közgazdász sem itt fejtegette először saját neoliberális programját.

A kollokvium vitái nem tartoznak tanulmányom tárgyához, csak arra szeretnék rámutatni, hogy a neoliberalizmus később állandósult fogalma mögött volt egy másik, másféle, kezdeti neoliberalizmus is. Rüstow, a fogalom feltalálója – mint Oliver Mark Hartwich írja a neoliberalizmus fogalmának eredetéről szóló tanulmányában – először egy 1932-es előadásában fogalmazta meg neoliberális programját, amely jellemző módon a „Freie Wirtschaft, starker Staat” címet viselte.⁴⁰ Hasonlóan a cselekvő állam mellett érvelt, úgyszintén e másféle neoliberalizmusra adva példát Wilhelm Röpke 1936. február 3-i budapesti előadásán, amelyben különbséget tett a piacgazdaság működéséhez alkalmazkodó, illetve nem alkalmazkodó állami beavatkozások között. Az utóbbiak olyan folyamatokhoz vezetnek, mondta, „míg végre a tisztán kollektív gazdasághoz érkezünk”. Röpke elutasítóan beszélt a tervgazdaságról, parancsgazdaságnak nevezve, de alternatívájának nem a *laissez faire*-t tartotta: „a választásnak nem a *laissez faire* és a tervgazdaság között kell eldőlnie, hanem a *laissez faire*, az alkalmazkodó konjunktúrapolitika és a tervgazdaság között. Ha a *laissez faire*-t, mint idejétmúltat elejtjük, a másik két között kell választanunk.” Tehát a valós alternatíva ez: vagy a piac mechanizmusaihoz alkalmazkodó állami beavatkozás, vagy a piac mechanizmusai helyébe lépő „kollektív hivatalnokgazdálkodás”.⁴¹

Guido Hülsmann monumentális Mises-monográfiájában „neoliberális manifesztumnak” nevezte a *The Good Society*-t.⁴² Azt hiszem, csak abban az esetben lehet így nevezni, ha a rüstowi értelemben értjük a fogalmat. S ugyanígy, valószínűleg Polányi Mihály 1938-as né-

⁴⁰ Oliver Mark Hartwich: *Neoliberalism: The Genesis of a Political Slogan*. <https://oliverhartwich.com/wp-content/uploads/2015/02/neoliberalism.pdf>

⁴¹ Röpke Vilmos: Szocializmus, tervgazdaság, konjunktúra. *Közgazdasági Szemle*, 1936. 129–141.

⁴² Jörg Guido Hülsmann: *Mises. The Last Knight of Liberalism*. Auburn, 2007, Ludwig von Mises Institut, 735.

zetei is Rüstow, Röpke és Lippmann „másik neoliberalizmusához” álltak közel, s nem Mises vagy Hayek álláspontjához. Polányi 1937-ben két tanulmányt közölt a *Századunkban*, miután Jászi biztatására Csécsy felvette vele a kapcsolatot, s jellemző, hogy a szerkesztő már az elsőhöz elhatároló lábjegyzetet fűzött, túlzottnak ítélve a liberalizmus benne megfogalmazódó kritikáját. Még érdekesebb *A közgazdasági műveltség értékéről* című tanulmánya. Polányi itt előbb határozott bírálatot fogalmazott meg arról a szabadpiaci felfogásról, amelyet ő utilitaristának nevezett, de általában gazdasági liberalizmusnak volt szokás nevezni (később ezt elismételte a párizsi kollokviumon is), majd ugyanígy bírálta a liberalizmus elleni forradalom két, diktatúrához vezető fajtáját, a kommunizmust és a fasizmust, s végül körvonalazta a „szabad gazdálkodás” és a „közfelelősség elve” kívánatos összeegyeztetésének az útját.⁴³

Mintha Polányi 1937-es álláspontja még távolabb esne a neoliberalizmus későbbi, libertariánus fogalmától, mint például Röpkeé vagy Lippmanné. Így ír tanulmányában: „A legújabb közgazdasági elméletek világosan felderítették a konjunktúra körforgásának természetét és ezzel sokban hozzájárultak ahhoz, hogy az ipari gazdasági rendben kialakuljon a közfelelősség elvének egy világosabb definíciója. És ezek az elméletek megadták végre a liberális közgazdaságnak egy olyan alapvető kritikáját, amely elkerüli a kommunizmus tévedéseit. / Roosevelt politikája az első útmutatás egy olyan társadalmi akcióra, amely a közgazdaság új értelmezésén alapul.”⁴⁴ Ha jól értem, a „legújabb közgazdasági elméletek”, amelyeket Polányi írásában oly nagyra értékelt, Keynes elméletei, Hayek nagy teoretikus ellenlábásáé.

Abban a két magyar folyóiratban, amelyben talán a legnagyobb eséllyel előfordulhatott volna hír, tudósítás a Lippmann-kollokviumról, a *Cobdenben* és a *Közgazdasági Szemlében*, nem találtam nyomát a párizsi tanácskozásnak. Ám a kollokvium témái és résztvevői – s egyáltalán, a harmincas évek közepe legfontosabb liberális közgazdászainak művei – megismerhetők voltak e két lapon keresztül.

⁴³ Polányi Mihály: A közgazdasági műveltség értékéről. *Századunk*, 1937/8. 311–316.

⁴⁴ Uo. 315.

Az 1934-ben megindult *Cobden* például ezekben az években tanulmányt közölt Misestől és (többször) Lionel Robbinstól, az 1937/7–8-as számban pedig a szerkesztő Halasi-Fischer Ödön ismertette nagy rokonszenvvvel Robbins új könyvét, az *Economic Planning and International Order* címűt, e mondatot emelve ki belőle: „Ma nem a kapitalizmus, hanem a nacionalizmus a szabadság és a fejlődés ellensége – és ma nem szocialista forradalomra, hanem új liberalizmusra van szüksége a világnak.”⁴⁵ A Lippmann-kollokviumnak leginkább valószínűleg a *Cobden* törekvései jelenthetik a magyar párhuzamát, mely törekvéseket különben Jászi is figyelemmel kísért Oberlinből.⁴⁶

Sajnos nem ismerem Polányi Jászihoz írott leveleit, csak néhányat Jászi válaszai közül, így nem tudom, megírta-e neki a párizsi kollokviumra szóló meghívást és ottani benyomásait. Mindenesetre leveleztek a *The Good Society*-ről, hiszen másfél hónappal a tanácskozás előtt Jászi így írt fiatalabb barátjának Manchesterbe: „Azt hiszem, hogy Lippmann épp oly tisztán látja, mint Te, hogy a mai gazdaság megszűnt funkcionálni, és ha reformok nélkül fogja folytatni ál-liberalizmusát, a militarista totalitár állam mindenütt uralomra fog jutni. De igazad van, hogy L. nem volt képes a szükséges reformokat megjelölni, annál kevésbé rámutatni arra, hogy ezeket a reformokat mi csoda tömegek vigyék keresztül.”⁴⁷ Még 1940-ben is többször esett köztük Lippmannról és művéről, Jászi róla írt kritikájáról,⁴⁸ sőt, Jászi egyik 1941-es leveléből úgy tűnik, hogy felkérte Lippmannt, ír-

⁴⁵ Halasi-Fischer Ödön: Robbins új könyve. *Cobden*, 1937/7–8. 235.

⁴⁶ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imréhez, 1935. január 29. OSZK Kézirattára, 163/1541. „Mondd meg kérlek H. Fischernek (akinek nem tudom a címét), hogy a Cobden irányával nagyon rokonszenvezem és örvendenék, ha egy pár számot küldene belőle tájékoztatásomra.”

⁴⁷ Jászi Oszkár kiadatlan levele Polányi Mihályhoz, 1938. július 7. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

⁴⁸ Lásd például Jászi Polányi Mihályhoz írott 1940. szeptember 20-i levelét: *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 432–433., továbbá Jászi Oszkár kiadatlan levelét Polányi Mihályhoz, 1940. november 4. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

jon előszót Polányi *The Contempt of Freedom* című könyve elé, ám az amerikai újságíró ezt elutasította.⁴⁹

A kutató, aki majd megismerkedhet Jászi és Polányi Mihály levelezésével, talán választ kaphat a feltételezésre, hogy e Polányi politikai-közgazdasági gondolkodása szempontjából korai években, az 1930-as évek második felében, az 1940-es évek elején, nem volt-e Jászi nagyobb hatással rá, akár nézeteire, akár kapcsolatrendszerének kialakulására, mint feltételezni szokás. Tanulságos lenne összevetni Jászi Lippmann-tanulmányát a *The Good Society* korabeli fogadtatásának egészével is. Ronald Steel monográfiájának két bekezdése idézett néhány mondatot a mű kritikai visszhangjából azzal a bevezető megjegyzéssel, hogy napi politikai szenvedélyeket tükrözött. John Dewey például úgy értékelte a könyvet, hogy az „buzdítás és gyakorlati támasz a reakciósnak”, „liberalizmus a légüres térben”.⁵⁰ Jászi tanulmánya nagyon elüt ettől a hangnemtől, sőt, mintha válaszolna is rá, hiszen ő azzal kezdte és azzal zárta írásművét, hogy elhelyezte Lippmann alkotását a *harmadik út* keresésének más példái közé.

Ugyanígy érdekes volna összevetni Jászi tanulmányát a párizsi tanácskozás vitáival; francia nyelvtudás hiányában én erre nem vállalkozhatom. Azt feltételezem, hogy Jászi ekkori álláspontja a tanácskozáson megmutatkozott kétféle neoliberalizmus egyikéhez sem illeszkedik: a cselekvő állam Rüstow- vagy Röpke-féle neoliberalizmustól elválasztotta erőteljes antietatizmusa, a Hayek-féle neoliberalizmustól pedig erőteljes antikapitalizmusa. Érdekes az is, hogy a kollokvium, s így a neoliberalizmus korai történetének egyik főszereplőjére, Rüstowra, fiatal korában nagy hatást tett Franz Oppenheimer liberális szocializmusa – akárcsak Jászira. Egyszer majd bizonyára összehasonlíttja valaki az „Oppenheimer-tanítványok” eltérő politikai-szellemi pályáivét: Rüstowét, Eduard Heimannét, Jásziét, Josef Macekét és másokét. Az emigrációban alkotó Jászi írásait így nemcsak magyar, hanem nemzetközi közegében is vizsgálni lehet majd.

⁴⁹ Jászi Oszkár levele Polányi Mihályhoz, 1941. március 23. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 434.

⁵⁰ Steel: i. m. 325.

[The text in this document is extremely faint and illegible. It appears to be a multi-paragraph letter or report, but the specific words and sentences cannot be transcribed.]

JÁSZI OSZKÁR ÉS AZ EMBER VÁROSA¹

I. A MAGYAR RÉSZTVEVŐ

Az előző oldalakon közölt többrészes írásmű² – a Nyilatkozat, a hozzá csatolt négy javaslat és az elkészítésüket megelőző szellemi-politikai munka szakaszait bemutató dokumentumok – 1940-ben jelent meg angolul New Yorkban. Aláírói, szerzői az akkori amerikai egyetemi és szellemi élet jelentős alakjai, valamint a megelőző tizenöt évben Európából Amerikába menekült, különböző nemzetiségű (főként német és olasz) írók, tudósok voltak. Néhányuk neve – Hermann Broché, Thomas Manné, Lewis Mumfordé, esetleg Giuseppe Antonio Borgesé – jól ismert magyar olvasók számára is, hiszen könyveik Budapesten is megjelentek; más nevek kevésbé lehetnek ismerősek. Röviden mindannyiukról lesz szó az alábbiakban. A Nyilatkozat egyetlen magyar aláírója, Jászi Oszkár – ekkor már évek óta amerikai állampolgár, az Oberlin College politikatudományi tanszékének professzora – tekintélyes társaságba került a *City of Man* című kötet hasábjain. Az itt következő utószó azt kívánja röviden elmondani, miért, hogyan jött létre e rendkívül érdekes szövegegyüttes és szerzői közösség, hogyan, miért kerülhetett az aláírók közé Jászi, s hogyan értelmezhető maga a mű.

Szeretném előrebecsátani, hogy Jászi vélhetően nem volt az itt olvasható szövegek társszerzője; *Az Ember Városa* nem része az életművének. Ám valószínűleg közreműködője volt a szöveg egy része kialakításának, noha a nézetei épp abban a szövegrészben jelentek

¹ A tanulmány megírását részben az a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj tette lehetővé, amelynek támogatásával 2017-ben Rómában és Firenzében kutathattam.

² Ezeket lásd *Az Ember Városa. Nyilatkozat a világedemokráciáról*. Budapest, 2020, Osiris.

meg a legkevésbé. A *City of Mant* létrehozó társaság munkája folytatódott az 1940-es megjelenés után is; Jászi ebben már nem vett részt: idézni fogom levelét, amelyben megindokolta távolmaradását. Érthető tehát, miért csak néhány sor foglalkozik a manifesztummal Litván György nagyszerű Jászi-életrajzában, mely sorokban egyébként téves információk keveredtek össze igazakkal: olyanok nevei is felbukkannak itt, akiknek nem volt közük *Az Ember Városa* történetéhez.³ A világháború időszakában nem kevés tervezet, kiáltvány, memorandum jelent meg Amerikában és máshol is, amelyek a Föld háború utáni politikai berendezkedésére, netán világállam létrehozására tettek javaslatot – a *City of Man* csak egy ezek sorában.⁴ Utólagos figyelmünkre az aláírók előkelő névsora, a szöveg rendkívül ambiciózus volta, és szokatlan eszmei egyvelege miatt méltó. A Nyilatkozat némely mai értelmezője úgy látja, a szöveg hatással volt az amerikai külpolitikai gondolkodás alakulására is;⁵ én ebben nem vagyok biztos. Ám azokkal sem értek egyet, akik *Az Ember Városát* pusztán utópikus alkotásnak látják.

Magyar nyelvű olvasók számára bizonyára Jászi Oszkár aláírása miatt is érdekes e régi írásmű. Életművének értelmezői – leszámítva épp Litván életrajzát – főként hazai, 1919-ig tartó pályaszakasza iránt szoktak érdeklődni, továbbá a meghosszabbításaként értelmezhető bécsi emigrációs évek (1919–1925), esetleg első amerikai könyve, *A Habsburg-monarchia felbomlása* iránt. Ez az 1929-ben megjelent angol nyelvű munka még (emigráns) Közép-Európa-szakértőnek mutatta a szerzőt; a következő évtizedben, a harmincas évek publikációival viszont mintha megpróbált volna kilépni ebből a korlátozott szerepkörből, bekapcsolódni az amerikai politikai gondolko-

³ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 386–387.

⁴ Or Rosenboim monográfiájában például csak néhány sor jut a *City of Man*-nek: az 1945 utáni, szintén Borgese koordinálta chicagói, világalkotmányt író bizottság előtörténeteként esik szó az 1940-es könyvecskéről: *The Emergence of Globalism. Visions of World Order in Britain and the United States, 1939–1950*. Princeton, 2017, Princeton University Press, 175–176.

⁵ Adi Gordon – Udi Greenberg: *The City of Man. European Émigrés and the Genesis of Postwar Conservative Thought. Religions*, 2012. No. 3. 681–698.

dás áramába, és újragondolni saját politikai nézeteit. A *City of Mant* kidolgozó társaságba szóló meghívás előfeltétele e bekapcsolódási pályaszakas volt. S e kísérlet épp ugyanezen években tört meg: a II. világháború kitörésével és az emigrációs szervezkedések felújulásával Jászi hamarosan újra visszazökkent az 'emigráns közép-európai politikus és elemző' régi feladatai közé.⁶ Nem lehetetlen azonban, hogy politikai gondolkodásán módosított az 1940-es együttműködés: a Nyilatkozat olyan elemeit erősíthette fel nézeteinek, amelyek elősegítették egykori liberális szocializmusától való fokozatos eltávolodását.

II. A CITY OF MAN TÖRTÉNETE

A manifesztum kezdeményezője Giuseppe Antonio Borgese volt, olasz regényíró, kritikus, germanista egyetemi tanár, a *Werther* olasz fordítója, akit a két háború közötti hazai közvélemény is jól ismerhetett, hiszen két regénye is megjelent magyarul, különös, tépett lelkű, szuggesztív alkotások: a *Rubè* (*Utvesztő* címmel) és az *Élők és holtak*. Másodikként kiadott regényét így reklámozta budapesti kiadója: „Borgese az olasz irodalom Thomas Mannja”. 1931-ben távozott Olaszországból Amerikába, nem egészen önszántából. Milánói egyetemi előadásait az előző félévben többször megzavarták fasiszta fiatalok. Előbb vendégtanárként oktatott Amerikában, később állást kapott a chicagói egyetemen, megírta külföldön maradását megin-dokoló levelét Mussolininek, majd 1937-ben gyorsan ismertté vált könyvet tett közzé az olasz fasizmusról *Goliath* címmel.⁷ Borgese nem volt baloldali ember. Húszas évekbeli viszonyát a fasizmushoz

⁶ Litván: i. m. 388. „Másfél évtized után ... most – a háború időtartamára – részben ismét politikussá lett.”

⁷ Giuseppe Antonio Borgese: *Goliath. The March of Fascism*. New York, 1937, The Viking Press. A könyv csak 1937–38-ban öt kiadást ért meg New Yorkban. A német fordítása Amszterdamban jelent meg 1938-ban, a spanyol 1939-ben, a francia 1945-ben.

így foglalja össze egy olasz tanulmány: „fasiszmussal szembeni álláspontja nem világos, ellentmondásos: egyrészt kijelentette, hogy »nem fasiszta«, másrészt megértően kezelte az újítás alapvető fasiszta okait, és a szakítást a liberális világgal.”⁸

Harcos antifasisztaként 1934-ben mutatkozott be Amerikában;⁹ már rögtön az első tanulmányáról (*The Intellectual Origins of Fascism*) részletes ismertetés jelent meg magyarul a *Századunk* hasábjain.¹⁰ A *Goliath*-ról Jászi Oszkár is írt, angolul a *Social Research* című folyóiratban (ez a ma is létező negyedévi szemle a New School for Social Research-nek volt a lapja), magyarul a *Századunkban*.¹¹ „Borgese professzor könyve nemcsak jelentős tudományos mű, hanem valósággal szellemi felszabadulás” – írta elismerően Jászi. Megjelent ugyan már vagy fél tucat könyv a fasiszmusról, mégis, „az olasz dráma most először jelenik meg az irodalomban, mint élő valóság, roppant méretű, felrázó és megrendítő emberi esemény.” Az eddigi elemzések többségének marxista kliséi után Borgese könyve az olasz nemzeti történelem logikáját követve értelmezi a fasiszmust. A műből e mondatot emeli ki a magyar kritikus: „Ősházájában, Olaszországban a fasiszmus pusztán elmeszülemény volt, alaptalan eltévelyedés, amelyet semmilyen objektív történeti szükségesség nem indokolt.” Másodrangú gondolkodók, művészek kiforratlan nézetei okozta fertőzés volt a fasiszmus, Mussolini az általuk kitárt kapun lépett be az olasz történelembe, foglalta össze az olasz író nézeteit Jászi.

⁸ Ester Saletta: *The City of Man. Il contributo politico-ideologico di Giuseppe Antonio Borgese e di Gaetano Salvemini all'utopia democratica di Hermann Broch*. Roma, 2012, Aracne, 74. A szerzőnő az idézett részben Sandro Gerbi kutatásait foglalta össze.

⁹ Matteo Billeri: *Macbeth in camicia nera. Mussolini secondo Borgese*. In Ilaria de Seta – Sandro Gentili (a cura di): *Borgese e la diaspora intellettuale europea negli Stati Uniti*. Firenze, 2016, Franco Cesati, 15–28., 15–16. p.

¹⁰ A fasiszmus szellemi gyökerei. *Századunk*, 1935/3. 125–128. Az ismertetés név nélkül jelent meg.

¹¹ Jászi Oszkár: A fasiszmus múltja, jelene és jövője. *Századunk*, 1938/2–3. 109–110. Angol nyelvű eredetije: Oscar Jászi: *Goliath. The March of Fascism*. Review of book by G. A. Borgese. *Social Research*, 1938. No. 1. 107–108.

Borgese visszaemlékezése szerint a *City of Man* ügye egyik Thomas Mann-nál tett látogatásával kezdődött. Mannt 1938-ban ismerte meg, 1939-től kezdve pedig már családi kapcsolatban is voltak, mert feleségül vette a német író egyik leányát, Elisabethet. Kezdeményezése azonban a korábbi évből való: „1938 őszén kopogtattam az ajtaján – írta Mannról hét évvel később –, Princetonban, abban a reményben, hogy elnyerem támogatását éretlen ideámhoz. A *City of Man* filozófusoknak és költőknek, a győzelem és a globális béke felé forduló demokrácia önjelölt vezetőinek a szabad társulása volt. Elnyertem a támogatását, és másokét is.”¹² A közös mű elkészítésének a későbbi menetrendjét megtalálja az olvasó az előző oldalakon, hiszen az aláírt Nyilatkozathoz csatolták már 1940-ben is előtörténetének a körleveleit. Borgese első meghívója ugyan 1939 tavaszán íródott, a *City of Man* szövegéhez elvezető tanácskozásokra már a háború kitörése után, 1940-ben került sor, tavasszal és nyáron, a kis könyv pedig novemberben jelent meg New Yorkban, ugyanazon kiadónál, ahol három évvel korábban a *Goliath*.

A Nyilatkozat tehát emigráns kezdeményezés volt, és a szakirodalmi feltevések szerint elsősorban olasz és német száműzöttek – különösen Borgese és Hermann Broch – hagyták rajta a kezük, nézeteik nyomát a szövegén.¹³ A Nyilatkozat többes szám első személyű beszélője azonban azt mondja magáról: „mi, amerikaiak”. Egyes szövegrészek – a gépkorszakról, az ellehetetlenülő nagyvárosi élettről szóló kultúrkritikai megjegyzések – amerikai résztvevőnek, Lewis Mumfordnak a szóhasználatát idézik; más szakaszok, különösen a demokrácia szükséges vallási megalapozásáról szóló szárnyaló mondatok talán Reinhold Niebuhr-ra vezethetők vissza. Nem érdemes tehát pusztán emigráns akciónak nézni a *City of Man*-t, mert ha így

¹² Giuseppe Antonio Borgese: *Wanderlied. Die Neue Rundschau*, 1945. június 6. Idézi Silvia Bertolotti: *La rosa dell'esilio. Giuseppe Antonio Borgese dal mito europeo all'utopia americana. 1931–1949*. Trento, 2013, Fondazione Museo Storico Trentino, 224.

¹³ Hermann Broch kulcsszerepét emeli ki, talán túlzott mértékben, Ester Saletta már idézett könyve.

tennénk, szem elől téveszthetnénk jellegzetesen amerikai céljait. Az eddigi kutatások alapján csak feltevéseink lehetnek arról, pontosan hogyan is állt össze a szöveg. Valószínű, hogy a Nyilatkozat szövegének összeállítását főként Borgese végezte,¹⁴ némelyik javaslat viszont Broch megfogalmazása, ám vélhetően mindketten mások véleményét, szavait, szövegrészeit felhasználva alakították ki a megjelent változatot. Ugyanakkor a szervező bizottság elnöke William Allan Neilson volt, bizonyára nem csupán névlegesen, hiszen Jászi például vele levelezett az aláírásáról és visszalépéséről.

Két fontos résztvevő naplóbejegyzései is fennmaradtak a társaság első találkozójáról: Thomas Mann szűkszavú és Mumford bővebb, ironikusabb sorai. A német író csak az első konferencián volt ott, Atlantic Cityben. Princetonból érkezett, előző este többek közt Broch volt a vacsoravendége, aki a vacsora után felolvasott készülő, majd csak 1945-ben megjelenő regényéből, a *Vergilius halálából*. Broch különben, még Ausztriában, mérnök, gyárigazgató volt, s amerikai emigrációs éveiben nemcsak e nagy regényén dolgozott, hanem még nagyobb, befejezetlenül maradt tömegpszichológiai értekező munkáján is, a *Massenwahntheorie*-n. Némelyik politikai memorandum a Mannhoz is eljutott: 1937. augusztus 5-én feljegyezte naplójába, hogy „Broch megküldte a Népszövetségnek szóló expozéját”; „[e]lgondolása helyes, jó szándékú, ám nyögvenyelős”.¹⁵ Olasz kutatója, Ester Saletta összevetette a harmincas évek végén, negyvenes évek elején készült Broch-kéziratokat a *City of Man* szövegével, s arra a következtetésre jutott, hogy az antihumánus zsarnokság és tömegőrület ellenében kialakítandó „humanitárius diktatúra” és „demokratikus totalitarizmus” brochi koncepciója megjelenik a közös Nyilatkozat és a javaslatok szövegében is.¹⁶

¹⁴ Thomas Mann évekkel később egyenesen a *City of Man* szerzőjének nevezte Borgesét. Lásd G. A. Borgese: *Una costituzione per il mondo*. Premessa di Thomas Mann. Postfazione di Silvia Bertolotti. Roma, 2013, Edizioni di Storia e Letteratura, 5.

¹⁵ Thomas Mann: *Naplók*. 1. köt. 1918–1921, 1933–1939. Ford. Soltész Gáspár, Schweitzer Pál. Budapest, 1988, Európa, 465.

¹⁶ *La città dell'uomo: una dichiarazione sulla democrazia mondiale*. Traduzione e commento critico a cura di Ester Saletta. Marsala – Palermo – Navarra, 2015, Polizzi Generosa - Fondazione G. A. Borgese, 43. skk.

Az Atlantic Cityben találkozó férfiak nem ismerték egymást valamennyien. Mumford majdnem minden emigráns szereplőt akkor látott először, Mannt is; a német író Hans Kohnnak, a neves nacionalizmus-kutató történésznek a nevét is rosszul jegyezte fel a naplójában. Igaz, Kohn még előtte volt főművének, a *The Idea of Nationalism* című 1944-es könyvének, amely máig hivatkozott munka a téma szakirodalmában. Kohn Prágából származott, cionista kitérő után Palesztinából települt át az Egyesült Államokba a harmincas évek első felében, s 1940-ben a Smith College-ben tanított – ezt az egyetemi intézményt vezette William Allan Neilson, aki az első találkozón létrehozott szervező bizottság elnöke lett. A tizenhét aláíró közül több amerikai szereplő is tekintélyes keleti parti egyetemi vezető volt, Neilsonon kívül Ada L. Comstock (Radcliff College, Cambridge), Frank Aydelotte (1939-től Princeton), és Alvin Johnson (New School for Social Research, New York). Közülük az utóbbi intézmény és igazgatója a leginkább figyelemre méltó, hiszen a New School keretei közt jött létre az európai száműzött tudósok egyeteme, s Johnson tudományos lexikonszerkesztőként is fontos szerepet töltött be: az *Encyclopaedia of the Social Sciences* kötetei számára a *City of Man* több aláírója is írt (időnként tanulmány méretű) szócikket, például Hans Kohn a cionizmusról, Jászi a szocializmusról.

Az imént felsorolt egyetemi vezetők többsége (Neilsont kivéve) valószínűleg nem volt ott Atlantic Cityben, legalábbis Thomas Mann naplója nem említi őket. 1940. május 25-i bejegyzése szerint a hangulat nyugtalan, borús lehetett: „Tegnap nagyon nehéz nap, mély gyász a háborús helyzet szörnyű reménytelensége miatt, sivár, sötét és nedves időjárás, kimerültség, részt veszek az üléseken, minden reggel és délután fél ötig.”¹⁷ Naplójából kiderül az is, hogy önálló beszédet tartott a találkozón – a Broch-kutató német-amerikai irodalomtörténész, Paul Michael Lützeler szerint talán a *The Problem*

¹⁷ Thomas Mann: *Tagebücher 1940–1943*. Hrsg. Peter de Mendelssohn. Frankfurt am Main, 1982, Fischer, 81.

of *Freedom* címen ismert előadását mondhatta el.¹⁸ A májusi találkozó előtörténetéhez tartozik áttételesen egy nagy hatású könyv megismerése is: 1939-ben jelent meg Hermann Rauschning *Gespräche mit Hitler* című műve, amely arra hívta fel a figyelmet, hogy a náci vezető nem csupán Európa megszállását tervezi, hanem uralni kívánja a többi kontinenst is. Lützeler idézi Broch 1940. március 3-i levelét Borgeséhez Rauschning könyvéről: „A *Gespräche mit Hitler* meg lehetőségen teljes ... és valós képet ad a politikai világkoncepcióról, amit Hitler az agyában, lelkében, a szívében ápol, s amit szolgál: ez a koncepció egy új világrabszolgaság.”¹⁹

Rauschning műve csak megerősítette az olasz és német emigránsokat meggyőződésükben, hogy Hitler és Mussolini háborúja nem európai, hanem világprobléma, s el fogja érni az Egyesült Államokat is. A könyvet Mann is olvasta; ugyanaz a kiadó jelentette meg németül Svájcban, mint folyóiratát, a „Maß und Wert”-et, amit ténylegesen egyik fia, Golo szerkesztett. A német író naplójából a *City of Man*-kezdeményezés szempontjából még érdekesebb azonban néhány 1939. november 16-i mondat: „Reggel óta csaknem beteg vagyok Papen [Hitler törökországi nagykövete] egy interjúja miatt, amelyben azt nyilatkozta, hogy Németország hadicélja az európai konföderáció!! Commonwealth! Náci Commonwealth! Mégsem gondoltam volna, hogy lehetséges ekkora ostoba arcátlanság és arcátlan ostobaság.”²⁰ Az *Ember Városának* a tervezete a világállamról bizonyos értelemben válasz a „náci nemzetközösség” ideológiájára. Lewis Mumford az egyik legismertebb amerikai entellektüel volt 1940-ben. Nagy sikerű könyveket tudhatott már maga mögött, mint a *Technics and Civilization* és a *The Culture of Cities* – épp a kilencediken dolgozott, amikor a

¹⁸ Paul Michael Lützeler: *Visionaries in Exile: Broch's cooperation with Giuseppe Antonio Borgese and Hannah Arendt*. In Paul Michael Lützeler (ed.): *Hermann Broch, Visionary in Exile. The 2001 Yale Symposium*. Rochester, 2003, Camden House, 67–88., 71. p.

¹⁹ Uo. Rauschning könyve angolul: *Hitler Speaks. A Series of Political Conversations with Adolf Hitler on his Real Aims*. London, 1939, Thornton Butterworth. Magyarul *Hitler bizalmasa voltam* címmel jelent meg több kiadásban.

²⁰ Thomas Mann: *Naplók*. 1. köt. 592.

munkát megszakítva Atlantic Citybe utazott. Naplót vezetett, amelynek részletei évtizedekkel később bekerültek *My Works and Days: A Personal Chronicle* című rendhagyó memoárjába.²¹

Az ő szemével nézve Thomas Mann így festett a találkozón: „súlyos, zseniális, zárkózott, egy kissé ijedt, csendes az angolja miatt, az idő nagy részében hallgatott, de mély érzésű felolvasása a demokráciáról mindenkit lenyűgözött; egy ponton, lehet, alig bírta visszatartani a könnyeit.” Mumford minden résztvevőről találó portrét, olykor karikatúrát rajzolt a naplójában; röviden idézek belőlük, követve Lützeler eljárását, aki már hivatkozott tanulmányában Mumford segítségével mutatta be sorra a találkozó résztvevőit. Borgeséről így írt: „sörényes szemöldökével, kitüremkedő alsó ajkával csendben uralta [a tanácskozást]. Többnyire erős és zengzetes hangja van, de olykor simogató: mindig ékesszólóan beszél, *A varázshegy* Settembrini-jének ironikus vénájával, de nem szószátyár.” Borgese ékesszólása; azt hiszem, *Az Ember Városa* retorikus megformáltságán is nyomot hagyott. Broch jellemzése: „görnyedt hátú, pipázó entellektüel, látzólag egy osztrák Sherlock Holmes, ragyogó elme”. Hans Kohn arc képe: „Pergően beszél, de nagy dialektikai ügyességgel; valódi éleslátás, jól alátámasztott érvek, és rendíthetetlen erkölcsi meggyőződés.” S végül a majdani aláírók közül a másik olasz, Gaetano Salvemini: „pisze orrú, szókratikus fej. Az övé csikorgó hang, túláradó humor, rátermett racionalista elme; lelkes, heves, néha csaknem groteszk.”

Salvemini történész volt, aki a húszas években emigrált Olaszországból, s angol nyelvű könyveivel a fasiszta rendszer egyik legismertebb elemzője lett. 1940-ben a Harvardon tanított, s legalább tíz éve baráti viszonyban állt Jászival, járt nála Oberlinben is; lehetséges, hogy ő ajánlotta be magyar kollégáját a *City of Man* társaságába. Salvemini Jászin keresztül a *Századunk* olvasóinak is ismerőse lett: ahogyan Borgese fasizmus-könyvéről, úgy az övéről is beszámolt a folyóirat. Mumford kisportréi közül már csak az amerikaiak vannak

²¹ Lewis Mumford: *My Works and Days. A Personal Chronicle*. New York – London, 1979, Harcourt Brace Jovanovich, 391–392. A következő két bekezdés idézetei könyvének ezen oldalairól származnak.

hátra. Idézem azokat is: „Herbert Agar, hajlott, tartózkodó ember, halk hanggal, európai hevesesség nélkül. Ezt a tulajdonságot megosztja Yandell Elliott-tal a Harvardról; de a maga csendes, visszahúzódo módján Agar volt ott az egyik leginkább erőteljes személyiség. Aztán ott volt William Allan Neilson, a Smith College elnöke, most hetven éves; még mindig csodálatosan éber és bizakodó: talán nem eredeti elme, de nagyon intelligens, csendes humorral szózott ítéletekkel. Még a kék szemű Reinhold Niebuhrt kell leírnom a kopasz fejével, a leginkább Dürer-szerű az egész csoportból. Túlságosan nagy belső feszültséggel beszélt, túl gyorsan a legteljesebb hatásért; de mégis lenyűgöző.”

Az amerikai résztvevők közül Niebuhr volt a legismertebb alak: a 20. század egyik legnagyobb evangélikus teológusaként szokták emlegetni, aki egyben jelentős politikai gondolkodó is volt. Hatalmas terjedelmű életművéből magyarul csak néhány könyvrészlet, cikk olvasható.²² Politikai orientációja épp a *City of Man* elkészülésének a hónapjaiban változott nagyot: az 1940-es elnökválasztási kampány idején szakított a Szocialista Párttal, miután „hosszú éveken át vezető alakja volt az amerikai vallásos szocializmusnak”.²³ Niebuhr úgy vélte, az Egyesült Államoknak be kell avatkoznia az európai háborúba, míg a párt izolacionista volt. Elképzelhető, hogy a Nyilatkozat címe, a *City of Man* tőle származik, hiszen a negyvenes évek elején teológiai gondolkodása középpontjában Szent Ágoston különbségtétele állt: a „civitas Dei”-nek és a „civitas terrena”-nak, azaz „Isten városának” és a „földi városnak” az egyidejű kettőssége és etikai, politikai következményei. Hozzáértés híján nem tudom megítélni, hogy a Nyilatkozatnak az „egyetemes demokratikus vallásról” alkotott elképzelése hogyan viszonyul a teológus akkori álláspontjához.

²² Reinhold Niebuhr: A fény és a sötétség gyermekei. Ford. Baranyi Tamás. In Magyarics Tamás (szerk.): *Amerikai konzervatív gondolkodók*. Budapest, 2017, Antall József Tudásközpont, 63–80.

²³ A megfogalmazás Michael Novaké: *A demokratikus kapitalizmus szelleme*. Ford. Gieler Gyöngyi. Budapest, 1994, General Press, 355.

Niebuhr máig sokat hivatkozott gondolkodó; a mai nemzedék, lehet, úgy ismeri, mint Barack Obama kedvenc filozófusát.

A találkozó többi amerikai résztvevője sem volt akármilyen. Herbert Agar és Yandell Elliott talán azért is került egymás mellé Mumford naplójában, mert mindketten agráriusok voltak. Pontosabban a Harvardon politikatudományt tanító Elliott a déli, nashville-i agrárius körből indult, Agar pedig európai kitérő után a harmincas évektől agrárius lapok újságírója, szerkesztője lett. A Nyilatkozat „harmadik utas”, a kapitalizmus és a kommunizmus között gazdasági-társadalmi alternatívát kereső jellege ugyan vélhetően nem az ő hatásukra alakult ki, de jól illeszkedett az agrárius nézetekhez, Agar európai színezetű disztribucionalizmusához. S ugyanígy egybevágtak az agrárius nézetek Mumford már említett gépkorszak- és megalopolisz-bírálatával. Elliottot tudtommal manapság leginkább mint Henry Kissinger későbbi amerikai külügyminiszter egyetemi mesterét tartják számon a politikatudományban, s nem saját művei jogán.²⁴ Ám az 1940-es évektől bizonyos időszakokban különböző amerikai elnökök tanácsadójaként is működött; lehet, hogy nem műveken keresztül, hanem közvetlenül volt befolyása az amerikai politikára. Agar pedig ezen évtizedek egyik legismertebb amerikai újságírója volt, könyvekkel, Pulitzer-díjjal a háta mögött, s gyakorlott manifesztum-író is volt, hisz a harmincas években agrárius nyilatkozatokat is írt, 1940-ben pedig a beavatkozás-párti mozgalom vezető egyénisége lett.

Atlantic Cityben ugyanis nem politikai gondolkodásuk közössége hozta össze a résztvevőket, hanem mindenekelőtt egyetlen konkrét ügyben, a „beavatkozás vagy izolacionizmus” kérdésében elfoglalt beavatkozás-párti álláspontjuk: minden résztvevő úgy vélte, hogy az Egyesült Államoknak tevélegesen Anglia mellé kell állnia a náci Németországgal folytatott háborúban. Más témákat illetően eltérhettek, el is tértek a résztvevők nézetei. Mumford naplófeljegyzéseinek az amerikai résztvevőkről írt sorai számomra azt sugallják,

²⁴ Walter Isaacson: *Kissinger. Életrajz*. Budapest, 2001, Panem-Grafo, 53–55. A Kissinger harvardi tanulmányairól szóló fejezetben rövid alfejezet szól, kissé felszínesen, Elliotttról.

hogy e férfiak nem csupán a statisztái voltak az emigráns kezdeményezésnek, mint olykor a szakirodalom sugallja, hanem markáns alakítói. Magyar olvasóként csak sajnálhatjuk, hogy Jászi nem volt ott Atlantic Cityben (s később a második találkozón sem), így róla Mumford nem készíthetett portrét. Ugyanígy járt a többi jelen nem lévő későbbi aláíró is. A már említett keleti parti egyetemi vezetők mellett hiányzott a találkozóról Dorothy Canfield Fisher, társadalmi aktivista, nevelési reformer, a Montessori-módszer népszerűsítője is, akit az elnök felesége, Eleanor Roosevelt a tíz legbefolyásosabb nő egyikének nevezett akkoriban – talán olasz kapcsolatai miatt került a társaságba, hisz olasz könyvek fordítója is volt.

A névsort még két irodalomtudós nevével kell kiegészíteni: Van Wyck Brooks a század első felének egyik legjelentősebb amerikai kritikusa, irodalomtörténész volt; a „Fiatal Amerikaiak” nevű csoport tagja Lewis Mumforddal együtt. Christian Gauss ellenben bizonyára Thomas Mann révén került a társaságba: ő volt a dékán Princetonban a német író ottani egyetemi alkalmazása idején. Talán a fenti bekezdéseket látva immár elhiszi nekem az olvasó, hogy Jászi Oszkár előkelő névsorba került *Az Ember Városa* aláírójaként. De hogyan kerülhetett oda? Azt hiszem, az a magyarázat, hogy emigráns közép-európai politikusként, kizárható, hiszen a listán nincs cseh, lengyel, román stb. aláíró; ha ez a reprezentatív szempont érvényesült volna a felkéréskor, bizonyára lenne. Az aláírók közt két olyan férfiú is szerepel, akik évtizedes ismeretségben-barátságban álltak Jászival és munkásságát is ismerték: Alvin Johnson és Salvemini. Lehetséges, hogy valamelyikük ajánlotta Jászit a szervezők figyelmébe, mint olyan politikatudóst, akinek a nézetei közel állnak az Atlantic Cityben összegyűltek nézeteihez. Az is lehet, hogy Borgesével is kapcsolatba került már 1940 előtt;²⁵ a *Goliath* fogadtatástörténetét feldolgozó szakem-

²⁵ 1940-ben biztosan megismerkedtek személyesen, hiszen az olasz író előadással szerepelt Oberlinben, épp a *City of Man* megjelenésének heteiben, november elején, azon előadássorozat keretében, amelynek a szövegei utóbb a *Democracy is different: democracy over against communism, fascism, and nazism: a series of lectures at Oberlin college* című kötetben (New York – London, 1941, Harper) jelentek meg.

ber figyelmét elkerülhette Jászi kritikája,²⁶ de a szerzőét nem hiszem, hogy elkerülte.

Egyszóval, jelenleg nem tudható, ki hívta meg, kinek a javaslatára hívták meg Jászit a manifesztum kidolgozó-aláírói közé, s az sem, hogy ez mikor történt. Jászi irathagyatékát a Columbia egyetem Butler-könyvtára őrzi New Yorkban. Ha majd egy kutató átnézi az ottani anyagot a *City of Man* szempontjából is, bizonyára válasz születik e kérdésekre. Még egy jelöltem volna a közvetítő szerepére: Frank Aydelotte. Ő volt ugyanis az előző évben, 1939-ben, még a Swarthmore College (Pennsylvania) elnökeként Clarence Streit *Union Now* című, rendkívüli visszhangot keltő könyvének, s a nyomában szerveződő mozgalomnak a legfőbb amerikai támogatója – s ekként találkozhatott Jászival is, aki szintén híve lett az újságíró külpolitikai javaslatának.²⁷ Streit korábban a *New York Times* genfi, a Népszövetséghez kiküldött külföldi levelezője volt, aki 1939 márciusában adta ki könyvét, megjósolva benne, hogy Hitler rövidesen általános háborút indít Európában, s azt javasolva ellensúlyként, hogy a nyugati világ demokráciái alkossanak föderációt. 1939 decemberében Jászi előadással szerepelt az amerikai politikatudósok éves ülésén, amely a föderalizmus kérdését és Streit javaslatát is tárgyalta,²⁸ a későbbi években pedig szerepet vállalt Streit unionista mozgalmában. Lehetséges, hogy nyilvánvalóvá váló beavatkozás-párti álláspontja okán került Jászi a *City of Man* munkaközösségébe.

²⁶ Matteo Billeri: *Storia di un libro antifascista. Goliath: The March of Fascism* di G. A. Borgese. *Antologia Vieuxseux*, 2012. No. 52. 75–101.

²⁷ „A *Union Now* összetett könyv volt, egy politikatudós professzor szavaival, aki 1939 áprilisában az Oberlin College-ből ismertette: »éles elméjű, realista elemzés, mint Hamiltoné volt, Walt Whitman dús látomásával« vegyítve. A könyv megmozgatta a szíveket. Összegyűjtötte a politikai akaratot.” Joseph Preston Baratta: *The Politics of World Federation*. Vol 1. *United Nations, UN Reform, Atomic Control*. Westport, Conn. – London, 2004, Praeger, 50. A szerző által idézett oberlini professzor Jászi volt.

²⁸ Litván: i. m. 382. Jászinak a Streit-féle mozgalomhoz való viszonyáról lásd Borsody István: *Amerikai évek. Egy magyar federalista írásaiból*. Budapest, 2000, Osiris, 182.

Arról, hogy Jászinak mi volt a véleménye *Az Ember Városa* szövegéről, a bizottság elnökének írott 1940. október 13-i leveléből tudunk meg a legtöbbet.²⁹ A levél vélhetően W. A. Neilsonnak a munka további folytatására felkérő szavaira válaszolt, amelyet Jászi udvariasan, ám elég vehemensen elhárított. Jászi kifogásai egyértelműen a manifesztum gazdasági fejtegetéseire vonatkoznak. „A Manifesto gazdasági része nem fejezi ki az alapvető igazságot. Attól tartok, teljesen marxista kliséket használ, és olyasmikkel vádolja a liberalizmust, amelyekért nem felelős.” „A Manifesto által támogatott gyakorlati eszmény elkerülhetetlenül az egész társadalom kötelező szabályozásához vezetne.” A gazdasági részek elutasítását követően pedig így folytatta a levelét: „Szerettem volna dolgozni az Ön vezetése alatt olyan férfakkal, akikkel kapcsolatban és barátságban vagyok. Szomorúságomat növeli a tény, hogy a jelenlegi légkörben intellektuálisan hajléktalannak érzem magam, és évek óta vágyakozom lelki tűzhelyre, amely erkölcsi, társadalmi és vallási újjáéledést hozna létre, amely nélkül a civilizációnk el fog veszni. A dokumentum erkölcsi, vallási és nemzetközi vonatkozásaiban mestermű, stílusa csodálatra méltó, de gazdasági részében, úgy tűnik, megismétli a marxista tévedéseket. Ilyen körülmények között a Manifestót csak azzal a fenntartással tudtam aláírni, hogy gazdasági következtetéseit újra átgondolják.”

E levélből sajnos nem derül ki, hogy Jászi elégedetlensége *Az Ember Városa* gazdasági részeivel annak a következménye-e, hogy korábbi bírálatát vagy javaslatait nem építették be a Nyilatkozat vagy a javaslatok szövegébe. Lehetséges, hogy így történt; lehet, hogy nem. Ester Saletta, az olasz kutatónő, aki már hivatkozott könyvéhez sok kéziratot átnézett Hermann Broch irathagyatékában, utal arra, hogy Jászi részt vett a Broch által megszövegezett harmadik számú, gazdasági javaslat kimunkálásában. Idevágó mondata így hangzik: „Olyan minőségű szakértő közgazdászok vállalták magukra a feladatot, hogy újra végiggondolják a politika és a munka világa, a személy szociális igazságossága és a gazdasági jóléte közötti kapcsolatokat, mint Jászi

²⁹ Jászi Oszkár kiadatlan levele W. A. Neilsonnak, 1940. október 13. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” felíratú doboz.

Oszkár.”³⁰ A kutató nő bizonyosan látott olyan feljegyzést, levelet, amely Jászinak a közös albizottsági munkában való részvételére utalt. Jászi persze nem volt közigazdász – meglepő, mennyi téves információ kötődik a nevéhez a *City of Man*-ról szóló szakirodalomban.³¹ Későbbi kutatások talán világossá teszik majd, részt vett-e vajon valóban a harmadik javaslat megvitatásában. Mindenesetre, ha részt vett benne, a közreműködése konfliktuózus lehetett.

1940 végén és 1941 elején írott leveleiből azonban úgy látom, Jászi vállalta a *City of Man* szövegét és kíváncsian várta a fogadtatását. November 1-én, még a könyv kézhezvétele előtt írta Csécsy Imrének Budapestre: „Kár, hogy nem küldhetem el kollektív munkánkat *The City of Man*, de úgy látom, hogy a cenzura még a filozófiai tárgyú könyveket sem engedi be.”³² Három nappal később fontos (egyre fontosabbá váló) levelezőtársának, Polányi Mihálynak így írt a Nyilatkozatról angol nyelvű levelében: „Egyébként nincs semmi új vagy nagyon érdekes körülöttünk, kivéve, hogy vezető amerikai tudósok és írók befolyásos csoportja hamarosan közzétesz egy Manifestót, amely az új világrend vezető elveit tartalmazza. Fogok példányt küldeni neked, és jó lenne tudni, hogy mi lesz a visszhangja Angliában.”³³ Sőt, Jászi kiadatlan leveleit olvasva, és ismerve a *City of Man* előkészítő, 1939 májusában elküldött első memorandumot, az is felmerülhet a kutatóban, hogy kimondatlanul talán már erre a kezdeményezésre reflektált 1939 nyarán Csécsynek írva: „Valami új és termékeny szintézis kommunizmus és kapitalizmus között csak

³⁰ Saletta: i. m. 107.

³¹ Lützelner egyik cikke szerint például a fiatal Jászi cionista volt – ez is téves adat. Paul Michael Lützelner: *Nur eine Weltdemokratie kann uns retten*. <http://www.tagesspiegel.de/kultur/nur-eine-weltdemokratie-kann-uns-retten/4453704.html>

³² Ester Saletta könyvében közölt kis Jászi-életrajz ugyan valós adatokat tartalmaz, de csak 1905 előttről, és semmit nem közöl későbbi politikai és tudományos tevékenységéről. Saletta: i. m. 100.

³³ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imrének, 1940. november 1. OSZK Kézirat-tára, 163/1546.

³⁴ Jászi Oszkár kiadatlan levele Polányi Mihálynak, 1940. november 4. OSZK Kézirat-tára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz.

Amerikából indulhatna útra ...”³⁴ Ám az is lehet, hogy e levélrészlet csak újabb érv mellett, hogy Jászi politikai képzelete hasonlatosan működött a manifesztum szervezőivel.

III. A NYILATKOZAT ÉRTELMEZÉSÉHEZ

A könyv címe, a *City of Man*, mint már említettem, Szent Ágoston művére mutat vissza, „Isten városának” és a „földi városnak” a teológiai megkülönböztetésére. A Nyilatkozat szövege azonban, noha hosszas bekezdések foglalkoznak benne a „demokrácia egyetemes vallásának” elképzelésével, nem magyarázza meg, hogyan értették a szöveg megfogalmazói a markáns címadást. Noha fentebb arra utaltam, hogy a cím esetleg Reinhold Niebuhr műveihez köthető, most másik megoldással állnék elő. Mint ismeretes, Thomas Mann *A varázshegy* című regényének nevezetes fejezete viseli a „Civitas Dei és gonosz megváltás” címet. E fejezet jórészt Settembrini és Naphta vitáját foglalja magában, ahol is az utóbbi többek közt azt vetette humanista vitapartnere szemére, hogy társadalmi osztályának, a polgárságnak a célja „a demokratikus impérium, a nemzeti államelv univerzálissá fokozása, a világállam”. Ellenben Naphtának a keresztény középkort és egyben a kommunizmust dicsérő eszmefuttatása arra a következtetésre jut, hogy a *Civitas Dei*t a földön a kommunista terror fogja megvalósítani.³⁵ A regény felől nézve az 1940-es manifesztum címe a Settembrininek tulajdonított program vállalását fejezi ki, hiszen a *City of Man* is a demokratikus világállam létrehozása mellett érvel.

A műnek azonban nemcsak a címe, hanem az alcíme is üzenet: a „Nyilatkozat a világdemokráciáról” angolul egyértelműbben utal az amerikai Függetlenségi Nyilatkozatra, mint magyarul. Borgeséről írott könyvében Luciano Parisi azt vizsgálva, hogyan illeszthető be

³⁴ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imréhez, 1939. június 20. OSZK Kézirattára, 163/1545.

³⁵ Thomas Mann: *A varázshegy*. 2. köt. Ford. Szöllősy Klára. Budapest, 1981, Európa, 83–85.

a manifesztum az olasz író életművébe, arra jutott, hogy csupán néhány témát, gondolatot találni az 1940-es közös szövegben, amely fellelhető Borgese korábbi műveiben (ilyen például a tézis, miszerint Európa klasszikus és humanista szelleme ma mindenekelőtt Amerikában él tovább), viszont későbbi munkái továbbvitték a manifesztum hanghordozását, látószögét és témáit is. Összevetette a *City of Man* Borgese 1943-as *Common Cause* című könyvével, s kiemelte a későbbi mű „millenarista látószögét”, az új hit és a nemzetek fölötti állam szükségességét, és figyelte arra, hogy az író úgy beszél cikkeiben Amerika új értelmiségi bevándorlóiról, mint új alapító atyákról.³⁶ Borgese későbbi könyvének ez a motívuma csak megerősítheti a *City of Man* alcímének a vélhető értelmét: újrakezdésre, s egyben eredeti politikai-vallási programjához való visszatérésre szólítja fel a szöveg az Egyesült Államokat, s ugyanakkor a Függetlenségi Nyilatkozat érvényét kívánja kiterjeszteni az egész Földre.

A világállam létrehozására és a „demokratikus egyetemes vallás” kialakítására való felszólítás láttatja elsősorban a *City of Man* utópikus alkotásnak. Mégis azt állítanám, hogy a Nyilatkozat kiadása reálpolitikai tett volt, amelynek az értelme a megírás és megjelenés hónapjainak politikai kontextusából tárható fel. Mumford életrajzírója csak egy-két mondatnyi figyelmet szentelt, érthető módon, az Atlantic Cityben lezajlott tanácskozásnak, ám lehet, hogy fején találta a szöveget: 1940 júniusában, megszakítva *Faith for Living* című könyvének írását, Mumford találkozott a beavatkozás-párti Borgese-csoporttal a „Nyilatkozat a világdemokráciáról” okán – olvashatjuk az életrajzban –, hogy meggyőzzék az elnököt és a kongresszust, siessenek az ostromlott Anglia segítségére.³⁷ Donald L. Miller e tömör megfogalmazása a „ki a címzett?” kérdésre irányítja a figyelmünket. A válasz pedig az, hogy elsősorban – szűkülő körökben – az amerikai közvélemény, a politikai elit, a kongresszus, a kormányzat, az elnök a címzettje a *City of Man*-nek. Akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy a mű (kettős) utópiája nagyon is konkrét aktuálpolitikai cél ér-

³⁶ Luciano Parisi: *Borgese*. Torino, 2000, Tirrenia Stampatori, 87.

³⁷ Donald L. Miller: *Lewis Mumford. A Life*. New York, [2002], Grove Press, 405.

dekében íródott: megszövegezői meg szerették volna győzni a címzetteket, hogy az Egyesült Államoknak be kell avatkoznia az európai háborúba.

A manifesztum megírása idején Anglia, pontosabban a Brit Birodalom, már egyedül állt szemben a német hadsereggel, amely a kontinensen elkezdte berendezni az uralmát. Sebastian Haffner utóbb így foglalta össze 1940 közepének angol katonai-politikai helyzetét: „Augusztusban, amikor javában tombolt az Anglia feletti légi csata, amelynek kimenetele akkor még nem látszott, és az invázió veszélye fenyegetett (amely ellen az angol szárazföldi erők nem sokat tehettek volna), Churchill már arról beszélt a parlamentben, hogy Anglia és Amerika a közeljövőben egy kicsit *összegabalyodnak*, majd – bursikózból himnikusba váltva – az angol nyelvű demokráciák jövőendő egységéről beszélt, amely egység oly feltartóztatlanul, áldásosan és fenségesen hömpölyög majd előre a világban, *akár a Mississippi*.”³⁸ A német történész (aki már 1940-ben is történész volt: Thomas Mann Atlantic Cityben épp az ő könyvét olvasta, a frissen megjelent *Germany: Jekyll and Hyde* címűt) az angol miniszterelnök szavaiban nagy államférfíui víziót vélt felfedezni Angliáról, amely „két évszázad után, magasabb szinten visszaállítja egységét az elszakadt Amerikával”. Churchill mindent megtett azért, hogy a szavait az amerikai elnök is meghallja. A *City of Man* megfogalmazói ugyanezt szerették volna elérni, csak emelték a tétet világdemokráciáról beszélve.

A háború kitörése két izolacionista évtized után érte Amerikát.³⁹ A közvéleménykutatások szerint a felnőtt lakosság nyolcvan százaléka semlegesség-párti volt. 1939. szeptember 3-án Rooseveltnél elnök kinyilvánította az Egyesült Államok semlegességét. Az 1940-es elnökválasztási kampányban az elnök (de republikánus párti ellenfele is) azt az elvet képviselte, hogy Angliának segíteni kell, de Amerikát távol kell tartani a háborútól. Az utólagos, meggyőző történelmi ér-

³⁸ Sebastian Haffner: *Churchill. Életrajz*. Ford. Győri László. Budapest, 2003, Európa, 156–157.

³⁹ Carl N. Degler: *Az élő múlt. Milyen erők formálták Amerika mai képét?* Ford. Szuhay-Havas Ervin. Budapest, 1993, Európa, 482–492.

tékelés szerint valójában már 1939 novemberétől kezdve, a „fizess és vidd” elvnek a semlegességi törvénybe való beemelésével – amely lehetővé tette a hadviselő államoknak (ténylegesen főként Angliának), hogy amerikai árukat vásároljanak, ha el tudják szállítani – az Egyesült Államok külpolitikája „letért a valódi semlegesség útjáról”,⁴⁰ s e folyamat 1940-ben is folytatódott. A kortársak azonban, különösen az európai emigránsok, nemigen érzékelték a kormányzat fokozatos elmozdulását a beavatkozás felé. Erika Mann, az író lánya azt írta szüleinek 1940 tavaszán, hogy Amerika „this hánytatóan-semleges country”. Májusban Thomas Mann, meghallgatva az elnök rádióbeszédét az európai helyzetről, azt jegyezte fel: „nehezen elviselhető mértékben visszafogott”, s „figyelman kívül hagyja azt a borzalmat, ami Európára vár”.⁴¹

Csak utólag tűnik úgy, hogy 1940-re már eldőlt az Egyesült Államok belépése a háborúba; a kortársak, akár elszigetelődés-, akár beavatkozás-pártiak voltak, nem így látták. Azt hiszem, a *City of Man* elsősorban is nagyszabású szellemi erőfeszítésnek kell tekintenünk, amelyet azért és úgy fogalmaztak meg, hogy meggyőzze az elnököt, a kongresszust, a közvéleményt a beavatkozás szükségességéről. Ennek érdekében emelte ki a szöveg példaként az amerikai történelemből Wilson elnök külpolitikájának idealista elveit, amelyek felelevenítették Amerika küldetésének az első telepésekig visszanyúló vallási gondolatát.⁴² A hír, amelyet a Nyilatkozat megpendített, jellegzetesen amerikai: az Újvilág morális fölénye az Óvilággal szemben, a politika „moralizáló és idealista szemlélete”, a „rendezett, békés világközösség” ideája – Carl N. Degler idézve – „mindig is átítatta az amerikai gondolkodást”.⁴³ Olyan ’nyelven’ szólalt meg tehát a *City of*

⁴⁰ Magyarics Tamás: *Az Egyesült Államok külpolitikájának története*. Budapest, 2014, Antall József Tudásközpont, 278. skk.

⁴¹ Erika és Thomas Mann szavait Tilmann Lahme idézi: *A Mannok. Családrégény*. Ford. Györffy Miklós. Budapest, 2018, Európa, 196., 199. Köszönöm a könyv fordítójának, hogy még kéziratban elolvashattam az engem érdeklő fejezeteket.

⁴² Erről lásd Samuel P. Huntington: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*. Ford. Szabó László Zsolt. Budapest, 2005, Európa, 112., 129., 160.

⁴³ Degler: i. m. 462., 463.

Man, amelyet az elnök is értett. Egyik munkatársa feljegyezte: amikor Roosevelt 1940. december 29-i „kandalló melletti” rádióbeszédét írta – ebben hangzott el a kijelentés, miszerint „Amerikának a demokrácia hatalmas fegyvertárának kell lennie” –, dolgozószobájában „pillantása mindig Woodrow Wilson arkéjére esett, amely ott függött a kandallópárkány fölött”.⁴⁴

Mire Thomas Mann 1941. január 28-i levelével elküldte a november közepén megjelent *City of Man* egy példányát Eleanor Rooseveltnek, az elnök feleségének, addigra az elnök már megtartotta az Unió helyzetéről szóló év eleji kongresszusi szónoklatát, amelyet a „négy szabadságról” szóló beszédként szokás emlegetni.⁴⁵ A diktátor nemzetek és demokratikus nemzetek harcaként értelmezett háború, az Egyesült Államok egyértelmű kiállása az utóbbiak mellett, a belátás, hogy a diktátorokkal való háború nem lesz elkerülhető, a demokráciának a szabadságjogok és a társadalmi igazságosság jegyében történő meghatározása, az Amerika számára elfogadható háború utáni új világregend alapjainak leszögezése olyan szöveggé teszik e beszédet, amely már előre jelzi az amerikai politika visszatérését önnön moralista-idealista hagyományához. Az elnök világossá tette, hogy az Egyesült Államok tudja, milyen felelősséget visel a világ demokráciáiért, a demokratikus életformáért, és harcra késznek mutatta Amerikát saját politikai alapelvei védelmében. A „Beszéd a négy szabadságról” a beavatkozás nagy ívű előzetes indoklása, de nem a bejelentése. Roosevelt szövege, *Az Ember Városa*val összevetve, realistább, prózaibb és liberálisabb, sőt, azt hiszem, bölcsőbb is. A manifesztum egyediségét épp eszmei keverék mivolta, költői ereje és idealista lendülete biztosítja.

A *City of Man*-ról szóló szakirodalom legerősebb állításokat megfogalmazó darabja, Adi Gordon és Udi Greenberg tanulmánya azért

⁴⁴ Robert E. Sherwood: *Roosevelt és Hopkins*. Ford. Rakovszky Zsuzsa. Budapest, 1989, Magvető, 33–34.

⁴⁵ Franklin D. Roosevelt: *Beszéd a négy szabadságról*. In Bódy Pál – Urbán Aladár (szerk.): *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez*. Budapest – Pécs, 2001, Dialóg Campus, 352–355.

tartja nagy jelentőségű szövegnek a Nyilatkozatot, mert a későbbi hidegháborús ideológia „előképének”, „csírájának” tekinti. „Azáltal, hogy az Egyesült Államokat az antitotalitárius és keresztény küldetés középpontjába helyezi, a *City of Man* felfedi, hogy a hidegháború ideológiája a megbékítési politika válságából született. A Pax Americana állítólagos szükségessége, az Egyesült Államok azonosítása a nyugati civilizáció örökségével, az erős amerikai demokratizáló küldetés támogatása a világban, mind a hidegháború ideológiájának kulcselemei.”⁴⁶ Noha a szerzőpárosnak igaza lehet, amikor írásuk rámutat a manifesztum és a hidegháborús szövegek közötti diszkurzív folytonosságra, mégis anakronisztikusnak tűnik a kijelentésük. Ahhoz, hogy hidegháború legyen, úgy kellett, hogy véget érjen a világháború, ahogyan véget ért. Nem a megbékítési politika válságából született a hidegháború ideológiája, mert a két eseményt évek választják el egymástól, méghozzá milyen évek! A világháború évei. Mégis fontos az izraeli szerzőpáros tézise, mert rávilágít, hogy a *City of Man* nem eszmetörténeti zárvány, s nem lehetetlen, hogy érvelése hatással volt az amerikai külpolitikát befolyásoló későbbi írásművekre.

Összegezve, Paul Michael Lützeler szavaival: a *City of Man*-nek „két dimenziója van: politikai és utópisztikus. A politikai az amerikai közvélemény meggyőzésével törődött, hogy belépjen a Hitler elleni háborúba. Az utópista elem akkor válik világossá, amikor a szerzők felvázolják politikai és társadalmi filozófiájukat, amelyet a nemzeti-szocialisták és fasiszták rasszizmusa és imperializmusa, valamint a sztálinizmus által népszerűsített kommunista utópia elleni ideológiai küzdelemben használnak.”⁴⁷ Valójában az utópikus dimenzió sem független a manifesztum megfogalmazásának konkrét politikai helyzetétől. A *City of Man* jellegzetesen a német–szovjet szerződés utáni, a Szovjetunió német megtámadása előtti időszak politikai szövege. A paktum 1939-es megkötése, majd Lengyelország össze-

⁴⁶ Gordon–Greenberg: i. m. 693. Megbékítési politikának az 1938-as müncheni egyezményhez vezető angol–francia külpolitikát nevezték, amely Hitler területi igényeinek teljesítésével próbálta elkerülni a háborút.

⁴⁷ Lützeler: i. m. 69.

hangolt megszállása láthatóbbá tette a náci és a szovjet politika és társadalomszervezés hasonlóságát. Napokkal a német–szovjet szerződés híre után Thomas Mann arról írt naplójában, hogy látszólagos a különbség náciizmus és bolsevizmus között, és természetes módon találtak egymással kapcsolatot. A paktum rendkívüli veszélyre hívta fel a figyelmet: „Ha összeáll ez a csaknem háromszázmillió embert szám-láló tömb, akkor aligha képzelhető el, hogy a »civilizáció«, amely egy hosszú háború során szintén nem marad azonos önmagával, képes legyen azt úgy legyőzni, hogy a maga föltételeit diktálhassa.”⁴⁸

A *City of Man* olyan politikai helyzetben fogalmazódott meg, amelyben fenyegető lehetőségnek tűnt, hogy a náci, fasiszta és kommunista diktatúrák összefogva vívnak háborút a demokratikus világ ellen. E félelem nélkül nem érthető meg igazán a Nyilatkozat apokaliptikus látószöge és olykor patetikussá váló hangneme. Nem lehetetlen, hogy a német–szovjet paktum teremtette helyzet politikaelméleti következményének tekinthetjük a totalitarizmus fogalmának a használatát is. E kategória – a náci, fasiszta és kommunista rendszerek és ideológiák együttes elnevezése – évtizeddel korábban kezdte nemzetközi karrierjét, s még előtte állt több évtizedes későbbi sikertörténetének. A manifesztum szakirodalmának több darabja is nagy jelentőséget tulajdonít a fogalom jelenlétének a szövegben. „A *City of Man* már tudott a totalitarizmus elméletéről, amely majd tíz évvel később virágzott ki teljesen Hannah Arendt totalitarizmus-tanulmányában” – írja például Lützeler.⁴⁹ Nem kutattam a fogalom történetét, de úgy vettem észre, néhány évvel korábban magyar politikai szövegekben már magától értetődő módon használták a kifejezést, például Jászi Oszkár is.⁵⁰ Inkább arra hívnám fel a figyelmet, hogy a fogalomhasználat összefügg a politikai helyzettel, amelyre reagálnia kell.

⁴⁸ Thomas Mann: *Naplók*. I. köt. 582.

⁴⁹ Lützeler: i. m. 78.

⁵⁰ Jászi Oszkár: Az elárult forradalom. Trockij vádirata Sztálin ellen. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttony, 176. E tanulmány eredetileg 1937-ben jelent meg.

Néhány évvel később, amikor a Szovjetunió már háborús szövetségesként harcolt az Egyesült Államok mellett, Borgese, már említett *Common Cause* című könyvében, továbbra is „egy új hit és egy új nemzetek fölötti állam” szükségessége mellett érvelve, már így módosította a korábbi manifesztum vízióját: „A nemzetek fölötti állam legitim lehet, ha biztosítani fogja a polgárainak a szabadságot, amely a nyugati államokban érvényesül, és az elosztó igazságosságot, amelyre a szovjet társadalomszerveződés törekszik.”⁵¹ Az olasz szerző, akárcsak korábban az 1940-es Nyilatkozat, nagy alapelvek kifejezőiként beszélt az egyes államokról: Anglia és az Egyesült Államok a szabadság, a náci és fasiszta államok a barbárság képviselői voltak és maradtak, a Szovjetunió jelentését azonban át kellett értelmezni az új politikai helyzetnek megfelelően. A *City of Man* még „törvényszerűnek” és „a sötétség” jegyében állónak nevezte Hitler és Sztálin paktumát. Az ilyesfajta átértelmező munka, persze, a hatást elérni kívánó politika mindennapi velejárójának tűnik.

Mint említettem, *Az Ember Városa* két utópikus 'csomagot' foglalt magában: a világállamot és az „egyetemes demokratikus vallást”. Miért is kellett, hogy utópikus mű legyen e manifesztum, ha aktuálpolitikai célok elérése érdekében íródott? A kérdésre a szöveg azon részeiben találhatjuk meg a választ, amelyek vallásnak nevezik a náci-fasiszta ideológiát, s fanatikusoknak a híveit. Úgy tűnik, a Nyilatkozat szerzői ezzel az új vallással („a gyűlölet vallásával”) hasonló erejű látomást kívántak szembeállítani: a világdemokrácia és az „egyetemes demokratikus vallás” utópiáját. Érdekes fényt vet a *City of Man* elhatározott, vállalt utópikusságára az Ilaria de Seta Borgese-könyvében részleteiben idézett „titkári jelentés”, az olasz író publikálatlan feljegyzése 1940-ből (tudniillik a manifesztum kidolgozását vezető bizottságnak Borgese volt a titkára). „Formát adni a váagnak, úgy tűnik, elkerülhetetlen előfeltétele annak, hogy az emberi cselekvés egyirányú és egyérzésű legyen. Túl érzékenyekké, túl tudatosakká váltunk az utópizmus terhéhez.” Borgese, úgy tűnik, tisztában volt az utópizmus kockázatával, de szükségesnek vélte az „egyirányú és

⁵¹ Idézi Parisi: i. m. 85.

egyérzésű cselekvés” érdekében. S remélte, hogy az utópia megvalósul majd „nem túl távoli helyen, amely lehet Amerika, és a nem túl távoli jövőben, ami lehet, hogy a mi századunk”.⁵²

A két utópikus csomag közül a világállamé érthetőbb. Valójában globális, decentralizált államszövetséget takar, az államok államát, amelynek a berendezkedési modellje Svájc és még inkább az Egyesült Államok federatív demokráciája. Ahogyan Lützeler írja: „A világállam legfelsőbb kormányzatának tisztán felügyelő szerepe volna, és a demokratikus elvek érvényesítését biztosítaná.”⁵³ A világállam tervezete válaszul született egyrészt a világháborúra, amennyiben a világállam a világbéke biztosítója lehetne, másrészt a nemzetállamra (a nemzetállami önzésre) mint problémaforrásra, ugyanis a manifesztum szerzőinek meggyőződése volt, hogy „a nemzetállamok kora véget ért”. Noha tekinthetjük a világállamot utópikus eszmének, azt hiszem, realista megfontolásból nőtt ki. A szerzők a náci-fasiszta diktatúrák háborús célkitűzésének a megfordítását hajtották végre: az ideológiai háborúként értett világháború végén a győztes hatalomnak vagy hatalmaknak alkalmuk lesz a saját ideológiájuk szerint kialakítani az új világrendet, s ha a győztes az Egyesült Államok lesz, akkor alkalma lesz a demokratikus-federatív világrend létrehozására, vagy fogalmazunk így: győztesként kikényszerítheti a demokratikus-federatív globális államszövetség létrejöttét. A *City of Man*, mondhatni, arra kívánta rávenni Amerikát – s ez már valóban idealista célnak tűnik –, hogy ne birodalomként viselkedjen majd győztes hatalommá válva, hanem az eljövendő világállam modelljeként és önnön politikai rendszere globális kiterjesztőjeként.

A manifesztum értelmezői általában tanácstalanabbak a másik utópikus csomag magyarázatakor. A kiindulópont, mint a szövegből kitűnik, az a belátás lehetett, hogy egyrészt a demokráciának vallási magja, eredete van, másrészt megújításra szorul mindenütt a világon, még az Egyesült Államokban is. Így a demokrácia újra-meghatáro-

⁵² Ilaria de Seta: *American citizen. G. A. Borgese tra Berkeley e Chicago (1931–52)*. Roma, 2017, Donzelli, 63.

⁵³ Lützeler: i. m. 77.

zásának a részeként igyekszik a szöveg újragondolni demokráciának és vallásnak a viszonyát. Úgy látom, noha ezúttal bizonytalanabb vagyok, mint a világállamról írva, hogy ismét az amerikai modell kiterjesztésén munkálkodik: a demokrácia polgári vallásának (*civil religion*) a kialakítása mellett érvel, amely a felekezetiségtől visszatisztított kereszténységgel volna többé-kevésbé azonos, tehát nem katolikus, nem protestáns stb. kereszténység volna, amely így, visszatisztítva az istenhitre, képes volna más visszatisztított vallásokkal való együttműködésre. Azt hiszem, ez az elgondolás *Az Ember Városa* leginkább támadható része. Mégsem a bírálatába szeretnék belebocsátkozni. Azt szeretném megérteni, miért láthatták szükségesnek a kialakítását. A már idézett izraeli szerzőpáros válaszát idézem: „A manifesztum írói szerint a fasizmus ereje és vonzereje spirituális energiáján nyugszik: világi vallás, amely fanatikus odaadást követel.” A Nyugat azért bizonyult gyengének vele szemben, mert szekuláris kultúrája volt. „A demokrácia tehát csak akkor élheti túl az ellenfeleit, ha hozzájuk hasonlóan vallássá válik.”⁵⁴

Ironikus helyzet, hogy miközben a magyar nyelvű világhálón csak antiszemita portálokon kerül szóba a *City of Man*, mint a „zsidó viláögsszeesküvés” létének bizonyítéka (annak köszönhetően, hogy az aláírók némelyike zsidó származású volt), addig Adi Gordon és szerzőtársa hosszan bírálja a zsidó vallás szövegbeli kritikáját, amely szerintük nem tudta elrejtetni az ellenszenvet, amit a szerzők a zsidósággal kapcsolatban éreztek. „Zsidó szerzők részvétele ilyen állítások megírásában, a náci üldöztetés legsötétebb éveiben, zavarba ejtő” – terjesztik ki bírálatukat a szerzők a szövegen túl a megfogalmazókra is.⁵⁵ Mivel a Nyilatkozat párhuzamosan bírálja az ortodox zsidó és a keresztény vallásokat / egyházakat, azt hiszem, akár azt is mondhatnánk, a szerzők a katolicizmus és a protestánság iránti ellenszenvüket sem igen tudták elrejtetni. Mindazonáltal érthetőnek tartom, ha valaki katolikusként, protestánsként, vagy zsidó vallásúként bántó-

⁵⁴ Gordon–Greenberg: i. m. 689.

⁵⁵ Uo. 690. Ha azok a bizonyos állítások valóban károsak, akkor, gondolom, a nem zsidó származású szerzők részvétele is zavarba ejtő.

nak látja a manifesztum egyházkritikai bekezdéseit. Éppen ezért kétséges a *City of Man* elgondolása az „egyetemes demokratikus vallásról”: úgy tűnik, csak a vallásfelekezetek sérelmére lehetne kialakítani.

A manifesztum elemzői általában rendkívül eltérően ítélik meg a szöveg stílusát és politikai-eszmei irányultságát. Luciano Parisi így ír kis Borgese-könyvében: „A *City of Man* sikeres mű: józan módon magyarázza el a náciizmus és fasizmus elleni harc ideális okait, és bátor politikai célokat ajánl, de nem megvalósíthatatlanokat: az Egyesült Államok [háborús] beavatkozását, a szociáldemokrata politika bevezetését Európában és Észak-Amerikában a háború után.”⁵⁶

A szerző mellőzi a Nyilatkozat utópizmusát, a világállam és az egyetemes demokratikus vallás elképzelését – e témákkal csak Borgese következő könyve, a *Common Cause* kapcsán foglalkozik. Vele ellentétben a Gordon–Greenberg szerzőpár konzervatív műnek tekinti a *City of Man*-t, amelyet „apokaliptikus nyelven” fogalmaztak. Idevágó téziséük így hangzik: „Míg a legtöbb európai konzervatív gondolatot 1940-ig felszívták magukba a tekintélyelvű rezsimek, a Nyilatkozat ritka kísérlet volt egy konzervatív, demokratikus, határozottan náciellenes pozíció kialakítására azáltal, hogy átfogalmazta mind a totalitárius válságot, mind az Egyesült Államok szerepét a világban.”⁵⁷

Miféle mű tehát *Az Ember Városa*? Józanul magyarázó vagy apokaliptikus nyelvezetű? Szociáldemokrata vagy konzervatív?

Azt hiszem, ez is, az is. Stílusa éppolyan vegyes, mint eszmei összetétele. Parisi megjegyzése, miszerint a manifesztum a szociáldemokrata politikát ajánlja a háború utáni világnak, történetietlennek tűnik. A szociáldemokrácia a két háború között államosító, az irányított gazdaság eszményét követő politikát jelentett, ahogyan azt 1945 után az angol Munkáspárt kormányra kerülve igyekezett is megvalósítani. A Nyilatkozat ajánlata viszont olyan se kapitalista, se kommunista, de a magántulajdon szentségéhez ragaszkodó, nem igazán kidolgozott „harmadik utas” elképzelés, mint amilyen később Wilhelm Röpke jóval kimunkáltabb közgazdasági javaslata volt. A német

⁵⁶ Parisi: i. m. 85.

⁵⁷ Gordon–Greenberg: i. m. 683.

közgazdász – aki magát „revizionista liberálisnak” nevező keresztény gondolkodó volt – könyvében hivatkozott is a *City of Man*-re, mint rokon kísérletre.⁵⁸ Parisi mondata úgy volna helytálló, ha így szólna: a manifesztum olyan politika bevezetését ajánlotta a háború utáni Európa és Észak-Amerika számára, amely a hatvanas-hetvenes évek „szociáldemokrata konszenzusa” felé mutatott.⁵⁹ Persze, e konszenzus felé nemcsak szociáldemokrata, hanem olykor kereszténydemokrata politika vezette a nyugati társadalmakat.

Nem alaptalan Gordon és Greenberg tézise sem *Az Ember Városa* konzervatív jellegéről, noha olykor konzervatívnak néznek liberális érveket is. „A szöveg tele van klasszikus konzervatív állításokkal: a család és a magántulajdon mint a civilizáció pillérei, a kereszténység alapvető szerepe a legitim politikai rend létrehozásában, ellenállás a nagyszabású gazdasági tervezéssel szemben, a hagyományos értékek megromlása a tömegfogyasztás és az iparosodás korában.”⁶⁰ A magántulajdon szentsége kifejezés az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatából származik, amely igazán nem konzervatív dokumentum. A nagyszabású tervezés gondolatát – kézenfekvő módon – liberálisok is bírálták a harmincas években, sőt olyan liberális szocialisták is, mint Jászi Oszkár. A szöveg leginkább konzervatívnak nevezhető szakaszai szerintem nem a tulajdonról, a családról, még csak nem is a vallás megalapozó szerepéről szólnak (konzervatívok nemigen szoktak javaslatot tenni a meglévő vallások meghaladására, mint a *City of Man*), hanem azok a kultúrkritikai fejtegetések, amelyek a gépkorszak, a metropoliszok, a tömegember, az értékrelativizmus kultúráját bírálják, s azok a filozófiai antropológiai passzusok, amelyek a társadalom barbár késztetéseivel, az embernek az erőszak iránti vonzódásával vetnek számot.

⁵⁸ Wilhelm Röpke: *A harmadik út (Korunk társadalmi válsága)*. Budapest, 1943, Aurora, 191.

⁵⁹ Ralf Dahrendorf: *A modern társadalmi konfliktus*. Ford. Ecsedy Csaba. Budapest, 1994, Gondolat, 188–189.

⁶⁰ Gordon–Greenberg: i. m. 683.

A modern politikai szövegeknek normál állapota a kevert jelleg. Minél több politikai ellenféllel szemben érvel egy-egy írásmű, annál nagyobb az esély arra, hogy 'soknyelvűvé' váljék. Márpedig a *City of Man* sokféle politikai ellenfelet bírál. Fentebb már idéztem Borgese kéziratos, 1940-es „titkári jelentését”. Ugyanazon szövegből származik az itt következő talányos felsorolás is, amely valószínűleg azon kifogásokat listázza, amelyek a Nyilatkozat valamely korábbi, nem ismert szövegváltozatát érték, talán a későbbi aláírók részéről az előkészítés fázisában. „I. Utópizmus. II. Túlzott optimizmus Amerikával, lesajnálás Angliával szemben. III. Antiliberalizmus. IV. Túlzott antimarxizmus – túlzott marxizmus. V. Nem diplomatikus beállítottság Dél-Amerikával szemben. VI. Antikatolicizmus.”⁶¹ Jászi, mint emlékezhethetnek rá, Neilsonnak írott levelében a harmadik és negyedik pontban marasztalta el a *City of Man*-t: igaztalannak ítélte antiliberalizmusát, túlzottnak a marxista klisék használatát. Borgese jelentése arról tanúskodik, volt, aki a marxizmus bírálatát sokallta a szövegben. A közös nyilatkozatok ritkán mentesek az önellentmondásoktól, s lehet, hogy szinte valamennyi aláíró elégedetlen velük egyik vagy másik részletük miatt.⁶²

Az *Ember Városa* bírálja ugyan a „dogmatikus”, az „elfajzott”, a „degenerált” liberalizmust, mégsem nevezném antiliberális fejtegetésnek. Az idézett jelzők arra utalnak, hogy a szerzők a liberalizmus történetének azon (*laissez-faire*) szakaszát utasították el, amelyben végletes individualizmussá változott, és igazolta a kizsákmányolást. Ám a szöveg semmit nem kíván visszavenni a nyugati világ szabadságjogaiból és intézményrendszeréből, épp ellenkezőleg, kiterjeszteni szeretné őket a Föld egészére. Amikor a Nyilatkozat azért bírálja például a liberalizmust, mert elvei lehetővé teszik az erőseknek, hogy elvegyék a gyengék szabadságát, akkor az egyéni szabadság, azaz liberális érték védelmében érvel. A kulcsmondat talán ez: „A nyugati

⁶¹ Ilaria de Seta: i. m. 63.

⁶² Maga Jászi is „kompromisszumos”-nak nevezte a *City of Man* szövegét. Lásd Jászi Oszkár levele Kolnai Aurélnak, 1942. szeptember 24. „Sorai ismét választ követelnek.” Jászi Oszkár és Kolnai Aurél levelezéséből. *Világosság*, 1997/5–6. 85.

civilizáció hanyatló szakaszában a fegyelem és lojalitás követelményére épülő, közös célra irányuló demokrácia helyét az elfajzott liberalizmus vette át, amely korlátlan szabadságot követelt mindenki számára...” A *City of Man* írói úgy látták, hogy ez a korlátlan szabadság veszélyezteti a demokrácia közös célját, a gyengék szabadságát, igazolja az igazolhatatlan kizsákmányolást, és akaratlanul megteremti a náci-fasiszta forradalmak előfeltételeit. Az *Ember Városa* ugyan nem liberális szöveg, de szerzői számára a demokrácia nyugati világban megvalósult formájának a megvédése-megújítása a legfőbb szempont, márpedig e formát általában liberális demokráciának nevezzük.

IV. JÁSZI OSZKÁR NÉZETEI ÉS AZ EMBER VÁROSA

A Nyilatkozat sok témája és érve lehet ismerős Jászi amerikai éveinek írásműveiből és leveleiből. Közismert, hogy föderalista volt már budapesti éveiben is, „a nemzeti szuverenitások önző rendszerének” kritikusa, a „Dunai Egyesült Államok” elképzelésének megfogalmazója. Tizenegynéhány évvel ezelőtt kétnyelvű kiadásban jelent meg *The United States of Europe* című, vélhetően 1927-ben írott befejezetlen tanulmánya,⁶³ amely a föderalista eszmét a kontinens egészére kiterjesztette. E gondolat publikált írásaiban is megjelent: már egyik 1923-ban, még Európából való kivándorlása előtt megjelent amerikai tanulmányában írt arról, hogy demokratikus népek konföderációjává kellene alakulnia Európának, az Egyesült Államok vagy a Brit Nemzetközösség mintájára.⁶⁴ Egyik első oberlini előadását 1923-ban éppen az Európai Egyesült Államok eszméjéről tartotta.⁶⁵ Már esett róla szó, hogy 1939-ben Clarence Streit azonnali atlanti föderációt

⁶³ Oscar Jaszi: *The United States of Europe* / Jászi Oszkár: *Európai Egyesült Államok*. Ford. Strausz Erzsébet. Budapest, 2006, Magyarországi Európa Társaság.

⁶⁴ Oscar Jaszi: *Dismembered Hungary and Peace in Central Europe*. *Foreign Affairs*, Dec. 15, 1923, 270–281.

⁶⁵ Litván: i. m. 251.

sürgető javaslata hívévé vált, s a későbbi években részt vett mozgalmának vezetésében is. Tudtommal világföderációról 1940 előtt nem írt.

Sokakkal együtt Jászi is elkerülhetetlennek tartotta az újabb, európai kiindulású világháborút, amiből következően egyrészt katasztrofista látószögből szemlélte a világ eseményeit, másrészt kétesnek ítélte a pacifizmust. A példám 1936-ból való, Polányi Mihálynak írt leveléből: „Mert rettenetesen válságos időknek nézünk elébe. Pesszimizmusom napról-napra növekszik az európai dolgokkal szemben és az új világháborút kikerülhetetlennek tartom. [...] A fascista infekció virulenciája még nem érte el tetőpontját, míg a demokratikus pacifista államok egyre gyávábbak és megalkuvók. A Népszövetség pusztá hipokrizisben merült el. Minden amerikai törekvés közös célja Amerika neutralitását megőrizni az európai pestissel szemben, melyet itt mindenki feltartóztathatatlanak tart; ámde alig hiszem, hogy Amerika semleges maradjon egy világégéssel szemben.”⁶⁶ Mint látható, a levélíró – mint majd később a *City of Man* szövege – gyengének tartotta az európai demokráciákat arra, hogy megállítsák a fasizmust, és illúziónak tartotta az amerikai izolacionizmust. A naiv amerikai pacifizmust már húszas évek végi írásaiiban is bírálta Jászi. *A béke útja* című cikke (amely angolul is megjelent) így fogalmazott: „Amerikában igen elterjedt típus azoké az embereké, akik tele vannak jóindulattal és a béke iránti lelkesedéssel, ami pedig komoly akadály a békének, mert az ilyenek anyagi naivsággal szemlélik a jelenkori események borzalmas folyását.”⁶⁷

Ugyanakkor, akárcsak a későbbi Nyilatkozat, Jászi is az „Amerikai Álom”-ban ismerte fel az európai totalitárius eszmék ellenszerét. Brüsszelben élő szocialista barátjának, Rónai Zoltánnak írt 1938-as levelében azt fejtegette, hogy sem a liberális demokrácia, sem a marxizmus nem tud ellenállni Európában „a fascista rohamnak”, mert elvesztették erkölcsi értékeiket és ideológiai dinamikájukat. „Míg egy új tömegvallás nem születik meg, a fascista rohamot nem

⁶⁶ Jászi Oszkár válogatott levelei. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 383–384.

⁶⁷ Jászi Oszkár: *A béke útja. Századunk*, 1929/1. 31–33., 32. p.

lehet visszatartani. Amerikában annyiban jobb, hogy a kereszténység, sőt a zsidóság egy része is még mindig szocialis erőt képvisel és az American Dream (az egyenlőség és szabadság hite) még nem halt meg.”⁶⁸ E mondatokban nemcsak az ’amerikai értékeknek’ mint elenszérumnak a felismerése érdekes, hanem két további mozzanat is, amelyek szintén a majdani manifesztumra emlékeztetnek: egyrészt a vallásosság társadalmi jelenlétének a demokráciát biztosító voltát állapítja meg a levél, másrészt megfogalmazza a követelményt, miszerint „új tömegvallást” kell a faszizmussal szembeállítani.

Bolsevizmus és fasizmus, marxizmus és nácizmus viszonyát is ahhoz hasonlóan látta Jászi már a húszas-harmincas években, mint ahogyan *Az Ember Városában* szerepel. 1927-es *Korunk*-cikke, *A demokrácia krízise. Fasizmus és bolsevizmus között*, még inkább strukturális hasonlóságukat és egyaránt szabadságellenes természetüket emelte ki. 1930-ban szemrehányóan róttá meg budapesti barátját, ügyvivőjét, Csécsy Imrét: „nem vagy képes észrevenni a fascizmus és a bolsevizmus lélekazonosságát.”⁶⁹ 1936-ban Halasi Bélának írja, hogy „a Fascizmust én is az *Urböse*-nek tekintem”, a folytatásban liberális szocialistának nevezve magát hosszan, kíméletlenül bírálja a marxizmust és a bolsevizmust, utóbbit az előbbi logikus folytatásának tekintve, s végül így zárja a fejtegetést: „A fascizmus, nem kis részben, a marxizmus szülötte.”⁷⁰ 1938-ban Kolnai Aurélnak írt levelében a fasizmust a marxizmus mostohatestvérének nevezte.⁷¹ Mindebből következően Jászi még kevésbé lepődött meg az 1939-es német–szovjet paktumon (pontosabban az előkészítés hírére), mint Thomas Mann, ám éppúgy félelemmel töltötte el. Csécsy Imrének írott leveléből idézek: „Különben – mint féltem – úgy látszik, hogy a nácizmus és a bolsevizmus a jövőben találkozni fognak.”⁷²

⁶⁸ Jászi Oszkár kiadatlan levele Rónai Zoltánnak, 1938. november 4. OSZK Kézirat-tára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz.

⁶⁹ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imréhez, 1930. április 18. OSZK Kézirat-tára, 163/1539. —

⁷⁰ Jászi Oszkár válogatott levelei, 386–387.

⁷¹ Jászi Oszkár levele Kolnai Aurélhoz, 1938. október 10. *Világosság*, 1997/5–6. 76.

⁷² Jászi Oszkár válogatott levelei, 427.

Nem ismerem eléggé Jászi harmincas évekbeli angol nyelvű tanulmányait, cikkeit ahhoz, hogy megállapítsam, mennyire voltak jelen bennük a levelekben előforduló éles megfogalmazások. Mindenesetre Menczer Béla, Jászi újságíró-történész unokaöccse, „Bread far from my cradle” című kiadatlan önéletírásában azt állította, hogy éppen ez volt Jászi legfontosabb amerikai témája: „Jászi a két háború között bizonyosan hatással volt az amerikai gondolkodásra. A Hamilton Fish Armstrong szerkesztette Foreign Affairs-ba írott cikkei széles körben hivatkozottak voltak, és ő volt az első európai az Egyesült Államokban, aki Amerikát a bolsevizmus, a fasiszmus és a nácizmus iránti helyzetének tisztázására ösztönözte.”⁷³ E sorok ugyanarra intenek, mint maga *Az Ember Városa*: lehetséges, hogy Jászi amerikai munkásságából az emigráns politikával kapcsolatos cikkeknél fontosabbak a korszak aktuális politikai-politikaelméleti témáiról szóló írásai. Nagyszabású kritikájában, melyet Walter Lippmann *The Good Society* című jelentős könyvéről írt, mindenesetre totalitárius államnak nevezte a Szovjetuniót,⁷⁴ azon átfogó kifejezést használva, amellyel más cikkeiben a fasiszta rendszert illette.⁷⁵ 1939-es oberlini beszédében a bolsevizmusra és a fasiszmusra egyaránt vonatkozik a totalitarizmus fogalma.⁷⁶

A meggyőződés, hogy a nácik, a fasiszták voltaképpen nihilisták, éppúgy megjelenik Jászi 1940 előtti írásaiban, leveleiben, mint a *City of Man*-ben. Elismerő bírálatot írt Rauschning *Die Revolution des Nihilismus* című könyvéről, amelynek szóhasználata később hatással volt a manifesztum megfogalmazásaira is. A nihilizmus fogalma már jóval korábban felbukkant Jászi írásaiban. 1919-es bécsi emigrációs naplójában a marxizmus, a bolsevizmus nihilizmusáról írt, amely ott a történetfilozófiai-politikai cél és eszközrendszer amorális voltát je-

⁷³ Menczer Béla: *Bread far from my cradle*. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, rak-tári jelzet: V. 5406.

⁷⁴ Jászi Oszkár: A jó társadalom. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttorony, 251–263., 262. p.

⁷⁵ Jászi Oszkár: *Az elárult forradalom*, 176.

⁷⁶ Jászi Oszkár: Kenyér és szabadság. In uő: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttorony, 264–269., 268. p.

lentette.⁷⁷ A Rauschning-kritikában a nihilizmus főként – az erkölcs felfüggesztésén túl – „a teljes közös keresztény és európai hagyaték” lerombolásának szándékát fedi.⁷⁸ A téma azért volt rendkívül fontos Jászi (majd *Az Ember Városa*) számára, mert nemcsak az ellenfél / ellenség, hanem a saját társadalom belső problémája is volt. 1939-ben Jászit felkérte a Harvard University Press egy Deák Ferencről megírandó monográfiára. Ha tehetné, egészen másról írna, számolt be a felkérés visszautasításáról Csécsynek írt levelében: „Ha tehetném ... inkább írnék egy könyvet a Zsidókérdésről, vagy a Természetjogról, melynek elpusztítása Spinoza, Marx és Freud által egyik fő oka annak az erkölcsi nihilizmusnak, melybe jutottunk, s mely még nem érte el tetőpontját.”⁷⁹

Az Atlantic Cityben rendezett találkozóra szóló meghívólevél azon részlete, amely az értelmiség sok évtizedes hibáit emlegeti, ugyanezt a témát bontja ki: „végzetes hibának bizonyultak a bomlasztó filozófiák, a közömbös tudományok, a dekadens esztétika, amelyek aláásták a kultúra és a civilizáció rendjét” – olvassuk a szövegben. Az erkölcsi relativizmushoz vezető elméletek bírálata Jászi harmincas-negyvenes évekbeli leveleinek az egyik *Leitmotivja*. A relativizmus nyitott utat ugyanis nézete szerint az akarat-, erő- és erőszakelvű politikai eszmék terjedésének, s a relativizmus teszi bizonytalanná, gyengévé az erőszakelvű politika demokratikus ellenfeleit. Meghaladása tehát a totalitarizmus legyőzésének a szellemi előfeltétele. Részben ugyanehhez a témához kötődik a machiavelista politika elítélésének a kérdése is, amely ugyancsak közös vonás Jászi műveiben és a *City of Man*-ben, hiszen e kifejezést az amorális,

⁷⁷ Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Sajtó alá rend. Litván György. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete, 55.

⁷⁸ Oscar Jászi: Die Revolution des Nihilismus. By Hermann Rauschning. *The American Political Science Review*, 1939. No. 4. 691–692., 692. p.

⁷⁹ Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1939. május 7. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz. Hat nappal későbbi, ugyancsak Csécsynek szóló levelében kissé másként írta meg a kiadói felkérés történetét, de ugyanúgy, mi lenne, amit szívesen megírna, ha tehetné: „egy végső harc marxizmus, freudizmus és egyéb relativizmus ellen”. Lásd Jászi Oszkár válogatott levelei, 423.

erőszakelvű politikára, politikafelfogásra értették. Ugyanoda mutat tehát a nihilizmus, a relativizmus és a machiavellizmus tárgyalása: az erkölcsi szempont, erkölcsi érték felfüggesztésének, elbizonytalanításának a szellemi-politikai jelenségéhez.

Látni kell, hogy a manifesztum szerzői, így Jászi számára is a náci-fasiszta diktatúrák háborújának a tétje jóval nagyobb volt, mint a régi háborúké, ahol az dőlt el, mely állam tesz szert újabb területekre és alattvalókra. Úgy vélték, hogy a náci-fasiszta diktatúrák győzelme a jelenlegi civilizáció bukását jelentené; minden megváltozna: a lehetséges életformák, az értékek, a magatartásmódok. Nem egy-egy állam vagy terület lakossága lenne a vesztes, hanem a demokratikus életforma bukna és tűnne el a világból. Ez a magyarázata a szövegek katasztrofista látószögének, apokaliptikus nyelvezetének. „Nem tudom, hogy mi fog kijönni ebből a rettenetes káoszból – írta 1940 nyarán Jászi budapesti barátjának, Supka Gézának –, de egy bizonyos és ez az, hogy egy új világ fog megszületni ... Az európai egység létre fog jönni akár demokratikus federalizmus, akár militarista diktatúra formájában...”⁸⁰ Így látták ezt a *City of Man* szervezői is. Amikor Jászi e júliusi levelet megfogalmazta, már bizonyára tudott a kezdeményezésről. A levél mégis Clarence Streit uniós tervének, mint megoldásnak a dicséretével folytatódott.

Ahogyan a manifesztum gazdasági részei a kapitalizmus és kommunizmus közötti „harmadik utat”, az egyéni szabadság és a társadalmi igazságosság megfelelő egyensúlyát keresték, úgy kutatta Jászi is ugyanezt, emigrációja kezdetétől fogva. Politikai gondolkodása a legkidolgozottabb formáig 1919-ben, Bécsben írott, félbe- és kéziratban maradt „Anti-Marx-könyvében” jutott.⁸¹ E műve jutott eszébe 1936-ban, Lippmann már említett *The Good Society* című készülő könyve

⁸⁰ Jászi Oszkár válogatott levelei, 429.

⁸¹ A kéziratot először Kende Péter adta ki *Marxizmus, vagy liberális szocializmus címen* (Párizs, 1983, Magyar Füzetek), másodszor Gyurgyák János *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* címen (Budapest, 1989, Héttorony, 11–103. p.).

néhány, folyóiratban előzetesen publikált fejezetét olvasva. Úgy érezhette, amerikai pályatársa tizenegynéhány évvel később ugyanazon (vagy majdnem ugyanazon) szellemi feladattal küzd, mint ő emigrációja első évében: a „harmadik út” lehetőségére rámutatni, szintézist „kidolgozni a Szabadság és a magántulajdonon alapuló Szocializmus között”.⁸² A *City of Man* megelőző években a Lippmann könyvéről írott 1938-as bírálatában tárgyalta a legrészletesebben Jászi a remélt politikai-gazdasági szintézis feltételeit és összeállításának megoldandó kérdéseit.⁸³

Mint a W. A. Neilsonnak írott 1940. őszi levélből már látható volt, Jászi a manifesztum gazdasági részével messzemenően elégedetlen volt. Nem a „harmadik út” keresése ellen volt kifogása: „Három évtized óta tanítom a marxizmus és a monopolista kapitalizmus elítélését. Ténylegesen harcoltam ellenük a közéletben...”, írta öntudatosan levelezőpartnerének.⁸⁴ A marxista klisék használatát bírálta és a liberalizmus megvádolását. „A későbbi korrupt liberalizmusnak semmi köze Adam Smith liberalizmusához.” Jászi ugyanis, *liberális szocialistaként*, a magántulajdon-alapú gazdaság, a szabad piac és a szabad kereskedelem híve volt, ugyanakkor a szabad piacot eltorzító monopolista kapitalizmus elutasítója. A Nyilatkozatban és a hozzá csatolt gazdasági javaslatban leginkább a tervezés, tervgazdálkodás elismerése zavarta. „A Manifesto által támogatott gyakorlati eszmény elkerülhetetlenül az egész társadalom kötelező szabályozásához vezet.” Ugyanazt a kritikát szegezte szembe a Nyilatkozattal, mint amit évekkel korábban Mannheim Károlynak a társadalmi ter-

⁸² Az idézet Jászi Lippmann-nak írt 1936. december 25-i leveléből való: Jászi Oszkár válogatott levelei, 396.

⁸³ Ezúttal angol nyelvű kiadásának adatait adom meg: Oscar Jászi: *The Good Society. Journal of Social Philosophy*, 1938. No. 2. 154–165. A bírálatról és a szerzővel való levelezésről lásd a kötet *Jászi és A jó társadalom* című tanulmányát.

⁸⁴ A bekezdés idézetei e levélből valók: Jászi Oszkár kiadatlan levele W. A. Neilsonnak, 1940. október 13. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz.

vezést kidolgozó könyvével: ha megvalósulna, akkor az egyéni szabadság és a demokrácia kárára valósulna meg.⁸⁵

Remélem, az iménti tíz bekezdés elég volt ahhoz, hogy meggyőzze az olvasót: Jászi Oszkár nem véletlenül került *Az Ember Városa* aláírói közé. Érdemes azonban visszatérni még egyszer a Neilsonnak írott levél e mondataihoz is: „Szerettem volna dolgozni az Ön vezetése alatt olyan férfiakkal, akikkel kapcsolatban és barátságban vagyok. Szomorúságomat növeli a tény, hogy a jelenlegi légkörben intellektuálisan hajléktalannak érzem magam, és évek óta vágyakozom lelki tűzhelyre, amely erkölcsi, társadalmi és vallási újjáéledést hozna létre, amely nélkül a civilizációnk el fog veszni.” Ezúttal nem a katasztrofista látószögre hívnám fel a figyelmet, hanem a szellemi magányosság hangsúlyozására, amely oly gyakori Jászi amerikai levelezésében. Más alkalommal kolostorba vonult egykori harcosként jelentette meg magát, megint máskor lakatlan szigetre vetődött Robinsonként. Csakhogy ezúttal meghívták egy szellemi közösségbe, s ő maga hátrált ki belőle, mert nem értett *teljesen* egyet velük. E gesztusban Jászi maximalizmusát is láthatjuk, de talán azt is, hogy noha bizonyára valóban vágyott valamiféle „intellektuális hajlék” után, mégis, amikor alkalmá lett volna beköltözni, inkább visszalépett immár otthonos „intellektuális hajléktalanságába”.

V. AZ UTÓÉLET

Az Ember Városa bizonyosan kezdeményezőjének a pályafutását befolyásolta a legnagyobb mértékben. Borgese közéleti tevékenységének innentől kezdve a világdemokrácia ügye lett a középpontja. A könyv 1940. novemberi megjelenése után a bizottsági munka folytatódott: ott a nyoma Thomas Mann naplójában.⁸⁶ További története

⁸⁵ Oscar Jászi: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* by Karl Mannheim. *The American Political Science Review*, 1936. No. 1. 168–170.

⁸⁶ Thomas Mann: *Tagebücher 1940–1943*. 1. köt. 222. 1941. február 15.: „Heute im Bedford gegen 9 auf. 10 Uhr zur City of Man-Sitzung mit Borgese, Nielsen [helyesen: Neilson], Salvemini, Mumford, Elliott, Broch, Gauss.”

azonban feltáratlan. Borgese már emlegetett 1943-as könyve, a *Common Cause*, egyértelműen a *City of Man* folytatása. Igazi lendületet azonban a világföderáció ügye 1945 újabb katasztrófhelyzetében kapott. Az atombomba ledobása után Borgese chicagói egyetemi kollégája, Robert M. Hutchins fogalmazott úgy egyik cikkében, hogy Hiroshima után az alternatíva világos: vagy a világ öngyilkossága, vagy a föderációja.⁸⁷ 1945 őszén kezdődött el Chicagóban a Hutchins vezette, Borgese ihlette „Committee to frame a World Constitution” munkája, immár új tagokkal. A világalkotmány tervezetén *Az Ember Városa* aláírói közül az olasz írók kivéve más nem dolgozott. A szöveg, amely a *Preliminary Draft of a World Constitution* címet kapta, elkészülte után több nyelven megjelent; német kiadásához Thomas Mann írt előszót. Reméli, írta, hogy e forradalmi szellemű írásművet, amelynek szándéka „azonossá tenni a valós világot az igaz világgal”, érdeklődés fogadja majd a kontinensen.⁸⁸

Thomas Mann különben a világalkotmány-tervezet kidolgozása idején, 1947-ben tartotta rendkívül érdekes Nietzsche-előadását, amelynek zárlatában felidézte, hogy a filozófus írásaiban egy helyen megsejtette, hogy a jövőben „a vallásos erők még mindig elég erősek lehetnek egy ateista vallás” létrehozásához, majd eltöprengett azon, miféle is lesz ez az új „hitvallások feletti vallásosság”. Soraiból könnyű kihallani a hét évvel korábbi Nyilatkozat „egyetemes demokratikus vallás”-ának visszhangját. Következő bekezdése pedig, amely a világkormányzat kérdésére tért át, még egyértelműbbé tette, hogy az író beszédének végén az egykori manifesztum utópikus programját vizsgálja fölül. „Ha új rendről, új kötelekről van szó, arról, hogy az emberi társadalmat a világra követelményeihez igazítsuk, értekezletek határozataival, technikai intézkedésekkel, jogi intézményekkel bizonyára keveset érünk el, s a World Government az értelem utópiája marad. Elsősorban a szellemi égalj megváltozására van szükség, új

⁸⁷ G. A. Borgese: *Una costituzione per il mondo*. Premessa di Thomas Mann. Postfazione di Silvia Bertolotti. Roma, 2013, Edizioni di Storia e Letteratura, 96.

⁸⁸ Uo. 5.

érzékre az emberlét nehéz és nemes volta iránt...” stb.⁸⁹ Mann 1947-ben azt sejtette, hogy a két utópikus összetevő közül a „hitvallások feletti vallásosság” kialakulása a fontosabb, az elsődleges folyamat, amely talán előfeltétele is a világállam létrejöttének.

Az egykori aláírók némelyike a világalkotmány-írás bírálója lett. Reinhold Niebuhr 1953-ban megjelent *Christian Realism and Political Problems* című könyvének második fejezete magyarul is olvasható „A világkormányzás illúziója” címmel. A szerző szerint a probléma, amelyre a világalkotmány-írók feleletet kívánnak adni, nagyon is valós: „a technikailag integrált és politikailag megosztott közösség” a Földön. Csakhogy e szakadékot nem lehet világkormány létrehozásával áthidalni. Ha meg is alakulna a világkormány, attól még nem jönne létre a globális közösség. A mai világ szívében polgárháború zajlik – írta a hidegháború kellős közepén –, „amelyben a fanatikus egalitáriánus credo került szembe a szabadelvűvel”; az előbbinek Oroszország, az utóbbinak Amerika a középpontja. A világnak az a tényleges problémája, hogy a szovjet agresszió univerzális zsarnoksággal fenyeget. Világalkotmány-írással foglalkozni politikai idealizmus. „Talán sajnálhatjuk, de nem szimpatizálhatunk azokkal, akik a lehetséges bizonytalanságaitól és kétértelműségeitől a lehetetlen illuzórikus biztonságához menekülnek.”⁹⁰

A Niebuhréhoz nagyon hasonló bírálattal illette Jászi is a nemzetközi utópisták elképzeléseit utolsó nagy tanulmányában, 1954-ben, ellenük fordítva minden világállam-elképzelés egyik ősmintáját, a kanti *Örök béke* érvelését is. „És ez a veszély fenyegeti a modern pacifista utópiákat is. Lelkes híveik feledik a rendkívüli nehézségeket és hatalmi gyengeségüket. Minek itt még tovább gondolkodni, amikor az Egyesült Nemzetek szervezete nyílegyenesen elvezet a világállamba, mely pedig igazi demokratikus federalizmus nélkül nyomasztó szolgaság volna, mint ezt megint Kant oly kérlelhetetlen világosság-

⁸⁹ Thomas Mann: Nietzsche filozófiája tapasztalatunk fényében. Ford. Szabó Ede. In uő: *Válogatott tanulmányok*. 1. köt. Budapest, 1970, Magyar Helikon, 321–359., 358–359. p.

⁹⁰ Reinhold Niebuhr: A világkormányzás illúziója. *Egyház és világ*, 1992/4. 20–24.

gal látta. Így az érzelmi pacifizmus egy jutányos formája van kialakulóban, melynek természetét így lehetne jellemezni: »Tessék leülni, szeressük egymást és írjuk meg a világállam alkotmányát. De nem fogunk túrni semmi ellentmondást és kritikát az Egyesült Nemzetekkel szemben«.»⁹¹ Ám az éles hangú kritika dacára Jászi integrációpárti maradt: „csak a vak nem látja, hogy a kialakult nemzeti államok is egyre bizonytalanabbak..., és egyre nagyobb kulturális és technikai erők integrálásukat követelik.” S ezek az integrációs folyamatok Európában már el is indultak.

Utolsó alkotó éveiben Jászi önálló tanulmányban nézett szembe azzal is, hogy ifjúkora föderalista eszméi (a Dunai Egyesült Államok) nem jutottak közel a megvalósuláshoz. 1953-as írásából most mindössze két szakaszt emelek ki, megmutatva, hogyan foglalt állást a kezdődő európai föderáció ügyében, s milyen volt ekkor a viszonya a világállam elképzeléséhez. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a föderalizmus a demokrácia szelleméből születik, össze vannak kötve egymással. A régi, „anakronisztikussá vált nemzeti szuverenitások” szövetségeként nem lehet felépíteni a föderációt (Európában sem), hanem csak akkor, ha nem „a szuverenitás egykori gyakorlóiból indul ki, hanem alulról jön szabad egyének akaratából”. A komoly föderációnak tehát nemcsak gazdasági, politikai, de lelki és szellemi természetű előfeltételei is vannak. „Csak olyan emberek és népek federálhatnak, akik már át vannak hatva a demokratikus egyenlőség gondolatától”, írta Jászi. A világállamot azonban lehetetlenség egyszerre megvalósítani. „A világegység útja csak a kisebb-nagyobb lokális federációkon át vezet.”⁹² Az európai egység megvalósítása mindenestre a nemzeti szuverenitások szövetségének az útján indult el, s nem azon, amit Jászi ideálisnak tartott volna.

A fenti szövegrészeket csak azért idéztem fel, hogy melléjük tehessem a hosszabb passzust, amely lehet, nem íródhatott volna le Jászi

⁹¹ Jászi Oszkár: „Realisták” és „utópisták” a nemzetköziségről. *Látóhatár*, 1954/4. 218–225., 225. p.

⁹² Jászi Oszkár: Miért nem sikerült a Dunavölgyi Federációt megalkotni. *Látóhatár*, 1953/1. 13–19., 14–15. p.

által Az Ember Városa előtt. Így hangzik: „Nem véletlenség tehát, hogy úgy az Egyesült Államok, mint Svájc népe [a két példa a federatív demokráciára] kultúrájában telítve volt vallásos elemekkel és még ma is az isteni akarat megvalósítására irányuló törekvés gondolatviláguk középpontjában áll. Túlzás nélkül lehet mondani, hogy a *federáció a kereszténység politikai formája*.” Nem tudom, használta-e ezt az érvet, állítást a föderációról írva Jászi 1940 előtt, hisz nem olvastam minden írását. De nem lepne meg, ha a gondolat, miszerint „a federáció a kereszténység politikai formája”, Az Ember Városa egyik alaptéziséből eredne, amely a demokrácia szükséges vallási alapjait hangsúlyozta. E kis példa rávilágít, hogyan élt tovább közreműködőinek életművében az egykori Nyilatkozat szelleme.

VI. BÚCSÚVÉTEL

Végezetül egyetlen kérdésre szeretnék válaszolni: nincs-e mégiscsak valamilyen rendszer Az Ember Városa már többször emlegetett heterogén eszmei csomagijában? Daniel Bell nevezetes mondásához fordulok segítségül, *The Cultural Contradictions of Capitalism* című könyve előszavából, s hosszabban idézem, szövegkörnyezetével együtt, hátha segít felismerni az 1940-es manifesztum nézeteinek 'rendszerét'. „Minthogy egy szerző szándékainak megismeréséhez fontos tudnunk, milyen nézőpontból indul ki, nem érzem hasznosatlannak, hogy leszögezzem: gazdasági kérdésekben szocialista, politikaiakban szabadelvű, a kultúrában pedig konzervatív nézeteket vallok. Sokan bizonyára értetlenül csóválják a fejüket egy ilyen kijelentésen, feltételezve, hogy amennyiben valaki radikális elveket követ az egyik szférát illetően, akkor radikális a többit illetően is, és fordítva: ha valamiben konzervatív, akkor másban is annak kell lennie. Egy ilyen feltételezés azonban mind szociológiailag, mind morálisan félreértelmezi a különböző szférák valódi természetét.”⁹³ A rákövet-

⁹³ Daniel Bell: Kultúra. Előszó: 1978. In *A posztmodern*. Vál. Pethő Bertalan. Budapest, 1996, Platon, 196–217., 199. p.

kező bekezdésekben az amerikai szociológus, politikai gondolkodó meg is indokolja, miért vall ilyen vagy olyan nézeteket a különböző szférákban, ám engem most csak annyi érdekel fejtegetéséből, amit idéztem.

Nem hasonló módon rendeződnek el vajon *Az Ember Városa* kevert eszméi? 1. „Gazdasági kérdésekben szocialista”: a manifesztum ugyan a „harmadik utat” kereste kapitalizmus és kommunizmus között, ám oly elkötelezetten tárgyalja „az igazságos elosztási rendszer”, a tervgazdálkodás helyes fogalma, a szövetkezetek népszerűsítése kérdéseit, hogy nem csodálkozhatunk azon, ha Luciano Parisi szociáldemokratának nézte a javaslatait. 2. „Politikailag szabadelvű”: csak ismételni tudom magam, miszerint a Nyilatkozat bírálja ugyan az „elfajzott liberalizmust”, mely a monopolista kapitalizmus igazolója lett, ám semmit sem kíván visszavenni a nyugati demokráciák szabadságjogaiból, sőt, ki kívánja terjeszteni rendszerüket az egész Földre. A bíráló főként a liberalizmus gazdasági, társadalmi következményeit érinti (kiszolgáltatja a gyengéket az erőseknek), s nem a politikai alapelveit. 3. „A kultúrában pedig konzervatív”: a gépkorszak, a megalopoliszok, a tömegember, az értékelativizmus kultúrkritikája a manifesztumban arra utal, hogy a szöveg nem a gazdaság és nem a politika, hanem az emberi életmód és értékek „szférájában” fogalmazott meg konzervatívnak nevezhető elveket. Heterogén mű tehát *Az Ember Városa*, de nem rendszertelenül az, s nem jobban, mint maga a normál emberi gondolkodás.

FŐMŰ HELYETT

Jászi Oszkár utolsó budapesti előadása

Huszonnyolc évi távollét után 1947 októberében két hétre, először és utoljára, közép-európai tanulmányútja keretében hazatért emigrációjából Budapestre Jászi Oszkár, már amerikai állampolgárként, hetvenkét évesen. Jászi pályájának kutatóitól sok minden megtudható e két hétről. Egyetlen nyilvános szereplésének, a szabadkőműves Martinovics-páholyban tartott október 29-i előadásának kiadatlan szövegét Bán D. András tette közzé értő magyarázattal;¹ az utazás előkészítéséről és utóéletéről, magyarországi napjairól Litván György írt alapos, Jászi naplóját is kivonatoló tanulmányt;² a szabadkőműves páholy ülésének körülményeit Berényi Zsuzsanna Ágnes forrásközlése tárta fel.³ Az alábbi írás, az előadás elemzése, nagymértékben támaszkodik e munkákra.

Az előadás valószínűleg sok hallgatója számára volt megrázó élmény. Jászit több mint ötszázan hallgatták meg a szabadkőművesek Podmaniczky utcai székházában. Az előadást felvezető ceremónia, a páholy egykori alapítójának köszöntése maga is emelkedett légkört teremthetett. Az előadást olyan idős férfi tartotta, akit a hallgatók döntő többsége sosem látott és hallott, hírét azonban jól ismerték, sokan bizonyára írásai egy részét is. Az előadó is, hallgatói is tudták,

¹ Jászi Oszkár: Előadás 1947-ben a Martinovics-páholyban. Közzéteszi Bán D. András. In Lengyel Balázs (szerk.): *Újhold-Évkönyv 1988/1*. Budapest, 1988, Magvető, 431–437. Az előadást a Beszélő is közzétette 1997/12-es számában.

² Litván György: Fate calls me... Jászi Oszkár 1947 végi Duna-völgyi búcsúlátogatása. *Beszélő*, 1997/12. 34–40. A világhálón olvasható változat: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/fate-calls-me>

³ Berényi Zsuzsanna Ágnes: „Egész civilizációnk pillérei meginogtak”. A Martinovics páholy és Jászi Oszkár 1947-es beszéde. *Tekintet*, 1998/4–5. 170–182.

hogy most látják és hallják őt utoljára. S nemcsak a személyes élet-történeti pillanat volt kivételes, hanem a történelmi is: az átmenet rövid időszaka „a háború utáni remények és a vasfüggöny végleges lezáródása között”.⁴ Jászi budapesti vendéglátója, Csécsy Imre, az előadás előző esti, megírás utáni próbafelolvasását nevezte „megrendítő élménynek” naplójában;⁵ egyik hallgatója, a jogszociológus Horváth Barna 1950-es levelében emlékezett vissza rá „szinte meg-rázó beszámoló”-ként.⁶

Az előadást Jászi régi ismerősei, egykori hívei is feszülten várhaták. 1947-ben Jászi éles vitába került velük, miután az újraindított *Husadik Század* első számába írt beköszöntő cikkében⁷ idejét-múltnak minősítette a folyóirat egykori, század elejei tudományos és politikai pozícióját, elutasítva a „kauzális világnézet” két formáját, a gazdasági és a természettudományos determinizmusra épülő szemléletet (azaz a marxizmust és a pozitvizmust), rehabilitálva a történelem és a társadalom idealista megközelítését, s elismerve az emberben élő örök vallási szükségletet. A *Husadik Század* új feladatai közt immár az olyan baloldali dogmák elleni szellemi küzdelmet is felsorolta, mint az osztályharc vagy az ellenforradalmi veszély képze-te. Cikkét megütközéssel fogadta a polgári radikálisok kis budapesti közössége (s a polgári radikális apák immár kommunista fiai),⁸ s hónapokig tartó személyes és sajtóvitához vezetett, amely már Jászi hazalátogatása előtt is zajlott.

Jászit összes hallgatója politikusnak, ideológusnak, politikatudo-snak vagy politikai publicistának tekintette, ám ő több okból sem

⁴ Litván: i. m. 35.

⁵ Csécsy naplójának e részét Bán D. András idézte az előadás kommentárjában: *Újhold-Évkönyv* 1988/1, 437.

⁶ Horváth Barna kiadatlan levele Jászi Oszkárhoz, 1950. július 27. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

⁷ Jászi Oszkár: *Husadik Század: akkor és most*. In *Jászi Oszkár publicisztikája*. Vál., szerk. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1982, Magvető, 453–458.

⁸ Lásd erről Litván György tanulmányát: *Apák és fiúk. A polgári radikalizmustól a kommunizmusig – és vissza. Világosság*, 1998/2. 13–17. Litván röviden Jászi élet-rajzában is ismertette a vitát: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 422–424.

tarthatott politikai beszédet. Egyrészt amerikai állampolgár volt, aki „a háború utáni remények” éveiben sem kívánt véglegesen hazatérni és politikai szerepet vállalni (legfeljebb tanácsadóit),⁹ a remények letűnése után még kevésbé. Másrészt tanulmányúton tartózkodott Budapesten, meg kívánta őrizni viszonylagos semlegességét,¹⁰ mert beszélni kívánt (beszélt is) minden jelentős politikai szereplővel. Harmadrészt úgy ítélte meg, mint leveleiben írta, hogy a tényleges politikai véleményét már nem mondhatja el Magyarországon, mert azzal csak hazai híveinek ártana. Ezért kétheti ittléte alatt egyetlen politikai nyilatkozatot sem adott, s egyetlen politikai eseményen sem vett részt.

„Mint magánember jöttem haza, különben sem vagyok politikus” – nyilatkozta rögtön megérkezése után a Világ újságírójának.¹¹ Ugyanakkor előadása mégiscsak a politikáról szólt: a jó politika alapjairól.

1947-re Jászinak már lesújtó véleménye volt a magyar demokrácia esélyeiről. Már 1946 nyarán így írt a remények szertefoszlásáról Polányi Károlynak: „a történelem áthúzta azokat a reményeinket, hogy a Szovjetek demokráciát akarnak Közép-Európában. Ők mennek tovább dialektikájuk örületében, és le fognak tiporni minden igazán demokratikus törekvést.”¹² A következő év közepén pedig már úgy érezte, nyilvánosan is el kell határolódnia „Magyarország szovjetizálásától”.¹³ A *New York Times*-ban megjelent *Hungarian Situation* című cikke tartalmát Litván György így foglalta össze: „Jászi egyértelműen kimondja, hogy az utóbbi hetek eseményei rácafoltak »óva-

⁹ Lásd erről Csécsy Imrének írott 1946. január 13-i levelét. In Jászi Oszkár *válogatott levelei*. Összeáll., jegyz. Litván György, Varga F. János. Budapest, 1991, Magvető, 486.

¹⁰ Vö. Csécsy Imrének írott 1947. május 13-i levelével. In Jászi Oszkár *válogatott levelei*, 506.

¹¹ Idézi Litván: *Fate calls me...* 37.

¹² Jászi Oszkár levele Polányi Károlynak, 1946. július 22. Közzölte Gyurgyák János – Litván György: *Válogatás Jászi Oszkár és Polányi Károly levelezéséből. Medvetánc*, 1987/3–4. 313–345., 333. p.

¹³ 1947. június 4–5-i naplóbejegyzését idézte Litván: *Fate calls me...* 36.

tos reményeire», s az ország a diktatúra felé halad.”¹⁴ Budapestre érkezése előtt Ausztriában kommunisták elől menekült magyar politikusokkal is találkozott, köztük régi oktobrista „bajtársával”, Nagy Vincével. Nemigen lehetett tehát kétsége afelől 1947. október 28-án, előadása megírásakor, hogy egy hamarosan kiteljesedő diktatúra árnyékában hangzik el beszéde a jó politikáról.

Csécsey Imre azért érezte megrendítő élménynek Jászi beszédét, mert mestere, idős barátja végrendeletének tekintette. Valószínűleg Jászi annak is szánta. Mint Csécsey naplójából tudjuk, az előadás napja előtti este fogalmazta meg a szövegét: „láthatóan nagy erőfeszítésébe került a fogalmazás, bár igen gyorsan csinálta meg. Amikor elmondta, úgy éreztem, mintha a végrendeletét hallanám.”¹⁵ Noha a beszédnek valóban vannak rögtönzésszerű, alkalmi jellegű részei, a legfőbb témáiról – az idealista megközelítés érvényességéről, a természetjogról, a nihilizmusról és a demokráciáról – szóló központi gondolatmenete nagyon is kimunkáltnak látszik. Jászi valójában hónapok óta készült e beszédre. Egyik 1946-os levelében három indokát sorolta fel tervezett magyarországi útjának: 1) tanulmányozni a helyzetet, „2) szűkebb körben elmondani véleményemet Magyarország és a világ szörnyű válságáról s megkísérelni az emberek lelkiismeretére hatni; 3) kezet szorítani barátaimmal és híveimmel, mielőtt a földi létet itt hagyom.”¹⁶ Több mint egy évvel később tartott előadása valóban „Magyarország és a világ szörnyű válságáról” szólt.

Nem kétséges, hogy az előadásnak, különösen záró bekezdéseinek hagyatkozás jellege van. Ám ha valaki Jászi politikai végrendeletének kívánja tekinteni, nem árt, ha hozzáteszi, hogy olyan végrendelet ez, amelynek hiányzik az aktuálpolitikai fele, amelyet a szerző későbbi cikkeiben lelhet fel az olvasó. Én összegző alkotásnak látom az előadást, Jászi húszas-harmincas évekbeli politikai gondolkodása össze-

¹⁴ Uo.

¹⁵ Csécsey naplójának e részét Bán D. András idézte az előadás kommentárjában: *Újhold-Évkönyv 1988/1*, 437.

¹⁶ Jászi Oszkár levele Böhm Vilmosnak, 1946. augusztus 14. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 491.

foglalásának, akár azt is mondhatnám, megíratlan főműve tartalmi kivonatának, amelybe friss, elemi politikai élmények is be-betörtek (mint például a szlovákiai magyarok 1945 utáni elűzése, vagy az új, színlelő jellegű kommunista taktika tapasztalata), olykor fellazítva, kitérőkbe ágaztatva el központi gondolatmenetét. S az összegzés is, a friss élmények is arra készítették, hogy gondolatmenetét egyben önrevízióvá is változtassa, önnön ifjúkori nézeteinek kritikájává. Ugyanakkor előadása válasz is volt a *Huszádik Század* új száma elé írt beköszöntője nyomán támadt bírálatokra, ennyiben beköszöntő cikke folytatásának vagy igazolásának is tekinthető, továbbá hozzászólásnak is az 1945 utáni évek legfőbb hazai politikai vitájához, amely a demokrácia fogalmának jelentéséről bontakozott ki.

Jászi a harmincas évek közepén-végén sok levelében írt arról, milyen művön dolgozna, ha fiatalabb volna, s ha hagyna számára elegendő szabadidőt az amerikai egyetemi oktatás. Így írt például egyik 1935-ös levelében: „Egy nagyobb munka terve is erősen foglalkoztat, bár félek, hogy nem fogok hozzájutni, s melyet *An idealistic reinterpretation of history*-nak szeretnék nevezni. / Valószínűleg egyike marad azoknak a torzónak, melyekből az életem áll.”¹⁷ Az alábbi idézet egy szintén Csécsynek szóló, négy évvel későbbi levélből való: „A Harvard University Press felkért, hogy egy kötetet írjak Deák Ferencről. De a téma nem érdekel eléggé ahhoz, hogy talán utolsó éveimet erre koncentráljam. [...] Kossuthról vagy Eötvösről írni nagyobb kísértés lett volna. De talán ez sem volna az igazi. Ha tehetném – ha időm, erőm és koncentrációs lehetőségem volna – inkább írnék egy könyvet a Zsidókérdésről, vagy a Természetjogról, melynek elpusztítása Spinoza, Marx és Freud által egyik fő oka annak az erkölcsi nihilizmusnak, amelybe jutottunk, s mely még nem érte el tetőpontját.”¹⁸ A fenti levélrészletekben említett három terv közül kettőnek a témája – a történelem idealista értelmezésének igazolá-

¹⁷ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imréhez, 1935. február 14. OSZK Kézirat-tára, 163/1541.

¹⁸ Jászi Oszkár kiadatlan levele Csécsy Imréhez, 1939. május 7. OSZK Kézirat-tára, 163/1545.

sa, illetve a természetjog elvetésének és az erkölcsi nihilizmusnak az összefüggése – alkotja 1947-es előadása törzsét.

Az előadásban ugyanis arra a következtetésre jutott, hogy a nemzeti kisebbségek elűzése a lakhelyükről, a közéleti harc „szörnyűséges eldurvulása”, a militarizmus – mindazon politikai jelenségek tehát, amelyek a közeli éveket jellemezték –, nem magyarázhatók meg egyszerűen a Hitlerre való áthárítással. Jászi szemében Hitler maga is a „nemzetközi bomlásnak a terméke”, az európai civilizáció válságáé, amely azért következett be, mert összeomlott „*a kategorikus imperativusoknak egy rendszere, amely évszázadokon, sőt évezredekken át fejtette ki hatását az európai népek jellemére*”. Ez a nagyhatású erkölcsi rendszer, amely „*a világ egységének és a szabad egyéniségnek hitvallása volt*”, először a görög sztoikusok tanításaiban formálódott ki, a természetjog rendszerében érte el kiteljesedését, s a rákövetkező évszázadokban ennek szellemét vitte tovább a római jog rendszere éppúgy, mint a kereszténység. Ám a 19. század közepétől kezdődően ezt a nagyszabású, az emberi, politikai, jogi viselkedést szabályozó rendszert ledöntötték különféle új eszmeáramlatok, s innentől fogva „az emberek úgy érezték, hogy nincsen szükségük erkölcsi parancsokra, végső értékekre”. E civilizációs válság terméke a 20. század első felének erőszakra épülő politikája.

Nem a totalitárius államok két világháború közt kiépült rendszere, s nem a II. világháború tapasztalata vezette Jászit e megállapításokhoz, hanem korábbi politikai élmények: az I. világháború, illetve a marxizmus, majd a belőle kinövő bolsevizmus elementáris hatásának a látványa. 1947-ben elmondott nézetei 1918–1919-es eredetűek. Már a döntően 1919-ben, bécsi emigrációjában írott Anti-Marx könyvében, liberális szocializmusa akkor kiadatlanul maradt kifejtésében is hosszú szövegrészt találhatunk „egész kultúránk mai szörnyű”, lényegében vallási jellegű válságáról, illetve a természetjogi felfogáshoz való visszatérés szükségességéről.¹⁹ A természetjogi gondolkodás rehabilitálása már 1918 elején közzétett *Mi a radikalizmus?*

¹⁹ Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*. Budapest, 1989, Héttorony, 98–99., illetve 37.

című írásában is fontos elem volt, s innentől kezdve Jászi politikai gondolkodása egyik központi témájának számít. Naplója tanúsága szerint 1920-ban neki is kezdett egy, a természetjog felújításáról szóló mű megírásának, ám ez befejezetlenül maradt.²⁰ S még 1952-ben is emlegette egy levelében e megírandó művét, rezignált humorral: „Valószínűleg reinkarnációs stúdiumaim közé fog tartozni.”²¹

Az 1947-es előadás gondolatmenete így folytatódik: a 19. század második felétől kezdve olyan nagy eszmeáramlatok „jutottak hatalomra” – a haszonelvűség, a pozitívizmus, a darwinizmus, a marxizmus, a materializmus, a jog erőszak- és hatalomelvű magyarázata, a freudizmus –, amelyek mindegyike „megingatta azt a hitet, hogy vannak alapvető, változatlan értékek”: mindegyikük relativizmushoz vezetett.²² „Egyéb filozófiai áramlatokról is lehetne beszélni, amelyek mind az *erkölcsi nihilizmus* felé sodorták az emberiséget. Itt azért említettem csupán ezeket, mert ezek a különböző áramlatok a legismertebbek, és a közhit, a társadalom ezeket követi. / A szellemi és erkölcsi faktorok relativizálása és lekicsinylése lett e korszaknak igazi levegője. Nincsenek többé alapvető, változatlan értékek, a fejlődést egyszerűen, mint anyagi változások függvényét magyarázzák.” Ledőlt hát a kategorikus imperativusok korábbi rendszere, megszűnt a természetjog szabályozó ereje, „*egész civilizációnk pillérei meggingtak*”, írta Jászi.

Az előadásnak ez a része a már emlegetett *Huszedik Század*-be-köszöntő cikkhez kapcsolódik. Ám míg ott csupán idejétmúlnak

²⁰ Az OSZK Kézirattára 149. fondjának öt dobozában sajnos nem találtam az *Ad Naturrecht* című kézirat másolatát.

²¹ Jászi Oszkár levele Horváth Barnának, 1952. november 4. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 544.

²² Az előadás e részének *A jó társadalom* című Jászi-tanulmány az előképe, amely Walter Lippmann *The Good Society* című könyve kapcsán íródott (Századunk, 1938). Lippmann műve maga is az 1870-es évektől számítja a kollektivisták közgondolkodás kialakulását, amikortól az embert leértékelő, az egyén sérthetetlen lényegét megtagadó elméletek elterjedtek: a hegelianizmus, a marxizmus, az áldarwinizmus, a spenglerizmus. Erről részletesebben is írtam a kötet *Jászi és A jó társadalom. A Lippmann-felfedezés és -csalódás története* című tanulmányában.

minősítette a „kauzális világnézet” két formáját, a gazdasági és a természettudományos determinizmusra épülő szemléletet (a marxizmust és a pozitivizmust), itt azt írja róluk, hogy relativizmushoz, s így végső soron erkölcsi nihilizmushoz vezettek, s lerombolták az európai civilizáció azon pilléreit, amelyek a békés demokratikus fejlődés előfeltételei voltak. Az önrevízió eleme, amely a beköszöntő cikket is áthatotta, az előadásban – kimondva, kimondatlanul – jóval erősebben érvényesült. Jászi minden hallgatója tudta a teremben, hogy mindazon modern eszmeáramlatoknak, amelyeket most kárhoztat, egykor az ő folyóirata, a *Husadik Század* is teret biztosított, vagy éppen zászlóvivője volt. Beszéde azért is lehetett megrázó, mert úgy is lehetett értelmezni, hogy ez a sok év után visszatérő idős férfi visszavonja ifjúkori tanait.

Persze, akik a húszas-harmincas években legalább magyar nyelvű, a *Századunkban* közzétett írásait olvasták, azok tudhatták, hogy Jászinak döntően változtak meg a nézetei a *Husadik Század* korszaka óta. Egy példa 1935-ből, *Régi vita új megvilágításban* című cikkéből: „Miként 1902-ben, most is azt hiszem, hogy a gondolat és a propaganda szabadsága a legfőbb szabadságjog, bár ma a természetjogi doktrína nagyobb részét tartom fejlődési igazságnak, mint három évtized előtt, amikor még – mint kortársaim közül a legtöbben – egy sekély pozitivizmus és erkölcsi relativizmus hatása alatt voltam.”²³ A harmincas évektől kezdve Jászi gyakran hangsúlyozta levelezésében is, hogy messze került egykori szemléletétől. Budapesti hívei bizonyára érzékelték eltávolodását az egykori közös szemléleti alaptól, ám nem követték vagy másfelé távolodtak el tőle. 1947-ben, a *Husadik Század* újraindítása kapcsán kirobbant vitában ez vált nyilvánvalóvá mindegyikük számára. Jászi úgy ítélte meg (talán leegyszerűsítve a helyzetet), hogy budapesti híveinek a világnézete megrekedt a századelő évtizedeiben. Csécsy kérését, hogy írjon válaszcikket a beköszöntőjét ért támadásokra, azzal hárította el, hogy „nem vere-

²³ In *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja*, 241.

kedhetem csak úgy mellesleg egy világnézettel, melyet már 25 év előtt túlhaladtam.”²⁴

A bécsi emigrációja első hónapjaiban többek közt Dosztojevszkijt, az *Ördögöket* olvasó Jászi a nihilizmus fogalmát akkoriban a marxizmussal kötötte össze. 1919. augusztus 19-i naplófeljegyzése is használta e kifejezést, amelyben először merült fel az Anti-Marx könyv ötlete: „*Komm Manifest*. Csupa ellentmondást, részben erkölcsi felháborodást ébreszt bennem, hogy sok év múlva újraolvasom. Egy új manifestre volna szükség. A mai rettenetes, tanácstalan világháború nem kis mértékben a marxizmus mechanikus kommunizmusának és amorális nihilizmusának a következménye. A szellem, szabadság és szolidaritás új formuláit kell megtalálni.”²⁵ Húsz évvel később Hermann Rauschning *Die Revolution des Nihilismus* című könyvéről írt szemléjében, az ismertetett könyv tézisének követve, a náciizmussal kapcsolódott össze a nihilizmus fogalma, amikor a „céltalan dinamizmust, a teljes nihilizmust” nevezte a náci mozgalom valódi lényegének, amely „a nemzet minden erkölcsi állandója, a teljes közös keresztény és európai hagyaték” lerombolására irányul.”²⁶

Az 1947-es előadásban Jászi az előző példákban emlegetett-nél jóval általánosabb értelemben használta az erkölcsi nihilizmus fogalmát. Mint rövid összefoglalásomból is kitűnhetett, itt már az *An idealistic reinterpretation of history* körében járunk: eszmék okozzák a kategorikus imperatívusok egykori rendszerének a bukását. Jászi bírálata szinte az összes nagy modern elméletre kiterjed, s azzal, hogy a felsorolásához hozzáfűzi: még „egyéb filozófiai áramlatokról is lehetne beszélni”, az olvasónak az lehet a benyomása, hogy Jászi szinte a modern gondolkodás egészét elutasítja (pontosabban az 1947-es hallgatói által modernnek tartott gondolkodás egészét). A megelőző

²⁴ Jászi Oszkár levele Csécsy Imrének, 1947. május 13. In Jászi Oszkár válogatott levelei, 505.

²⁵ Jászi Oszkár naplója 1919–1923. Sajtó alá rend. Litván György. Budapest, 2001, MTA Történettudományi Intézete, 55.

²⁶ Oscar Jászi: Die Revolution des Nihilismus. By Hermann Rauschning. *The American Political Science Review*, 1939. No. 4. 691–692.

években, tanulmányaiban vagy levelezésében valóban megnevezett más eszmeáramlatokat is, amelyek a természetjognak vagy a gondolkodás szellemi alapzatának a lerontását eredményezték. 1931-es Hegel-cikkében a német gondolkodó munkásságát értelmezte úgy, mint a természetjog egész filozófiája elleni kihívást, amely „a kategorikus imperativust áthelyezte a parancsoló államhoz”;²⁷ egyik 1933-as levelében pedig a pragmatizmust és a behaviourizmust is azon eszmék közé sorolta, amelyek „lerombolták a fiatalabb nemzedék [lehetséges] szellemi alapzatát.”²⁸

Említettem, hogy mire Jászi 1947-ben hazatért, eszmei-politikai értelemben eltávolodott hazai híveitől. Ez a megállapítás még Csécsy Imrere is igaz, akivel ellentétes irányú politikai gondolkodási utat jártak be az előző másfél évtizedben: míg 1933 táján Csécsy a liberalizmus megújításának a lehetőségét kereste, Jászi viszont kitarzott a liberális szocializmus mellett, 1947-re szinte megcserélődött ideológiai pozíciójuk. Az a magyar gondolkodó, Polányi Mihály, akinek a műveivel párhuzamba lehet állítani Jászi itt tárgyalt előadását, angolul írt. 1951-ben kiadott *The Logic of Liberty* című tanulmánygyűjteményének két írása is közeli rokona Jászi fejtegetéseinek: az 1945-ből származó „A tiszta tudomány társadalmi üzenete”, illetve (még inkább) az 1950-ben publikált „A következtelenség veszélyei”. E cikkekben a szerző Jászihoz hasonló módon a relativizmushoz (radikális szkepticizmushoz) vezető modern filozófiai áramlatokat okolja a szabadság 20. századi bukásáért, utóbbi írásában a nihilizmus fogalmát is használva.²⁹ Jászi rendkívül nagyra becsülte Polányit,

²⁷ Oscar Jaszi: Hegel: a Hundred Years After. *The Nation*, 1938. nov. 18. 541–542. Én a cikknek a kéziratát olvastam: OSZK Kézirattára, 419. fond, „Cikkek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

²⁸ Jászi Oszkár kiadatlan levele Brent Dow Allinsonhoz, 1933. július 15. OSZK Kézirattára, 419. fond, „Korai levelek” feliratú doboz, külön jelzet nélkül.

²⁹ A *The Logic of Liberty* tanulmányainak nagy része magyarul is olvasható két helyen, illetve változatban. Egyrészt a *Polanyiana* című folyóirat honlapján, másrészt e válogatásban: Polányi Mihály. Vál., sajtó alá rend. Molnár Attila Károly. Budapest, 2002, Új Mandátum, 64–66., 98–109. Lásd különösen: 65., 100., 105.

s 1950-ben azt írta róla egyik levelében: nagy elégtétel látni, „hogy a leglényegesebb pontokon utunk párhuzamos”.³⁰

Az előadás rövid történetfilozófiai szakasszal tér át a demokrácia értelmének és előfeltételeinek a taglására. E történetfilozófiai bekezdést szerintem akár meg nem írt *An idealistic reinterpretation of history* című műve tézisének is gondolhatjuk: „Az egész emberi történet minden magasabb megnyilvánulásában harc volt a tényleges adottságokkal és a merőben mechanikus felfogással szemben. Amit demokráciának nevezünk, az is ebből a vallási, erkölcsi és filozófiai szintézisből [értsd: a sztoicizmusból a természetjogon át kifejlődött rendszerből – T. J.] jött létre. Ezeken a kategorikus imperativusokon alapult az emberi lelkiismeretnek állandó küzdelme a társadalmi adottságokkal szemben.” Mint e néhány sorból is kitűnik, a demokrácia az előadó számára nem politikai rendszert (intézmény- és szabályegyüttest), hanem örök emberi eszményt jelentett: az emberek tudatában homályosan élő vagy világosan kirajzolódó mércét és célt, amely történelmi cselekvésük (egyik) alapvető mozgatója. E dinamikus demokrácia-felfogás némiképp Franz Oppenheimerre emlékeztet, akinek liberális szocializmusa a tízes évek végétől nagy hatással volt Jászi gondolkodására, ugyanis a német szociológus szintén a történelemben állandóan jelenlévő, dinamizáló eszményként beszélt a demokráciáról, illetve a helyére állított fogalomról, az akráciáról, az uralommentes társadalmi állapotról.³¹

Az 1947-es előadás demokrácia-betéte azonban kevésbé elvont és utópikus, mint Oppenheimer akráciája volt. Jászi láthatóan azt kívánta hangsúlyozni, bizonyára az 1945–1947 közötti hazai demokrácia-vitára is utalva, hogy a demokrácia létrehozásához, működtetéséhez nem elégségesek különféle gazdasági, illetve alkotmányjogi intézkedések; vannak szükséges erkölcsi előfeltételei is. A hazai demokrácia-vita szövegei, tömören összefoglalva, egymással össze-

³⁰ Jászi Oszkár levele Polányi Károlyhoz, 1950. november 5. In *Jászi Oszkár válogatott levelei*, 529.

³¹ Franz Oppenheimer: *A demokrácia*. Budapest, 1914, Politzer. (A Huszadik Század Könyvtára, 55.)

egyeztethetetlennek tűnő demokrácia-fogalmakat használtak: volt, aki keletinek és nyugatinak (Szekfű Gyula), volt, aki kollektívnek és individuálisnak (Csécsy Imre), volt, aki népinek és polgárinak (Révai József) nevezte e kétfajta demokráciát. A keletinek, kollektívnek, népinek nevezett demokrácia alapjellemezője a valós (vagyon, gazdasági) egyenlőségre törekvés volt; a nyugatinak, individuálisnak, polgárinak nevezett demokrácia fogalma alatt viszont a formális szabadságjogokat biztosító intézményrendszert értették.³² Az előadás egyrészt mintha meghaladni kívánta volna e vitát, amikor azt mondta, hogy „a demokrácia nem egyszerűen bizonyos gazdasági és alkotmányjogi változásoknak keresztülvitele”, azaz van *mélyebb alapja* is, „az erkölcsi parancsok” érvényesülése. Másrészt a demokrácia előfeltételének tekintett „erkölcsi parancsok” közé mindkét demokrácia-fogalomból beemelt bizonyos elemeket, szintézisként állítva hallgatói elé saját változatát.

Az öt vagy hat „erkölcsi parancs”, kategorikus imperativus, aminek érvényesülése nélkül „a demokrácia élettelen, alaptalan [értsd: alap nélküli] formulának bizonyul”, a következő: 1) az egyenlő emberi méltóság elve, s a belőle következő elv: nem az egyén van az államért, hanem fordítva; 2) a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésének szükségessége az igazságosság elvét követve; 3) a kisebbség jogának érvényesülése a többség akarata mellett; 4) a teljes vallás- és szellemi szabadság; 5) a háború kiküszöbölésére törekvés. Liberális normák együttesének tűnik ez, ugyanakkor elgondolkodtató, hogy nem esik szó köztük se a tulajdonról, se a politikai intézményrendszerről (a hatalmi ágak megosztásáról, fékek és ellensúlyok rendszeréről), azt sugallva, hogy az utóbbi kérdések nem tartoznak a demokrácia alapkérdései közé. A liberálisok többsége, azt hiszem, másként fogalmazna. A „parancsok” közül különösen a 2), a *szociális pont* érdekes: „Az emberi egyenlőtlenséget bizonyos értelemben sohasem lehet megszüntetni. Ámde az egyenlőtlenséget mérsékelni kell az igazságosság parancsa szerint.” Talán túlzás volna azt állítani, hogy Jászi e pontban

³² Az 1945-ös demokrácia-vitáról részletesen lásd Ständeisky Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Budapest, 2015, Napvilág.

visszavonta liberális szocializmusát, de itteni megfogalmazásában a jó társadalom ismérve nem az, hogy kizsákmányolásmentes legyen, azaz ne jöhessen benne létre munka nélküli jövedelem (mint a liberális szocializmus esetében), hanem az, hogy mérséklék benne az elkerülhetetlen egyenlőtlenséget. E pontot csak szociálisnak lehet nevezni, szocialistának nem.

Az előadás demokrácia-fogalmát reálissá az e témát lezáró bekezdés teszi, amely a *sikeresség* szempontjait fogalmazza meg a demokráciával szemben. Eszerint „a demokráciának igazi ereje csak akkor lesz, ha csakugyan telíteni tudjuk emberi méltósággal és az embereknek egyenlősítésével nem lefelé, de felfelé”. E kijelentést talán úgy kell érteni, hogy az emberek csak abban az esetben fogadnak el demokráciának egy magát így nevező politikai rendszert, ha két, egymással összefüggő feltételnek eleget tesz: biztosítja számukra az emberi méltóságot, és képes „felfelé egyenlősíteni”. Az első, ha jól értem, főként jogi, a második főként gazdasági sikerességi feltétel. A „felfelé egyenlősítés” talán azt jelenti, hogy a gazdasági egyenlőtlenségek mérséklését nem alacsony vagyoni szinten nivellált társadalommal kell elérni, hanem olyannal, ahol az alul lévő többség vagyoni értelemben is felfelé emelkedik. Ám lehet, hogy a „felfelé egyenlősítést” tágabban kell itt érteni, s nemcsak az anyagi gyarapodást foglalja magában, hanem általában a társadalmi emancipálódás folyamatát.

Nem könnyű megmondani, milyen politikai nézetegyüttes hatja át Jászi 1947-es előadását. Egészen biztosan demokrata, individualista, antietatista és antinacionalista szöveg ez. Sok mindent átértékelte vagy egyenesen visszavont az előadásban – kimondva vagy kimondatlanul – század elejei nézeteiből: például a politika kétosztatú (progresszió *versus* reakció) szemléletét; a pozitivist, marxista, materialista világszemléletet; a Habsburg-monarchia megítélését. Noha a föderalizmusról nem esik szó a szövegben, ellentétét, a „túlzott nemzeti szuverenitások rendszerét” tarthatatlannak nevezte 1947-ben is, akárcsak annak idején. Az előadásnak a Népszövetség és az ENSZ sikertelenségéről szóló bekezdése, azt hiszem, föderalista szemszögből íródott, noha úgy véli, mindaddig hamis és eredménytelen a nemzetállamok együttműködése, amíg nem azonos értékrend alapján mű-

ködnék. Az előadásban liberalizmusról, szocializmusról, konzervativizmusról nem esik szó. Ugyanakkor, ha a demokrácia két sikerességi feltételét – az emberi méltóság biztosítását és a „felfelé egyenlősítést” – liberális, illetve szocialista elvárásnak tekintjük, akkor talán mondhatjuk azt, hogy az előadás politikai javaslata liberális és szocialista elemek liberális többségű (már nem liberális szocialista) elegye. Ám mindezt nagy konzervatív lépés kell, hogy megalapozza: a visszatérés a jó politika modern eszmeáramlatok előtti fogalmához.

Jászi csak ennyit jegyzett be naplójába az előadás estéjéről: „A Martinovics munkáján 550 tv. [testvér] jelen. Tomboló lelkesedés. Hirdettem a visszatérést az erkölcsi alapokhoz.” Számára az előadás témái közül ez volt a legfontosabb: hogy vissza kell térnie az emberiségnek a kategorikus imperativusok egykori, lerombolt rendszeréhez, a természetjoghoz, s ezzel együtt a politika erkölcsi szemléletéhez. Figyelemre méltó a naplójában használt ige is: „hirdettem”. Mintha nem politikusként vagy tudósként fogta volna fel saját cselekvését, hanem inkább paphoz vagy prófétához hasonló világi tanítóként. Nemcsak alkati vonásra vezethető ez vissza (Litván idézi életrajzában, hogy amerikai barátja, Hamilton Fish Armstrong, a *political visionary* kifejezéssel jellemezte őt nekrológjában),³³ hanem a különös helyzetre is: előre tudhatta, hogy beszédével nem képes elérni, befolyásolni semmiféle gyakorlati politikai lépést, így hát nem is külső, hanem belső (gondolati és erkölcsi) eredményre törekedett. S egyúttal, mint írásműveiben már hosszú ideje oly sokszor, „leszőgezte álláspontját a jövő számára”.

³³ Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003, Osiris, 472.

A KÖTET ÍRÁSAIRÓL

A tanulmánygyűjtemény egyes darabjai a következő sorrendben és helyeken jelentek meg első ízben:

Három magyar nekrológ a Rosselli-testvérekről. *Actas*, 2012/2. 118–134. Eötvös-revizió. Jászi Oszkár levele az *Uralkodó eszmékről* 1935-ben. 2000, 2012/9. 27–35.

Jászi és A jó társadalom. A Lippmann-felfedezés és -csalódás története. *Budapesti Könyvszemle*, 2012/3–4. 220–229.

Főmű helyett. Jászi Oszkár utolsó budapesti előadása. *Holmi*, 2013/5. 645–653.

Az elmaradt találkozás. A Giustizia e Libertà-felfedezés és -csalódás története a Jászi-levelekben. In Horváth Andor, Soós Amália (szerk.): *A bölcsesség koszorúja. Írások Egyed Péter hatvanadik születésnapjára*. Kolozsvár, 2014, Pro Philosophia, 83–94.

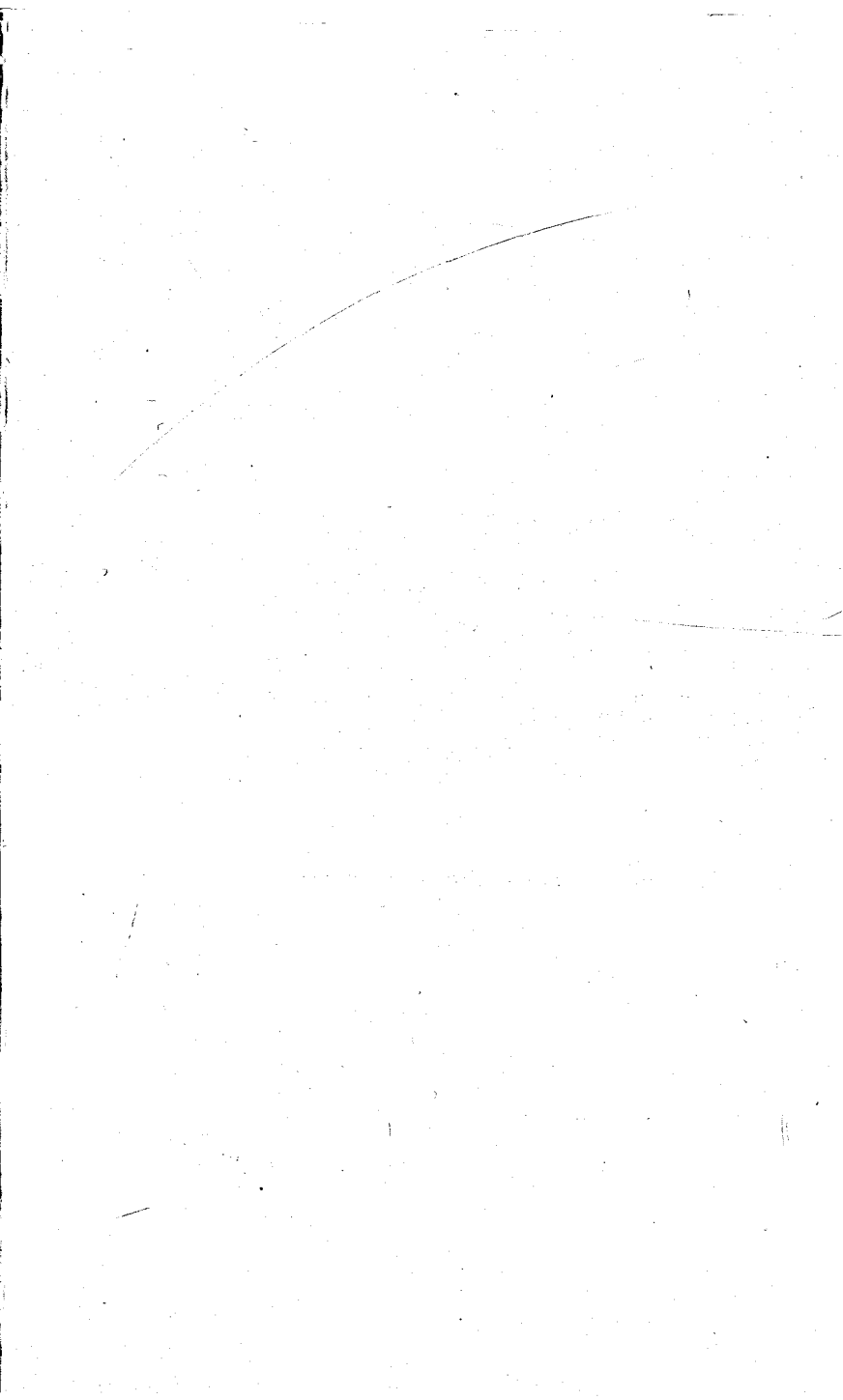
Jóság vagy igazságosság? Jászi és Lukács vitája Lesznai Anna naplójában. In Takáts József: *A megfelelő ötvözet. Politikai eszmetörténeti tanulmányok*. Budapest, 2014, Osiris, 193–208.

Távírányítás vagy önállóság? Csécsy Imre és Jászi Oszkár elmaradt levélvitája 1935-ből. *Forrás*, 2019/12. 90–98.

Találkozás egy fiatalemberrel. Jászi és Mannheim vitája 1936-ban. 2000, 2019/4. 17–35.

Jászi Oszkár és Az Ember Városa. In *Az Ember Városa. Nyilatkozat a világedemokráciáról*. Budapest, 2020, Osiris, 89–143.

Az itt nem említett tanulmányok e könyvben jelennek meg először. Noha a kötet írásait a szerkesztés során valamelyest egymáshoz igazítottuk, önállóságuk megmaradt, amint önálló jegyzetelésük is mutatja.

A mai magyar szellemi nyilvánosság, politikai közvélemény Jászi Oszkárrol alkotott képe döntően 20. század eleji tevékenységének az értelmezésére épül, holott e húsz évet még három évtizednyi emigrációs pályaszakasz követte. Külföldi éveiből szinte kizárólag az vált érdekessé, ami századelős ténykedése meghosszabbításaként volt felfogható: korai emigráns politizálása, a dunai konföderáció tervéhez való ragaszkodása, *A Habsburg-monarchia felbomlása* című könyve. Csakhogy 1919-től kezdődően Jászi egyik legfőbb szellemi törekvése az önrevízió volt: század eleji vélekedéseinek, állásfoglalásainak a felülvizsgálata, meghaladása. Már a harmincas években előállt a furcsa, maradandónak bizonyult helyzet, hogy hazai hívei század eleji teljesítménye miatt tartották nagyra, ellenfelei ugyanezért bírálták vagy kárhoztatták, miközben ő maga már átértékelte egykori nézeteit.

TAKÁTS JÓZSEF FONTOSABB
KÖNYVEI

- ✦ *Ismerős idegen terep.*
Irodalomtörténeti tanulmányok és
bírálatok. Budapest, 2007, Kijárat
- ✦ *Modern magyar politikai*
eszmétörténet. Budapest, 2007,
Osiris
- ✦ *Kritikus minták. Bírálatok,*
előadások, esszék, tanulmányok.
Budapest, 2009, Kalligram
- ✦ *A megfelelő ötvözet. Politikai*
eszmétörténeti tanulmányok.
Budapest, 2014, Osiris
- ✦ *Elmozdulások. Irodalomkritika.*
Budapest, 2016, Osiris

